Fernand Braudel

mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui filip al II-lea

Editura Meridiane

FERNAND BRAUDEL
La Méditerranée et le monde méditerranéen
à l'époque de Philippe II

Fernand Braudel

mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui filip al II-lea

Volumul VI

Traducere de
MIRCEA GHEORGHE

Prefaţă de
ALEXANDRU DUŢU

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1986

Pe copertă:

ANTONIO CANALETTO (1697—1768),
Puntea Arsenalului, 1730—1731,
ulei pe pînză, 47 × 78,8 cm,
'oburn Abbey. Colecția Ducelui de Bedford

Partea a treia

EVENIMENTELE, POLITICA ȘI OAMENII

(continuare)

V

ARMISTIȚIILE TURCO-SPANIOLE: 1577—1584

Literatura ne-a prezentat totdeauna o Spanie ireductibil catolică. Așa gîndea deja un contemporan, Saint-Gouard [1] în anul 1574, exact în momentul cînd Spania era acuzată de regele Franței că țese intrigi pe lîngă protestanții francezi și se pregătea poate chiar s-o facă. Acest principiu „religia înainte de orice" riscă să nu fie totdeauna exact. Căci unde au avut o mai mare importanță drepturile rațiunii de Stat decît în consiliile Regelui Prudent? Totul o mărturisește: certurile și războaiele cu Roma, sau atitudinea ducelui de Alba în Țările-de-Jos, în anumite privințe atît de net anticlericală, sau, de asemenea, politica pe care a adoptat-o Filip al II-lea, cel puțin pînă în 1572, față de Anglia Elisabetei. „Oricît de paradoxal ar suna afirmația, n-a fost el numit aliatul involuntar al reformei engleze"? [2] Și politica sa religioasă în Oceanul Indian, în teritoriile domeniilor portugheze pe care le-a cucerit după 1580, a fost toleranța.

Dar nimic nu precizează mai bine atitudinea guvernului spaniol decît discuțiile, compromisurile sale cu statele și puterile Islamului. A căuta sprijinul Sofi-ului (cum s-a pretat chiar Pius al V-lea), a se alia cu Șeriful, cum va face Filip al II-lea, cîțiva ani doar după dezastrul portughez de la Al-Kasr al-Kabir este totuși altceva decît

un spirit de cruciadă. Împăratul, în ceea ce-l privește, se află în dialog constant cu turcii. Diplomația lui Filip al II-lea a moștenit față de Constantinopol metode și chiar dosare ale diplomației imperiale, care a rămas în slujba sa din motive de familie și, totodată, de bani: războiul din Ungaria, cînd există război, se întreprinde, în parte, cu contribuțiile voluntare ale Spaniei. Spania profită deci de negocierile Împăratului pentru a răspîndi, pe urma ambasadorilor săi, pe drumurile care duc la Constantinopol, un întreg convoi de agenți spanioli. Și pentru unul pe care-l cunoaștem, și pe care-l semnalează vechiul opuscul al lui Hammer, după Arhivele din Viena, au trudit alți zece, întinzînd mii de fire pierdute în urzeala groasă a evenimentelor, și care ulterior sînt aproape de negăsit.

Totuși pe ei am prefera să-i descoperim mai întîi ca să înțelegem, prin cele mai obscure dintre drumurile sale, marea schimbare a politicii mediteraneene în anii 1577—1581.

Pe urmă, dar numai pe urmă, vom examina în ansamblul lor problemele acestor ani de cotitură. Dacă Turcia n-ar fi fost împinsă către răsărit, împotriva Persiei, de ambițiile sale cuceritoare începînd din 1579, și dacă Spania lui Filip al II-lea nu s-ar fi lansat spre vest, spre cucerirea Portugaliei și a lumii, din 1580, ce ar fi însemnat pentru istorie (care, de altfel, aproape o ignoră) lunga și fantezista negociere a lui Margliani pe care vom încerca s-o lămurim cît se poate de îndeaproape?

1. MISIUNEA LUI MARGLIANI, 1578—1581

Am semnalat deja, în 1558—1559, tentativa lui Niccolo Secco și a lui Franchis în legătură cu Viena și Genova; apoi tentativele din 1564 și 1567, amîndouă, deopotrivă, dirijate de Viena. Dar n-am crezut că trebuie să cităm, în istorisirea

evenimentelor, misiunea care fusese încredințată în 1569—1570 unui oarecare cavaler de Malta, Juan Bareli.

Retrospectivă: primele tentative de pace ale lui Filip al II-lea

Acest Juan sau Giovanni Bareli sosise la Catania în decembrie 1569, cu instrucțiuni din partea lui Filip al II-lea, datate din 27 octombrie. Serviciile sale pe lîngă Sultan îl tîrîseră într-o afacere complicată, aceea a preotului grec din Rodos, Joan Acida (respect ortografia textelor spaniole) care, aflat în legătură cu un oarecare Carnota bei, stabilit în Moreea, se lăuda că ridică ținutul împotriva turcilor. Mai promitea și incendierea Arsenalului din Constantinopol. Datele (arsenalul Veneției avea să explodeze la 13 septembrie 1569) sînt prea apropiate, dacă ne gîndim la durata comunicațiilor pentru ca să putem crede că ideea a fost provocată de accidentul venețian. De altfel, oferte de acest gen au fost făcute frecvent „biroului doi“ spaniol, atît pentru Alger cît și pentru Constantinopol. Pescaire, însărcinat să examineze propunerile lui Juan Bareli, recunoaște că acesta se bucurase de încrederea sultanului defunct, că el era la curent cu afacerea din Moreea, dar nu și cu inițiatorii și realizatorii ei, și nici cu mijloacele plănuite pentru incendierea flotei turcești. El îi vorbise regelui prin intermediari, dar atît, și înaintase puțin, ca să nu spunem deloc, socotind, fără îndoială, că o va scoate la capăt în cele din urmă prin intermediul grecului.

Or, Pescaire luase el însuși legătura cu acesta și îl expediase în Levant unde aștepta, în vederea începerii acțiunii, așa cum se înțeleseseră, doar ca să-i fie trimis unul dintre frații săi. Dar fratele, supus venețian, care trebuia să găsească o corabie *El Cuñado*, avînd la bordul său artifi-

ciile necesare pentru incendierea flotei turcești, ezita să întreprindă călătoria. Avînd ceva de împărțit cu Veneția, voia un permis de liberă trecere. Nu era de conceput să se ceară un asemenea permis Seniorіei, atît de bănuitoare în astfel de treburi. S-a ajuns deci, după deghizarea lui în marinar cinstit, să se încredințeze lui Juan Bareli o încărcătură și *El Cuñado*, plus instrucțiuni pentru patriarh și din nou pentru Joseph Micas. . . Ca o măsură suplimentară de prevedere, viceregele pusese vasul pe numele său, ca și cum corabia mergea să răscumpere captivi.

Cu explozibilii și 50 000 de scuzi în mărfuri, nava părăsea Messina la 24 ianuarie. Dar acțiunea a eșuat în Levant. La căderea cortinei, preotul îl acuza pe cavaler că ar fi compromis totul. În realitate, afacerea arsenalului dăduse greș; în Moreea, Carnota bei, pe care se conta, murise. Patriarhul care trebuia să trimită la Zante după darurile ce-i erau destinate, nu făcuse nimic. . . În orice caz, marchizul de Pescaire, în raportul său puțin clar pe care-l trimitea în iunie 1570, refuza să se pronunțe asupra vinovaților din această „gravă“ afacere [3].

În toată povestea asta, se va spune, nu există nimic dintr-un dialog binevoitor, dimpotrivă. Dar iată alt text. Nouă ani mai tîrziu: sîntem de astă dată la Constantinopol în preajma bătrînului Mehmet Sokolli, agasat, ori simulînd că este, de subtilitățile și subterfugiile diplomației spaniole. În fața lui se află Giovanni Margliani, agent spaniol despre care vom avea de vorbit pe larg. „Pașa mi-a spus: Explicați-mi deci cu care gînd ascuns l-au trimis (spaniolii) aici [4] . . . pe Losata, cu care gînd ascuns au trimis un cavaler de Malta, care, am aflat de atunci, era cavalerul Bareli, cu care gînd ascuns (a venit) Don Martín (d'Acuña)“ [5].

A existat deci o misiune Bareli în legătură cu armistițiul. Evident, nu în iunie 1570. Trebuie să presupunem că, venit o dată pentru a arunca Arsenalul în aer și a răscula Moreea, Bareli

refăcuse a doua oară călătoria cu o ramură de măslin; sau că ar fi dus la bun (mai degrabă rău) sfîrşit ambele misiuni, simultan. Ce înseamnă asta decît că Spania se slujeşte în Orient, pentru necesităţile sale diplomatice, de spionii şi de oamenii săi de acţiune, toţi aflaţi în legătură cu lumea interlopă a renegaţilor? Din acest punct de vedere, afacerea Bareli, pe care o punem ca un jalon pentru cercetări mai norocoase decît a noastră, este semnificativă.

Următorul pe lista lui Mehmet Sokolli, Martín d'Acuña, pe care-l cunoaştem mai bine, se află la Constantinopol în 1576. Este un om de nimic, amestecat frăţeşte cu populaţia de renegaţi a oraşului. Dar cînd revine în Italia, el, iniţiatorul convorbirilor hotărîtoare din 1576, nu-şi face oare un titlu de glorie din a fi incendiat flota turcească? Mehmet Sokolli, pus la curent fără întîrziere, se plînge de curioasele afirmaţii ale acestui ambasador. Birourile spaniole, care-l cunosc bine pe Don Martín, admit totuşi că el a putut efectiv să incendieze un galion. Această istorie se întîlneşte în mod ciudat cu unele amănunte ale misiunii Bareli din 1569—1570 şi ne îndreptăţeşte să presupunem că nu cunoaştem decît o tentativă din zece. Renegaţi care vor să reintre în graţii, vechi captivi care se dau drept specialişti din Levant, greci ale căror mîini trebuie totdeauna supravegheate (cum spune un raport spaniol [6]), cavaleri din Malta, albanezi, trimişi imperiali; să-i adăugăm pe interlocutorii lor: evrei, germani, precum doctorul Salomon, dragomani ca Hurrem Bey, toată această mulţime interlopă şi nu totdeauna susţinută oficial de patronii săi tratează afaceri diplomatice. Mai tîrziu, în secolul al XVII-lea, va veni momentul intermediarilor iezuiţi [7].

După 1573, aceşti oameni se agită ca niciodată. Există o cerere spaniolă care influenţează atunci piaţa aventurii, o primă pusă în permanenţă la dispoziţia oricui ştie, oricui poate face ceva în Orient. Acesta să fie motivul pentru care nebunul de Claude du Bourg îşi oferea serviciile Regelui

Prudent pentru a aranja totul la Constantinopol, unde fiecare știa cît de minunat lucrase în 1569? El cerea „doar“ 100 000 de ducați: mai mult decît trebuia să coste, într-adevăr, cumpărarea marelui vizir însuși [8]!

În timpul lui Don Juan

În 1571, Don Juan însuși purta corespondență cu turcii. Așa pretindea războiul din secolul al XVI-lea. Selim trimițîndu-i o scrisoare însoțită de daruri, desigur după Lepanto [9], Don Juan îi răspundea că a primit totul prin intermediul eunucului Acomato de Natolie, că îi trimitea înapoi un spion grec „venit pe aici din porunca ta spre a iscodi pregătirile creștinilor căruia de-abia scăpat de la moarte, nu numai că i-am dăruit viața, dar l-am lăsat să vadă nestingherit toate măsurile și planurile mele de a-ți purta război necurmat“. Nu sîntem siguri nici de data, nici de autenticitatea riguroasă a acestor documente de origine nesigură. Dar corespondența în sine, așa cum afirmă contemporanii, a existat, aceste hîrtii o atestă. Curtoazie, sfidări romantice: de altfel ele nu înseamnă în acest an 1571 în nici un caz negocieri. Dar doi ani mai tîrziu sînt în curs, în mod cert, convorbiri adevărate.

La 30 iunie 1573, un agent al lui Granvelle, Juan Curenzi, din Constantinopol, era informator cu siguranță, dar oare și negociator? Nu neapărat [10]... Dar prin iunie-iulie, alți agenți spanioli erau la rîndul lor în drum spre Turcia. Dacă ar fi fost primii care să facă această călătorie ne-am putea gîndi că trimiterea lor a fost decisă ca urmare a defecțiunii venețiene. Filip al II-lea a aflat de pacea cu Veneția la 23 aprilie 1573; Don Juan, la 7 aprilie. În realitate, această misiune nu face, fără îndoială, altceva decît să se integreze într-o serie. Dar ea este foarte ciudată. Căci, în fond, acum în iunie, spaniolii se pregătesc să facă nici mai mult nici mai puțin decît ceea ce făcuseră venețienii.

La 16 iulie episcopul de Dax era deja informat despre această călătorie de agentul său din Ragusa [11]. Zece zile mai tîrziu [12], el știa cu precizie despre ce era vorba. Don Juan făcîndu-l prizonier pe fiul lui Ali Pașa, nepotul printr-o „sultană" a lui Selim însuși, îl tratase cu cea mai mare curtenie. Refuzase darurile pe care i le trimitea sultana și i-a expediat el însuși altele, minunate, pe care aceasta a ținut să i le predea lui Selim. Cel care ne-o spune este ambasadorul francez la Veneția, Du Ferrier [13]. Politețea și amabilitatea acoperă negocieri realiste. Într-adevăr, cînd fiul lui Ali Pașa, eliberat fără răscumpărare la 18 iulie, sosește la Constantinopol el este însoțit de patru spanioli, dintre care un secretar al lui Don Juan, Antonio de Vilau (Vegliano), și un florentin, Vergilio Pulidori, *cortegiano del duca de Sessa*. Mehmet Sokolli arată episcopului, care îi cere informații, că acestea sînt uneltiri ale dușmanilor săi, în special ale lui Joseph Micas. Dar dacă regele Spaniei vrea pacea, adaugă el, va trebui să plătească tribut și să predea cîteva „forturi" din Sicilia. Și episcopul se miră că regele Spaniei a făcut acest demers fără promisiuni prealabile: „ceea ce mă face să presupun că în afară de marea dorință și necesitate pe care le are regele Spaniei de a se vedea liniștit dinspre partea asta pentru a pune capăt afacerilor din Flandra, el prevede vreo altă vătămare de o natură mai rea decît aceasta: sau are în mînă vreun alt proiect mai important" [14].

O dată informați, spaniolii nu par să respingă ideea tributului: ambasadorul imperial îl va plăti în același timp cu tributul Împăratului. Ei îi așteaptă pe Piali Pașa și Euldj Ali și contează pe puterea lor de influență pentru a reuși. Mehmet Ali are aversiune pentru negocieri, cel puțin așa declară, dar nimic nu e sigur. Sultanul, se știe, este foarte avar. El dorește să pună capăt cheltuielilor războiului maritim cu atît mai mult cu cît, după Lepanto, privește acest război cu groază. În sfîrșit, așteaptă dinspre răsărit moartea bătrînului Sofi. Manevra spaniolă nu

este deci condamnată *a priori*. Ambasadorii Franței au blocat în trecut de multe ori tentative de acest fel în timpul lui Carol Quintul și chiar al lui Filip al II-lea însuși. Dar, de astă dată, spaniolii propun mari proiecte comerciale, mai ales deschiderea comerțului cu Levantul pentru întreaga Italie, concomitent cu excluderea venețienilor și francezilor. Creșterea traficului care ar decurge de aici, nu ar spori oare taxele prelevate de Padișah? Cel puțin, este ceva care să-l ademenească [15].

În această tentativă în care-l regăsim încă o dată pe Joseph Micas sînt deopotrivă angajați toscanii (negociere în privința căreia posedăm toate elementele), evreii din Torino care îi împing în față pe savoiarzi, dornici să realizeze la Nisa, cu sprijinul evreilor, ceea ce făcuse Cosimo de Medici la Livorno [16] — și, mai tîrziu, luchezii. Această aspirație universală către comerț este oare un semn al timpului? Înlăturarea Veneției (ce poziție minunată urma să fie uzurpată!) ațîță cupidități care au avut tot timpul să se precizeze și chiar să capete un început de realizare cînd, între 1570 și 1574, Veneția a fost dată la o parte din competițiile comerciale. Toate aceste apetituri însoțesc și consolidează politica spaniolă. Un nor gros de ambasadori, agenți, cadouri, promisiuni se descarcă deasupra Constantinopolului. Acest atac în masă, va nota mai tîrziu episcopul, se desfășoară în cele din urmă în „favoarea pătrunderii spaniolilor“ [17] și cînd ești reprezentantul Franței, dar un reprezentant fără o lescaie, nu poți fi decît neplăcut impresionat. „Pașa rîde de noi cînd vede că vrem să-i legăm mîinile fără să punem nimic în ele“ [18].

Dar pentru a înțelege mai bine, trebuie să fim atenți la deosebirile intervenite în cei doi ani, 1573 și 1574, pe care-i parcurge negocierea. În septembrie 1573 [19], episcopul de Dax putea încă să mai creadă în posibilitatea succesului Spaniei. Forțele acesteia sînt considerabile; turcii au dificultăți în Yemen, dificultăți care ni se prezintă ca un rebus insolubil și pe care, de altfel,

Sinan Paşa îl va rezolva chiar în acel an [20]. Dar cucerirea Tunisului de către Don Juan, în ultimele zile ale sezonului favorabil navigaţiei, pare să fi compromis dialogul a cărui desfăşurare episcopul de Dax o urmărea cu nelinişte. Dacă acest dialog ar da rezultate, aşa cum va reuşi negocierea paralelă a Împăratului, succesul îi va surprinde pe veneţieni înaintea ratificării propriei lor păci, care, hotărîtă la 7 martie 1573, nu a fost semnată decît în februarie 1574, cînd turcii au renunţat la unele eventuale concesiuni precum Cattaro şi Zara [21]. Toată această situaţie ne explică temerile şi înarmările prevăzătoare ale Veneţiei, modul în care diplomaţia sa navighează cît mai aproape în spatele episcopului de Dax. Veneţia îşi joacă însăşi viaţa pe care vecinii ei ar pune-o cu plăcere în pericol. Candia este o pradă de soi, lipsită de armament suficient, iar „locuitorii de aici, nemulţumiţi. . . caută de mult timp să-şi scuture jugul“ [22].

Semnarea unui tratat hispano-turc ar fi un şoc neobişnuit pentru Franţa. În fapt, episcopul este foarte mulţumit în februarie 1574 că a evitat o ruptură între Veneţia şi Turcia în legătură cu hotarele Zarei şi cu fortul Sebenico. În această împrejurare, Franţa a salvat pentru a doua oară Veneţia împotriva căreia uneltau toţi. Spaniolii şi imperialii sînt în cele din urmă învinşii acestei curse strînse. După încheierea păcii veneţiene, scrie ambasadorul francez, „încep să nu mă mai tem atîta de spanioli“ [23]. Salvarea sa, ştie bine, a fost ocuparea Tunisului prin care spaniolii au barat turcilor accesul către posesiunile lor din nordul Africii, pe care „nu le-ar mai putea controla dacă lucrurile ar rămîne aşa cum sînt acum“ [24], scria el în februarie 1574.

Acestea sînt puţinele fapte pe care le cunoaştem. Întregul dosar al negocierii trebuie să se găsească, fără îndoială, în vreun teanc de documente din Simancas. Problema care se pune, urmărind corespondenţa franceză, este să aflăm dacă Spania a dorit armistiţiul sau numai a încercat să manevreze împotriva Veneţiei (de

altfel chiar în momentul în care o copleşea cu asigurări de sprijin în cazul unui atac din partea turcilor). Nici unul, nici altul dintre aceste două scopuri nu a fost atins.

Dar tratativele continuă, nici umbră de îndoială. Şi cu acelaşi personal, oarecum stînjenit din pricina lipsei de instrucţiuni precise şi a desfăşurării evenimentelor care au dus la reluarea Tunisului de către turci în septembrie 1574. În ziua de 18 a aceleiaşi luni, episcopul de Dax scria Caterinei de Medici: „spaniolul şi florentinul care sînt aici de cincisprezece luni" sînt pe punctul de a pleca; paşapoartele lor sînt în regulă, dar mereu, în ultima clipă, sînt reţinuţi, ostatici şi totodată ambasadori. „Negocierile (în această ţară) va scrie mai tîrziu Margliani, sînt totdeauna primejdioase". Ele sînt mai ales extrem de complicate. Un raport al ambasadei spaniole la Veneţia semnalează în 1574, aşadar în acelaşi timp cu convorbirile de la Constantinopol, o întrevedere între un ceauş, *secretario del Turco* şi un oarecare Livio Celino, în legătură cu pacea hispano-turcă. Din nefericire, nu-i putem fixa data, desigur ulterioară semnării păcii veneţiene, căci altfel Veneţia n-ar fi îngăduit, probabil, ca negocierile să se desfăşoare pe teritoriul său [25]. În februarie 1575, Granvelle mai vorbea încă [26] despre pacea cu turcii în legătură cu urcarea pe tron a lui Murat al III-lea. Dar moartea lui Selim nu va schimba mare lucru pentru că, sub noul sultan, autoritatea lui Mehmet Sokolli avea să rămînă neştirbită pînă în ziua asasinării sale de un fanatic, în 1579. Este adevărat că Murat, suveran iubitor de fast şi copilăros, va deschide mai mult decît înaintaşul său porţile statului în faţa străinilor. Şi mai ales, mai mult decît oamenii, timpurile se schimbaseră, impunînd Turciei noi condiţii de viaţă.

Un învingător ciudat: Martín de Acuña

După marele asalt din 1573 al diplomației spaniole asupra Constantinopolului, să fi intervenit oare o suspendare a tratativelor? Poate. În orice caz, o semi-oprire, pînă la sosirea în capitala turcească a unui nou ambasador, Martín de Acuña, a fost.

N-am descoperit, în legătură cu Don Martín, documente care să permită evocarea precisă a straniei sale figuri. Cîte există, ne spun totuși mult mai mult decît ne-au transmis Charrière și cei care l-au urmat (Zinkeisen sau Iorga), adică un simplu nume și porecla atribuită, și anume Cugnaletta. Don Martín apare în istorie în 1577. Plecat din Neapole unde viceregele îi punea la dispoziție 3 000 de ducați, el sosea la Constantinopol la 6 martie, dacă ne bizuim pe o notă venețiană [27]. Șederea sa a fost excepțional de scurtă pentru că la 23 aprilie se întorcea la Veneția... Guzman de Silva explică într-o scrisoare că Don „García" de Acuña plecase cu un permis de liberă trecere pentru răscumpărarea de captivi la Constantinopol, dar că „nu fusese acolo decît ca să trateze un armistițiu cu turcul, obținut, de altfel, de către el, pentru cinci ani". Se găsește, într-adevăr, la Simancas o copie a proiectului de acord pe care Don Martín reușise să-l pună la punct cu miniștrii turci, proiect care poartă data de 18 martie [28] și ale cărui prime rînduri „Domnul cel de necuprins, inspirînd și iluminînd sufletele celor doi Împărați..." evocă, evident, un original turcesc. Don Martín aducea, în plus, o scrisoare a Pașei către Filip al II-lea cu promisiunea că armada turcă nu va porni în 1577.

Treabă făcută repede. Dar și bine? Nu toți spaniolii au fost de acord asupra acestui punct. Cînd în aprilie, Don Martín, în drum spre Spania, se oprește la Neapole, marchizul de Mondejar, succesorul lui Granvelle ca vicerege, îl primește

cu atîta acreală încît simte el însuși nevoia să se scuze în treacăt. Dar, explică el, Don Martín este „unul dintre spaniolii cei mai compromiși din cîți au venit în Italia“ [29]. Și grozav de indiscret: după ce l-a pus pe Mondejar să jure că nu va dezvălui nimic din ceea ce i-a destăinuit despre misiunea sa, el face în așa fel încît, o zi mai tîrziu, totul să se știe în Neapole. Este vina lui sau a unuia dintre însoțitorii săi, adaugă Mondejar, a cărui furie e lesne de imaginat. Pare evident că nu trebuie bănuiți nici însoțitorii, nici parțialitatea viceregelui, pentru că la Constantinopol Don Martín jucase exact același joc, ascunzîndu-se față de oamenii cumsecade, după cum se mira ambasadorul imperial, pentru a se încredința celor mai josnici renegați din oraș. „Derbedeii de pe ulițe îl cunosc toți, pe el și secretul lui“ [30]. Și pe deasupra este și risipitor, jucător de cărți, bețivan. Din cei 3 000 de scuzi pe care Mondejar îi încredințase la plecarea sa spre Constantinopol, el a trimis o jumătate în Spania sub formă de mătase și monede de argint. Apoi restul l-a jucat pe drum, la Lecce. La întoarcere, Mondejar este obligat să-i dea un nou avans pentru ca să-și poată urma drumul spre Spania. Dar îi cere socoteală de bani, pentru trecut și pentru viitor [31].

În iunie, Don Martín se află în Spania și raportează oral lui Antonio Pérez tot ce a realizat la Constantinopol [32]. Căci a făcut, pare-se, o treabă bună. Poate fiindcă a sosit acolo la momentul oportun? Orice-ar fi, el a obținut din partea Pașei angajamentul că armada turcă nu va ieși în larg, în pofida insistențelor lui Euldj Ali [33]. A reușit, mai ales, să conducă în mare viteză negocierile de armistițiu. La urma urmelor se poate să fi fost ajutat de propria sa indiscreție, de relațiile sale dubioase, de lipsa lui de scrupule. Desigur, nu este diplomat „de carieră“! Și nu a căutat să menajeze susceptibilitățile spaniole. Se știa prea mult în această privință la Madrid? În orice caz, Don Martín nu s-a mai întors în Orient „pentru motive de

sănătate", afirmă documentele oficiale. Și este o întreagă istorie într-o singură frază. O scrisoare pe care el o scria regelui în 1578 și în care îi arăta, pe de o parte, că succesorul său nu va putea să-i readucă Pașei în memorie promisiunile acestuia, și, pe de alta, că nu va ezita să-și atribuie meritul pentru tot ceea ce făcuse el însuși, dezvăluie ranchiuna lui Don Martín și... starea excelentă a sănătății sale[34]... El exagera, neîndoielnic, valoarea serviciilor aduse căci în august, un alt personaj sosise de la Constantinopol la Otranto, apoi la Neapole, și acest Aurelio de Santa Cruz aducea și el propuneri conciliante din partea Padișahului. El spunea că acesta din urmă „dorea mult armistițiul, căci era un om blînd și iubitor de pace, pasionat de literatură și dușman al războiului... și a tot ceea ce putea să-i tulbure liniștea". Cît despre Mehmet Pașa, cea mai înaltă autoritate după Sultan, el are mai mult de 75 de ani și urăște războiul. Printre ceilalți miniștri, numai Sinan Pașa se arată agresiv, dar el este unul dintre cei mai puțin influenți[35].

Un ultim cuvînt, destul de lugubru, despre Martín de Acuña. Potrivit unui document de la British Museum, el a fost executat din ordinul regelui la 6 noiembrie 1586, deci la mult timp după amănuntele pe care le-am relatat, într-o sală din castelul Pinto, aproape de Madrid. În această privință sîntem vag informați despre una dintre fărădelegile sale în Turcia (denunțarea unui spion al Spaniei) și pe larg despre împrejurările, creștinește emoționante, ale morții sale[36].

Giovanni Margliani

La sfîrșitul anului 1577, la recomandarea ducelui de Alba, regele trimitea la Constantinopol un cavaler milanez, rudă a lui Gabrio Serbelloni, pe nume Giovanni Margliani. Cavalerul luptase în Tunisia în 1574: rănit — pierduse un ochi — a fost făcut prizonier, apoi răscumpărat de la

turci în 1576 prin mijlocirea unui negustor ragusan, Nicolò Prodanelli [37]. Instrucțiunile care i-au fost date de către rege, și din care am descoperit fragmente nedatate cu precizie, sînt din anul 1577. Ele sînt redactate în termeni foarte generali. Va trebui să treacă prin Neapole, unde se va abține să-l informeze pe marchizul de Mondejar. Va fi însoțit de un oarecare Bruti din care informațiile noastre fac fie un albanez, fie un „demnitar" de la curtea imperială, fie chiar un stipendiat al Senioriei din Veneția [38]. Să fi cumulat toate acestea? Margliani este înștiințat că va trebui să continue misiunea începută de Martín de Acuña, reținut în Spania din cauza sănătății, și să negocieze armistițiul. Va avea grijă să dea explicații Maltei și prinților Italiei... Asta-i tot și este foarte puțin pentru a lumina începuturile importantelor sale negocieri.

A fost ales Margliani din pricina meritelor sale reale? (Omul este abil, cinstit, flexibil, tenace; are un condei neobosit). Sau ceea ce s-a urmărit era doar ca negocierea să fie luată din mîinile unor oameni ca Don Martín și să fie ridicată la un nivel de seriozitate și demnitate? Este dificil de afirmat fără a avea instrucțiunile oficiale sau instrucțiunile secrete (despre care Margliani vorbește în scrisorile sale) date noului trimis al Spaniei la Constantinopol.

Plecați de pe țărmul Neapolelui, Margliani și însoțitorii săi soseau la 8 noiembrie la Valona [39]. Ei plecau din nou de aici la 13 noiembrie. La 25 erau la Monastir, iar la 12 decembrie la Rodochio de unde Margliani își anunța venirea dragomanului Hurrem Bey care fusese folosit și în negocierea din timpul lui Don Martín. La 14, răspunsul dragomanului îi sosea printr-un curier special la Porto Piccolo la o oarecare distanță de Constantinopol, în care mica ceată intra în aceeași seară. Găzduit în propria-i casă de ceaușul care-l condusese, șeful misiunii se întîlnea aici imediat cu Hurrem Bey. Dar s-au mulțumit să schimbe numai cîteva amabilități, amînînd pentru a doua zi discuțiile serioase.

Or, încă de-a doua zi totul a mers prost. De îndată ce Margliani își expuse misiunea, Hurrem Bey îl întrerupse cu aceste cuvinte: „Dacă aș fi creștin mi-aș face semnul crucii în fața acestor scorneli ale lui Don Martín. Pașa așteaptă un ambasador: asta a scris Majestății Sale, asta i-a promis aici Don Martín, asta, în sfîrșit, a anunțat tot Don Martín printr-un om sosit aici. Pașa va fi foarte contrariat de o asemenea schimbare de opinii. Să dea Domnul să nu urmeze de aici vreo neplăcere de nereparat pentru siguranța voastră".

Reproșul a fost într-adevăr reluat cu vehemență de Pașă, ca și de dragoman, ca și de doctorul Salomon, evreu german după cît se pretinde, în orice caz, un personaj influent în cercurile guvernamentale și care trebuia, la nevoie, să fie plătit cu mare generozitate (ceea ce nu înseamnă că a fost cumpărat, în sensul vulgar al cuvîntului). Această vehemență era oare sinceră? Don Martín mințise? Spusele lui Margliani și ceea ce știm despre personaj ne-ar îndemna să credem că da, însă această lume a Constantinopolului, cu jocurile sale complicate, recomandă prudență atît istoricilor, cît și ambasadorilor sau agenților diplomatici de grad mai mic. Trebuie adăugată aici și o anumită prefăcătorie. Fapt evident este că spaniolii voiau să procedeze iarăși în mod discret. Dacă Don Martín se angajase cu adevărat prea mult în 1577, poate că așa se explică reținerea lui în Spania. Turcii, dimpotrivă, doreau o ambasadă spectaculoasă. Li se trimitea un personaj obscur, prizonier de război pînă de curînd, chior, ceea ce dădea loc la glume proaste, acelea ale lui Euldj Ali (adversar al armistițiului), ca și ale francezilor... Însoțitorii săi — oameni mărunți, un Aurelio Bruti cu o stare civilă nesigură, celălalt Aurelio de Santa Cruz, cunoscut ca simplu negustor, specialist în răscumpărări, informator al spaniolilor, pe jumătate spion...

În plus, mica trupă făcea cît mai puțin zgomot cu putință. „Nu vor să fie nici văzuți, nici cunoscuți" spune o corespondență franceză [40]. Abatele

de Lisle notează la 22 ianuarie: „. . .în locul acelor ambasadori care erau așteptați, toți strălucitori și încărcați de daruri, numitul Marrian a venit cam pe ascuns cu împuternicirea să trateze zisul armistițiu“ [41]. Timp de un an, Margliani și-a purtat oamenii „înveșmîntați în haine de sclavi“. Adesea, el își ascundea fața. Într-o zi, așteptînd să fie primit în audiență de Pașă, l-a zărit de departe pe bailul venețian. Imediat s-a eschivat, a intrat în încăperea unde îl primise pînă atunci Pașa, stîrnind violenta mînie a turcilor care se găseau acolo. El însuși povestește incidentul și, dacă se laudă cu el, este pentru că discreția lui nu provine cîtuși de puțin dintr-o înclinație maladivă pentru ascunzișuri, ci, nu ne îndoim în această privință, reprezintă o discreție impusă. Gerlach, al cărui *Tagebuch* este un excelent izvor de informații pentru întreaga negociere a lui Margliani, notează la începutul relatării sale: spaniolii vor mult pacea, dar în același timp, „vor să rămînă secretă și să nu fie ei aceia care s-au umilit în fața turcilor“ [42]. Este explicabilă supărarea Pașei, supărare pe care o trădează lăudăroșeniile sale sforăitoare, glumele la adresa Papei, aluziile la dificultățile din Flandra, cererea de cedare a Oranului.

Dar pacea era o necesitate la fel de viu resimțită și de turci și de spanioli. În lipsa ambasadorului, se discuta cu Margliani. Și cum trebuia ca negocierile să se încheie înainte de sosirea primăverii, audiențele au urmat unele după altele. După 1 februarie, Margliani înregistra o destindere netă. La 7, era semnat un armistițiu pentru un an [43], un fel de suspendare a ostilităților, un *gentlemen's agreement*. Textul poartă în titlu o atestare a conformității traducerii semnată de interpretul Hurrem Bey și de doctorul Salomon Ascanasi care, amîndoi, au jucat un rol decisiv în cursul negocierilor. Pașa promitea că, pentru acel an, 1578, și cu condiția reciprocității, armada turcă nu va ieși în larg. Armistițiul se extindea la o serie întreagă de state, unele numite de regele Spaniei, altele de Padișah

și anume, de partea turcă, regele Franței, Împăratul, Veneția și regele Poloniei, plus „principele" din Fez, „deși pentru acesta nu este necesar, adaugă textul (care aici, introduce în treacăt o importantă pretenție turcească), întrucît el se află sub stindardul Serenissimului Padișah și îi este supus" iar din partea lui Filip al II-lea, Papa, insula Malta și ordinul San Juan rezidînd în acea insulă", Republicile Genova, Lucca, ducii de Savoia, Florența, Ferrara, Mantova, Parma și Urbino și, în sfîrșit, seniorul din Piombino; pentru regele Portugaliei este stabilit că armada turcă nu va porni împotriva statelor sale de dincolo de Gibraltar „pe Marea Albă". Promisiunile nu sînt la fel de nete în ceea ce privește Marea Roșie și Oceanul Indian; prin acele părți numai Dumnezeu știe ce avea să se întîmple.

În total, un succes magnific, obținut de la început, fără a scoate un ban și fără zgomot, așa cum dorea diplomația spaniolă. Și rapid: negocierile au durat de la 12 ianuarie la 7 februarie și au fost la fel de prompt încheiate ca și acelea ale lui Martín de Acuña. Poate fiindcă, pentru turci, esențialul era să evite în *timp util* mobilizarea flotei și marile cheltuieli care ar fi decurs de aici. Tratativele nu erau deci rentabile decît dacă se încheiau înainte de sfîrșitul iernii, de unde datele celor două armistiții: 18 martie 1577 și 7 februarie 1578 [44] ...

Dar turcii continuă să pretindă o ambasadă spaniolă în toată regula, ei urmărind un succes diplomatic strălucit care să aibă răsunet în întreaga Europă. Ei o cer cu insistență. Și acordul din 7 februarie cuprinde în încheiere un angajament formal în vederea unui schimb de ambasade. Adăugîndu-se și împrejurările, iată faptul care va prelungi cu încă trei ani șederea lui Margliani în Viile din Pera * și va fi cauza nenorocirilor sale.

---

* Cartier rezidențial pentru ambasadorii străini din Constantinopol (N.tr.).

N-ar fi trebuit să se întoarcă în Europa încă din primăvara anului 1573, de vreme ce misiunea sa era îndeplinită? Desigur, nu s-a gîndit prea mult la asta, sperînd, așa cum arată scrisoarea sa din 30 aprilie către Antonio Pérez [45], să obțină singur rezultatul scontat, adică suspendarea ostilităților pentru doi sau trei ani. În febra și iluziile unei negocieri atît de facile, el a putut nutri cîteva asemenea speranțe. Aflînd prin prietenul său ragusan Prodanelli despre victoria lui Don Juan la Gembloux, confirmată și pe alte căi, Margliani a încercat imediat să profite de ea, la sfîrșitul lui aprilie, pentru a-l stîrni din nou pe „Dottore": „I-am spus mereu lui Hurrem Bey și Înălțimii Voastre, îi declara el, că n-aș înclina să cred că Majestatea sa Regele, Stăpînul meu, ar fi în favoarea trimiterii unui ambasador. Hurrem Bey a preferat să creadă în acest Aurelio (de Santa Cruz) mai curînd decît în mine. Dumnezeu știe ce se va mai întîmpla. Cît despre mine, rămîn la aceeași părere, cu atît mai mult cu cît Seniorul Don Juan se îndreaptă spre victorie și Padișahul se găsește angajat într-un război în Persia care este cunoscut ca fiind plin de primejdii și de frămîntări. El contrabalansează, și încă energic, războiul din Flandra. Arătați-i deci lui Mehmet Pașa că ar fi în avantajul său să se liniștească din partea forțelor regelui Spaniei, stăpînul meu, pentru doi sau trei ani și să se alăture formulei de suspendare a ostilităților care s-ar încheia prin intermediul meu".

Iată ceva care era îndrăzneț și prematur. Răspunsul Pașei veni repede, amabil, cel puțin sub forma pe care i-o dădea doctorul. El spunea că nu contrazice argumentele care i se expuseseră. Dar Padișahul era tînăr, dornic de glorie. Margliani îl descria în februarie, accesibil sugestiilor, mai receptiv decît Selim, abandonîndu-se primelor impresii; dar tocmai de aceea i se spune, insistențele zilnice ale lui Euldj Ali pe lîngă suveran nu sînt lipsite de greutate. „Kapudan Pașa" se fălește că poate învinge, chiar cu o flotă mediocră, Spania, atunci atît de încurcată. Or, „eu

mă găsesc în situația, mărturisește Pașa doctorului, de a fi vorbit atît de deschis în favoarea lui Don Martín, de care am fost înșelat, încît nu mai pot să încep din nou". După acestea toate, scoțînd un suspin adînc și gemînd el continuă: „Imperiul acesta, în prezent, nu are nici picioare, nici cap". Bune și frumoase cuvinte care i se repetă la momentul potrivit lui Margliani, fără a fi uitate cuvintele „Ai dreptate doctore", prin care Pașa ar fi salutat expunerea tezelor spaniole.

Dar, în concluzie, Pașa a revenit la problema ambasadorului. Filip al II-lea să trimită unul și el va fi atunci cu totul dispus să facă să se îndeplinească cererile sale. Dar dacă nu se va trimite, adaugă Mehmet, „voi urma eu însumi părerea Kapudan-ului Pașă". După care, el jură pe capul Padișahului că a îndurat toate necazurile din lume pentru a face să se respecte termenii armistițiului, și anume, împiedicarea armadei să iasă. Astfel, amabilitățile și amenințările se amestecă în gura Pașei. Creștinii și turcii caută să se încuie unii pe alții. Convorbirile lor, raportate cu fidelitate de nenumăratele scrisori ale lui Margliani nu îngăduie eliminarea unei impresii de neliniște, ele revelă o diplomație complicată, abilă, nu foarte scrupuloasă, fără să manifeste silă, nici de o parte, nici de cealaltă, față de cele mai subtile șiretenii.

„Omul lui Margliani", însărcinat să ducă în Spania textul armistițiului provizoriu plecase la 12 februarie 1578 din Constantinopol. Consiliul de Stat, la Madrid, a deliberat de mai multe ori asupra veștilor pe care le aducea [46]. Unanimitatea s-a stabilit fără greutate asupra necesității de a-l aproba „avînd în vedere starea treburilor Majestății Sale și a finanțelor precum și nevoia care există de a liniști lucrurile și de a se sîrgui pentru întărirea regatelor sale..." Înțelegerea cu turcii este necesară, toată lumea este de acord cu aceasta, chiar dacă nimeni nu dorește să abordeze fondul dezbaterii. În schimb, consilierii ezită în legătură cu „problemele de protocol și de prestigiu"; să se trimită sau nu un ambasa-

dor? Şi în caz că da, ar fi oare suficient să se trimită scrisori de acreditare lui Margliani? La aceasta se reduce dezbaterea. În septembrie se decidea trimiterea unui ambasador în principiu, și un oarecare Don Juan de Rocafull [47], personaj destul de șters, pe care o scrisoare ni-l semnalează, în 1576, comandînd cîteva galere ale escadrei din Neapole [48] primea instrucțiuni în acest scop. Instrucțiunile primite, generale, fără dată precisă, expuneau amănunțit antecedentele negocierii. Ele erau dublate de „instrucțiuni secundare" purtînd data de 12 septembrie 1578 [49] care prevedeau cazul în care Rocafull „n-ar putea" să meargă la Constantinopol. El l-ar trimite atunci pe căpitanul Echevarri, care îl însoțea, cu misiunea de a cere ca armistițiul să fie încheiat prin intermediul lui Margliani. Decizia de a-i trimite sultanului un ambasador nu era deci foarte fermă; se rezerva posibilitatea să fie reținut în ultimul moment.

Au mai fost necesare trei sau patru luni pentru ca Margliani să fie pus la curent în îndepărtata sa reședință. După Gerlach, în *Tagebuch*, „omul" lui Margliani se întorcea la Constantinopol abia la 13 ianuarie 1579 [50]. Durata mare a călătoriei se datorase poate iernii sau poate unui calcul al Spaniei dornică să repete, în 1579, manevra care-i îngăduise cu doi ani înainte să obțină imobilizarea flotei turcești. Francezii s-au gîndit imediat la asta și, de fapt, sosirea acestor vești bune, anunțarea noului ambasador, au facilitat sarcina lui Margliani. În plus, turcii, angajați din ce în ce mai mult în Persia deveneau, pe măsură ce trecea timpul, tot mai concilianți. Juyé îi scria lui Henric al III-lea la 16 ianuarie 1579: turcii „au tot atîta nevoie (de armistițiu) cît poate avea zisul rege catolic din pricina războiului din Persia unde vor da peste mai multe probleme decît e de închipuit" [51]. Juan de Idiaquez, pe atunci reprezentant al lui Filip al II-lea la Veneția, afla de la ambasadorul francez la 5 februarie 1579 că la Constantinopol Margliani
 nu mai era sechestrat, că se îmbrăca cu haine noi,

el și oamenii lui, și că vorbea despre închirierea unei case în Pera. „Aici s-a ajuns la concluzia că trimisul Majestății Voastre pe care ei îl așteaptă pentru încheierea armistițiului, nu este departe de țel“ [52].

Totuși, Don Juan de Rocafull nu se grăbea. La 9 februarie, se afla încă la Neapole; la 4 martie, la Veneția, se pretindea că se apropia de Constantinopol de unde Margliani trimisese doi oameni să-l întîmpine [53]. Dar vestea era pripită. Rocafull era „bolnav“. Cunoscînd cea de a doua instrucțiune a sa și reticențele spaniole, putem avea îndoieli, împreună cu turcii, în legătură cu această boală și chiar în privința revenirii ei de care a fost copleșit bietul om. Margliani a semnat oare totuși un armistițiu analog celui din anii precedenți? Documentele pe care le-am citit nu-l menționează. O corespondență franceză ne îngăduie să-l presupunem, dar fără o precizie suficientă [54]. În orice caz, încă din aprilie flota turcească, sau cel puțin ceea ce era mai ușor de mobilizat din ea, era dirijată către Marea Neagră, sub comanda lui Euldj Ali. A existat deci destul de devreme la Neapole siguranța că flota turcească nu „va ieși“. Nu cumva aceasta a contribuit — simplă ipoteză — la stoparea călătoriei lui Juan de Rocafull?

Bolnav sau nu, Rocafull nu a traversat Marea Adriatică. La 25 august, debarca la Ragusa căpitanul Echevarri. Însoțit de un oarecare Juan Estevan, el aducea darurile destinate Padișahului și miniștrilor săi, iar pentru Margliani, *todos los poderes et recaudos necessarios* * în vederea încheierii armistițiului [55], ceea ce-l făcea pe Margliani să treacă de la rolul de simplu împuternicit la acela de ambasador. Concomitent, sosea la Constantinopol un nou ambasador francez [56]. La 16 septembrie el afla de la bătrînul Mehmet că armistițiul cu Spania era pe drumul bun [57] și imediat, firește, își dădu toată silința să-l împiedice. Mai întîi printr-un război

* toate împuternicirile și garanțiile necesare (lb. span. — N. tr.)

al informațiilor: în timp ce Margliani arăta că pregătirile regelui Spaniei, cunoscute la Constantinopol, erau destinate Portugaliei, a cărei succesiune se deschisese chiar înainte de moartea Regelui Cardinal [58], francezul, folosind un zvon care circula la Constantinopol [59], pretindea că erau îndreptate împotriva Algerului. El vorbea, în plus, despre un război în Italia, inevitabil ca urmare a incidentelor din marchizatul Saluzzo. Trudă zadarnică! I se va reproșa mai tîrziu lui Germigny că nu a știut să blocheze calea politicii spaniole. Dar el nu putea duce un alt război decît această luptă măruntă de cuvinte. Se petrecuse o prăbușire reală a prestigiului Franței în Levant după Noaptea Sfîntului Bartolomeu: certitudinea neputinței, a oboselii sale în Occident îi slăbea mijloacele de acțiune la Constantinopol. Nu poți negocia cu mîinile goale. Iar poliția franceză îl arestase de curînd pe singurul om capabil, poate, să reîntoarcă Turcia către Europa, Claude du Bourg, omul ducelui de Anjou, reținut la Veneția în februarie 1579 și transferat la Mirandola [60]. Planul său era să intereseze Turcia în cucerirea Țărilor-de-Jos de către ducele de Anjou, în alianță cu Taciturnul, cu protestanții din întreaga Europă și cu englezii a căror prezență la Constantinopol o semnala Margliani. Era într-adevăr ceva care putea ispiti politica turcă. Dar angajată profund în epuizanta luptă împotriva Persiei, ea nu putea cu nici un chip să se întoarcă, în aceeași clipă, și spre vest.

Anul 1580 a fost în cele din urmă pentru Margliani un an de muncă și de succes. Legată de Neapole, sub conducerea pricepută a lui Don Juan de Zúñiga (devenit Comandor al Castiliei după moartea nepotului său și vicerege al Neapolelui după moartea lui Mondejar), misiunea milanezului a devenit mai eficace decît în trecut, eliberată de lentele drumuri dus-întors spre Spania. Știm că din timpul lui Mondejar i se interzisese, dimpotrivă, să țină Neapolul la curent. Ceea ce nu înseamnă că, pe moment, lui Margliani, misiunea i-a părut ușoară. El a străbătut perioade

critice, chiar dacă restul timpului şi l-a petrecut în discuţii şi pălăvrăgeli îndelungate, urmate de raporturi nu mai puţin lungi de informare şi chiar la un moment dat în dispute de întîietate cu Germigny pentru alegerea fotoliului în biserica principală din Pera[61]... Este frivolitate sau dorinţa de a dovedi turcilor imposibilitatea de a menţine la Constantinopol un reprezentant permanent al Spaniei, concesie la care Filip al II-lea nu voia să consimtă.

O altă dificultate pentru Margliani; marile personaje se schimbă pe scena politică turcă. Mehmet Paşa a fost asasinat în octombrie 1579, şi înlocuit de Ahmet Paşa, minte destul de săracă, favorabil, se pare, Spaniei[62]. Dar moare şi el la 27 aprilie 1580 şi îi succede Mustafa Paşa. Acestor schimbări le corespund numeroase transformări ale personalului mărunt. Dacă doctorul Salomon se menţine, dragomanul Hurrem Bey dispare. Îl regăsim în schimb pe ciudatul Bruti, spion dublu, dacă nu cumva triplu, pe care Margliani îl denunţă, fără a-l putea înlătura, atunci cînd pălăvrăgelile şi trădările sale riscă să compromită, în afară de Margliani, o întreagă serie de agenţi în slujba sa: Sinan, Aydae, Inglès, Juan de Brionnes[63]... Apar doi nou veniţi: Benavides şi Pedro Brea, funcţionari ai cancelariei turceşti, primul foarte informat în privinţa documentelor care se redactează aici, evreu (religia sa îi interzice să meargă sîmbăta cu barca), al doilea mai dificil de localizat. Dar amîndoi sînt cu siguranţă agenţi dubli. Incidental, îi mai observăm pe bail, pe negustorul ragusan Nicolo Prodanelli şi fratele său Marino, a căror navă probabil că în octombrie 1580 se găsea la Neapole[64].

În fond, Margliani era stăpînul situaţiei, dar nu ştia, ceea ce explică dificultăţile sale pentru a-şi menţine avantajele, să nu se lase năucit de lăudăroşeniile şi ameninţările lui Euldj Ali care chiar în faţa vizirului în persoană i-a făcut o scenă îngrozitoare. Era poate o simplă regizare, pusă la cale împreună de miniştrii turci, dar

neliniştitoare pentru că ea se adăuga altor intimidări. La Arsenal, Euldj Ali proclamă că „negocierile de pace erau rupte, că avea ordinul să echipeze 200 de galere şi 100 de mahone". Dar Margliani era un om cu picioarele bine înfipte în pămînt. El vorbea cu autoritate, nu ocolea riscurile, „foarte hotărît, afirma el, să nu tratez nimic în numele Majestăţii Sale, nici să înmînez scrisori sau daruri, înainte de a fi încheiată capitulaţia" [65]. Şi se angaja cu convingere să obţină ca armada turcă să nu iasă la primăvară. Violenţele şi lipsa de măsură ale lui Euldj Ali faţă de el [66] nu dovedesc decît iritarea şi mînia Kapudan-ului Paşă: nu era jocul unui cîştigător. O notă din Constantinopol, cu data de 21 februarie 1580, pretinde că lui Margliani îi este imposibil, pentru onoarea sa şi pentru slujirea regelui, să se înţeleagă cu „aceşti cîini de turci" [67], în vreme ce, încă dinaintea acestei date, totul era pe cale să fie reglementat. La 18 februarie dimineaţă doctorul Salomon a venit să-l vadă avînd asupra sa textul unui acord. Cum nu este vorba despre un tratat între suverani ci de un aranjament „între Paşa şi Margliani", dificultăţile protocolare sînt rezolvate într-o clipă [68]. Nu fără ca, în treacăt, Margliani să fie scuturat cu asprime şi să simtă planînd deasupra sa încă o dată pericolul în care, scrie el la 7 martie, mă aflu de 50 de zile" [69]. De altfel el nu este încă total liniştit la această dată. „Tare mă tem că tot acest contact să nu se rupă cu un asemenea zgomot încît să dorim atunci a nu fi tratat niciodată acest armistiţiu", izbucneşte el în aceeaşi zi.

Totuşi acordul se află aproape, impus de împrejurări, de necesităţile de război, de Persia şi de Portugalia, de foametea necruţătoare care, pe deasupra, pustieşte Orientul [70]. Aşa încît de fiecare dată cînd sărmanul Margliani crede că totul este pierdut, convorbirile se reiau. Doctorul sau alt intermediar revine, Paşa consimte să discute din nou iar Margliani îşi regăseşte elanul [71]. Şi apoi apare un nou conflict legat de regatul de Fez pe care Margliani nu vrea să-l recu-

noască dependent față de Padișah[72]. O nouă dispută în legătură cu Portugalia[73]. La Veneția, în martie, circulă zvonul că Margliani este în primejdie de a fi tras în țeapă și că Euldj Ali l-a amenințat că-i smulge ochiul care i-a mai rămas[74]... Dar la 21 a aceleiași luni, el semnează cu Pașa un nou armistițiu, sub forma obișnuită, valabil pentru zece luni, pînă în ianuarie 1581. Pentru a evita contestațiile, textul italian rămîne în mîinile Pașei, în timp ce textul turcesc, scris cu caractere de aur, este încredințat lui Margliani care îl trimite lui Zúñiga[75].

După care, viitorul imediat fiind asigurat, conversațiile amorțesc pentru un timp și cele două părți își oferă puțin timp liber. Juan Estefano merge în Spania pentru a duce acolo vestea și pentru a aduce, la întoarcere, ordine. De astă dată lumea creștină este la curent. La începutul lui mai este informată Roma unde se observă că faptul nu se potrivește defel cu declarațiile anterioare ale Spaniei și anume, că ambasadorul era trimis, în realitate, să rupă negocierile[76]. Dar Roma nu ține prea mult să protesteze: în acest an 1580 și ea abandonează lumea mediteraneană și războiul împotriva Islamului, pentru a se preocupa de Irlanda și de războiul împotriva protestanților.

Germigny, care urmărise îndeaproape demersurile milanezului, pretindea că succesul său a fost cumpărat cu aur. La drept vorbind, Margliani acționase mai curînd cu ajutorul promisiunilor[77]. Și mai ales, el își datora succesul împrejurărilor. Ultimul element care acționase asupra turcilor în momentul semnării fusese vestea alarmantă a unei revolte a Algerului. Puteau pierde totul dacă Filip al II-lea, a cărui armadă se găsea din nou în stare de intervenție în afacerile portugheze avea mîinile libere în Mediterana[78]. Veneția și-a dat seama de asta: pînă atunci reticentă și ostilă, ea și-a schimbat atitudinea și s-a străduit să fie inclusă în pacea care se pregătea.

Să notăm că armistițiul din 1580 — desigur, pentru că a fost atît de clar pus în lumină de vechea

culegere a lui Charrière și de cartea mereu atît de utilă a lui Zinkeisen, apărută la Gotha în 1855 — are drept de cetate în majoritatea cărților serioase de istorie [79]. Dar, ciudat lucru, el este prezentat ca un fapt izolat și excepțional, pe cînd în realitate el nu semnifică decît una dintre verigile unui lanț lung. Și fără acest lanț, destul de greu de înțeles.

Acordul din 1581

Nimeni nu se mai îndoia la Constantinopol că pacea n-ar trebui să se încheie cît mai curînd. A trebuit totuși aproape un an întreg pentru a se ajunge la ea. Vara a trecut în convorbiri intermitente. Disputele nu se mai concentrau asupra inepuizabilelor controverse de titulatură sau de întîietate, ci asupra evenimentelor pe care le aduceau curierii. La 5 aprilie, prin intermediul Ragusei se afla despre moartea cardinalului Henri. „Această veste, scria Margliani [80], a provocat o oarecare transformare în spiritele oamenilor de aici. Li se pare că o dată cu anexarea acestor provincii, împlinită fără mare vărsare de sînge și nici printr-un război îndelungat, forțele Majestății Sale devin atît de mari, încît, pe bună dreptate, trebuie să fie temute. Cu atît mai mult ei sînt convinși că /de acum înainte/ Majestatea Sa va consimți mai greu la încheierea unui armistițiu sau la o suspendare a ostilităților potrivit felului în care doresc ei". În celălalt sens, Margliani se teme de uneltirile lui Euldj Ali. Se spune că ar merge la Alger cu 60 de galere pentru a potoli aici tulburările. „Dar alții pretind că el merge atît pentru asta cît și pentru a pricinui necazuri regelui din Fez. Sînt pregătit să-i stau în cale... cînd călătoria sa va fi sigură" [81]. Altfel, toate dispozițiile armistițiului ar fi amenințate [82]. Așa gîndește, la rîndul său, și-i scrie marele comandor al Castiliei, prevenit, desigur, pe alte căi [83].

 Expediția spre Alger nu va avea loc în cele din

urmă, dar ea va fi făcut obiectul multor discuţii. La fel ca şi vestea care soseşte în octombrie despre victoria ducelui de Alba asupra lui Don Antonio. Paşa aflînd că ducele ar fi împărţit, cu această ocazie 200 000 de dubloni soldaţilor săi, trimite imediat la Margliani să întrebe pentru ce s-a făcut această împărţire şi cît valorează un dublon. Un dublon valorează doi scuzi, se grăbeşte să explice Margliani şi pentru ca nimeni să nu ignore acest lucru, el înmînează vreo zece interlocutorului său... Şi ce face Juan Estefano întreabă acesta din urmă? Pentru ce întîrzie atîta [84]? Se observă felul discuţiei, concomitent bănuitoare şi inconsistentă pe care o poartă cei doi parteneri. Sîntem în timpul verii, abia la iarnă se va vorbi cu seriozitate.

În decembrie, situaţia se încordează din nou brusc [85]. Don Juan Estefano n-a sosit încă şi Margliani este foarte încurcat, Paşa presîndu-l să spună dacă regele Spaniei a trimis sau n-a trimis ordinul de a se face pace. Din nefericire, ne lipsesc unele scrisori ale lui Margliani pentru a urmări ultimele luni ale ambasadei sale. Se pare că între 10 şi 20 decembrie, pretenţiile turcilor s-ar fi făcut mai hotărîte. Şi foarte stînjenitoare căci acesta este şi momentul în care Margliani a primit şi ordinele aşteptate (cu sau fără Juan Estefano nu precizează), ordine de care el a luat cunoştinţă cu o oarecare perplexitate. Regele îl anunţa că el renunţa la un armistiţiu oficial, avînd în vedere dificultatea de a putea proceda cu „egalitatea dorită". În realitate, el refuza un acord de genul acelora pe care le negociau imperialii cu o reprezentanţă diplomatică permanentă [86].

Margliani, în sfîrşit, fixat asupra a ceea ce trebuia să facă, a acţionat cît se poate de repede. O scrisoare din partea lui, cu data de 28 decembrie, îl descrie vorbind trei ore întregi cu Aga ienicerilor. Înainte de ivirea zorilor, în ziua de 27 decembrie, acesta i-a trimis caicul său pentru a-l conduce din Pera la Istanbul. Niccolo Prodanelli îndeplineşte rolul tălmaciului în cursul

întrevederii. Margliani se felicită de acest lucru: „Este mai inteligent și mai capabil decît oricare altul", scrie el. Şi fără îndoială, l-a ales pentru că, pe drept, el este destul de stînjenit de misiunea sa și de ceea ce trebuie să-i explice Agăi. Acesta din urmă nu înțelege nimic din explicațiile lui. Cînd întreabă dacă Margliani va merge sau nu să sărute mîinile Sultanului, voi merge, i se răspunde dacă este capitulație, dar nu voi merge dacă este doar o suspendare... Pentru noi este prilejul de a înțelege în treacăt ierarhia celor două cuvinte, suspendare și capitulație. Pe aceasta din urmă Filip al II-lea nu o vrea. Sultanul acordă capitulațiile, spune Aga, dar în acest caz ce va deveni „egalitatea", întreabă Margliani. Şi interlocutorul său iarăși nu înțelege. Apoi, la rîndul său, pune întrebări mai simple și mai precise. Margliani va rămîne? „Eu îi spun că nu. El mă întreabă de ce. Îi spun că deoarece nu mai există comerț, potrivit hotărîrilor luate, aceasta nu era necesar. Am pronunțat aceste cuvinte cu un surîs ușor și am adăugat că voiam să-i spun adevărul: cele două motive care mă făcuseră să iau această hotărîre erau, mai întîi, maniera puțin politicoasă pe care o găseam aici și, în al doilea rînd, zvonul pe care-l împrăștiase secretarul ambasadei Franței în toate părțile lumii creștine pe unde trecuse (la întoarcerea sa) cu privire la declarația de întîietate, pe care o aducea" în Franța...

Şi cum nu este foarte sigur de argumentele sale, ambasadorul spaniol dispune să i se plătească sultanei mame 5 000 de scuzi care, de altfel, profită de situație pentru a pretinde mai mult. În același timp el ia măsuri pentru a nu dezvălui împuternicirea pe care i-a conferit-o regele, sub pretextul că l-a trimis la Neapole [87]. El manevrează cu destulă abilitate pentru că, neliniștit la 10 decembrie, el și-a convins aproape adversarii înainte de sfîrșitul anului. La 4 februarie, mai multe scrisori și note, plecînd din Constantinopol în diferite direcții anunță că armistițiul a fost încheiat pentru trei ani [88]. În aceeași zi,
 Margliani îi scrie lui Don Juan de Zúñiga [89]:

„De ziua lui San Juan, 27 decembrie, m-am dus la Ceauş Paşa căruia i-am expus însărcinarea mea cu vorbele care mi s-au părut potrivite, avînd în fața ochilor demnitatea Majestății Sale. M-am întîlnit apoi de cîteva ori cu zisul Paşă şi ultima dată, la 25 ianuarie, el m-a chemat pentru a-mi comunica hotărîrea suveranului său de a mi se da autorizația de plecare spre a o informa pe Majestatea Sa. Nădăjduia că-mi voi face datoria aşa încît să se stabilească o bună înțelegere şi ca urmare să se înfăptuiască o încetare a ostilităților pentru trei ani". După cum ne spune Germigny, acordul era aproape reproducerea armistițiilor precedente, cu această diferență că, de astă dată, era prevăzut pentru trei ani [90]. Viceregele Neapolelui, primind vestea la 3 martie, se grăbea s-o transmită lui Filip al II-lea, adăugînd că Margliani negociase foarte bine după opinia sa, dar că el se întreba dacă Papa nu va profita de această afacere pentru a-şi strînge băierile pungii [91].

Exact, ce va spune Papalitatea? Don Juan de Zúñiga se gîndea la asta mai mult decît oricare altul, întrucît fusese ambasador la Roma. El consideră prudent s-o ia înainte şi la 4 martie [92] scria, pe adresa Romei, următoarea ciudată versiune. El îl anunțase la timpul potrivit pe Margliani că Filip al II-lea nu dorea încheierea armistițiului, invocînd cele mai temeinice argumente posibile pentru a-l scuza pe rege. Dar imediat la Constantinopol s-a vorbit că Margliani va fi tras în țeapă, acuzat că l-a ținut de vorbă pe sultan cu discursuri mincinoase pînă cînd a fost terminată cucerirea Portugaliei. Se știe că turcii sînt foarte capabili de asemenea cruzimi, aşa încît bietul cavaler, pentru a-şi salva viața, a promis un armistițiu de un an. Turcii l-au cerut pentru trei ani, datorită căruia i-au îngăduit să se întoarcă în Creştinătate. Dar, desigur, dacă se intenționa vreo campanie împotriva turcilor, era simplu să se rupă acest angajament, pe de o parte fiindcă el fusese impus „cu forța", iar pe de alta, deoarece corsarii furnizau mii de pri-

lejuri pentru o ruptură. Nenorocirea este, spune el în treacăt, că nu avem deloc posibilitatea să facem o expediţie împotriva turcilor cu toate treburile pe care le avem pe umeri. Dar armistiţiul, în ceea ce-l priveşt, nu înseamnă nimic...

Un ambasador venețian repeta chiar în acest an 1581 expunerea viceregelui [93]. Îi dădea el crezare? I s-a dat oare crezare la Roma? Desigur, nu s-a căutat lămurirea prea multor lucruri. Înainte de orice, trebuia să se uneltească în Irlanda împotriva Angliei. Şi cine putea să acţioneze împotriva insulei potrivit intenţiilor Papei, cine, dacă nu Spania? [94].

Nimeni deci printre contemporani nu a vorbit despre „trădarea" Spaniei, cum se vorbise despre trădarea Veneţiei. Singura excepţie, confirmînd regula, a fost clerul Spaniei care a protestat cu violenţă şi energie şi cu vocea foarte ridicată. Nu pentru că era mai mult decît alţii ataşat de ideea cruciadei împotriva „păgînilor", ci pentru că războiul sucombînd, el cerea în consecinţă să nu mai plătească impozitele create sau menţinute pentru această împrejurare. Cerea însă, de altfel, zadarnic.

Istoricii sînt cei care au introdus procesul despre trădarea Spaniei. Cuvîntul *proces* este însă prea tare pentru a califica puţinele rînduri ale lui Wätjen şi R. Konetzke. „Războiul împotriva turcilor, scrie acesta din urmă [95], se găsea astfel definitiv abandonat. O dată cu el s-a întrerupt o tradiţie seculară a Spaniei. Războiul religios contra Islamului, care stimulase şi concentrase forţele spirituale ale Peninsulei, încetase să mai existe. Fără îndoială, *Reconquista* şi raidurile de cucerire care îl continuaseră către Africa de nord, nu fuseseră pure războaie religioase. Totuşi spiritul religios a fost acela care a însufleţit şi a propulsat aceste campanii şi a făcut ca ele să fie simţite în Spania ca o operă colectivă însemnată. Motorul cel mai puternic al ascensiunii spaniole a fos paralizat".

Este o judecată exactă dacă se ia în considerare evoluţia ansamblului, nedreaptă totuşi în

multe privințe. Forța religioasă eruptivă a Spaniei deviase, după anul 1580, în altă direcție. Războiul împotriva ereziei este, de asemenea, un război religios cu obișnuitele aliaje pe care le comportă războiul. Și de altfel vor mai exista cîteva tentative împotriva Africii de nord și a Turciei — pseudo-războiul din 1593, ce-i drept, insignifiant.

Este cert, în orice caz, că anul 1580 marchează o întrerupere în istoria externă a Spaniei față de Islam, chiar dacă această istorie a fost în trecut mult mai discontinuă, întreruptă și veleitară decît se spune. După ambasada lui Margliani s-a instalat o pace *de facto*. Armistițiul din 1581 pare să fi fost reînnoit în 1584, chiar și în 1587 [96]. Și ostilitățile, cînd au mai existat, nu au mai avut nimic comparabil cu foarte marile războaie ale trecutului. Armistițiul a reprezentat cu totul altceva decît un expedient abil al politicii spaniole [97].

Pentru asta să spunem că Spania a trădat în 1581? În cel mai rău caz, ea nu s-a trădat decît pe sine, tradiția și ființa sa. Dar aceste trădări, cînd este vorba despre o țară, nu sînt adesea decît puncte de vedere speculative. Oricum, ea nici nu a trădat Creștinătatea mediteraneană, nici nu a lăsat Veneția pradă unei eventuale răzbunări, nici nu a abandonat Italia a cărei protecție împovărătoare îi revenea. Cine putea s-o blameze că a tratat cu Poarta? Nu Spania este aceea care a introdus Turcia în concertul european. Marele război în Mediterana depășește chiar și mijloacele marilor state, monștri politici care întîmpină atîtea greutăți ca să-și stăpînească, fiecare, jumătatea proprie a acestei lumi. Există o diferență între o trădare și o destindere. Mișcarea de basculă care în acești ani de discuții dificile și obscure îndepărtează brutal războiul de aria mediteraneană este dublă. Ea împinge pe de o parte Spania către Portugalia și Oceanul Atlantic într-o aventură maritimă și mai gigantică decît aceea din limitatul cîmp mediteranean. Pe de alta, ea aruncă Turcia

către Persia, în adîncurile Asiei, Caucazului, zonei Mării Caspice, Armeniei şi, mai tîrziu, către Oceanul Indian.

NOTE

1. Acuzaţie adusă într-o scrisoare a lui Carol al IX-lea. Saint-Gouard îi răspunde amănunţit (către rege, Madrid, 24 februarie 1574, B. N. Paris, Fr. 16106). Dacă au fost prezenţi în adunările rebelilor agenţi spanioli, să fie prins unul ori să i se dea numele său. Avîndu-le numele, le-ar pune inchiziţia pe cap „astfel încît să se ajungă pînă acolo ca ea să-şi piardă orice autoritate sau să se alăture însuşi regelui dacă acesta ar vrea să se slujească împotriva Majestăţii Voastre de asemenea practici pe care eu nu le pot nici gîndi, nici crede..." Desigur, dorinţa lor este de a încurca totul în Franţa „... cred că sînt foarte încîntaţi ca Majestatea Voastră să fie tulburat în casa sa, la gîndul pe care-l au că aceasta le serveşte să o îndrepte şi să facă ordine în a lor..." Fără îndoială, de asemenea, adaugă Saint-Gouard, „...chestiunile de stat îngăduie sau cel puţin uneori fac să sufere cinstea". Filip al II-lea ar putea unelti cu hughenoţii în timp ce declară, în privinţa Ţărilor de Jos, „că ar prefera să le piardă decît să se împace cu un lucru care este împotriva religiei şi credinţei catolice" şi dacă s-ar complota „împotriva slujirii Majestăţii Voastre înăuntrul regatului său, cred că acest lucru ar fi mai curînd cu cîţiva bandiţi care au agitat Starea a Treia şi care nu sînt de nădejde nici pentru slujirea lui Dumnezeu, nici a Majestăţii Voastre prin aceea că ei au fost găsiţi în armatele sau în provinciile sub pavilionul aşa-zis catolic, cu armele în mîini, cu toată neruşinarea în a-şi îndestula lăcomia lor pătimaşă". — Şi afacerea Henri de Navarra sau Claude Du Bourg? Vezi mai sus.
2. A. O. MEYER, *England und die katolische Kirche*, vol. 1, p. 28, citat de PLATZHOFF, *Geschichte des europ. Staattensystems*, p. 42.
3. Pescaire către rege, 12 iunie 1570, Simancas, E° 1133.
4. Las un prenume ilizibil în copia mea.
5. Relatare a lui Margliani, 11 februarie 1578, Simancas E° 489.
6. Raport despre Estefano Papadopoulo, Madrid, 21 iunie 1571 „... *y es menester mirar les mucho a las manos*..."* Simancas E° 488.

* şi este nevoie să le priveşti mult mîinile (lb. span.—N.tr.).

7. Vezi între alţii H. WÄTJEN, *op. cit.*, p. 67—69.
8. Memoriu al lui DU BOURG, trad, sp. 1576, A. N. K., 1542.
9. Scrisoare a lui Selim al II-lea, împăratul turcilor, către Don Juan de Austria „Trimiţîndu-i lui daruri atunci cînd era general al armatei creştine" B.N., Paris, Fr. 16141, f° 440—446.
10. *Lo que refiere Juan Curenzi...*, 30 iunie 1573, Simancas E° 1065, f° 35.
11. Episcopul de Dax către rege, Const., 16 iulie 1573, E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3, p. 405.
12. Acelaşi către acelaşi, Const., 26 iulie 1573, *ibidem*, p. 413—416.
13. Către rege, Veneţia, 26 februarie 1574, *ibidem*, p. 470, notă.
14. Vezi nota 11.
15. Episcopul de Dax către Caterina de Medici, Constantinopol, 17 februarie 1574, E CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3, p. 470 şi urm.
16. Pietro EGIDI, *Emanuele Filiberto*, vol. 2, p. 122 şi urm.
17. Episcopul de Dax către rege, 18 septembrie 1574, E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3, p. 572.
18. *Ibidem*, p. 272.
19. Către rege, *ibidem*, p. 424—427, Constantinopol, 4 septembrie 1573.
20. Acelaşi către acelaşi, *ibidem*, p. 470—475, 24 martie 1574.
21. Marele „incident" al „fortului" Sebenico, *ibidem*, 17 februarie 1574, p. 462—470.
22. Vezi nota 19.
23. E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3, p. 467.
24. 17 februarie 1574, *ibidem*, vol. 3, p. 462—470.
25. Relación que hizo Livio Celino..., 1574, Simancas E° 1333.
26. Granvelle către rege, Neapole, 6 februarie 1575, Simancas E° 1066. Scrisoare destul de pesimistă a cardinalului. O dată cu schimbarea cîrmuirii, vor trebui să fie cumpăraţi complici noi, de unde noi cheltuieli, la fel cum trebuie să facă şi împăratul în legătură cu armistiţiul său a cărui nouă confirmare trebuie s-o obţină. Noul sultan, Amurat, are 28 de ani, este „războinic, iubit de supuşii săi..."
27. Constantinopol, 8 martie 1577, A.d.S. Venezia, Secreta Relazioni Collegio, 78; Guzmán de Silva către rege, Veneţia, 28 aprilie 1577, Simancas E° 1336, semnalează trecerea lui Don Martín pe care el îl numeşte Don Garçía de Acuña, plecat la Constantinopol cu un permis de liberă trecere pentru răscumpărare de captivi, în fapt, pentru a trata armistiţiul *y a salida con la resolution dello por cincos años...**

* şi la ieşire cu hotărîrea acesteia pentru cinci ani (lb. span. — N. tr.).

În ceea ce priveşte sosirea lui Don Martín la Constantinopol, notele franceze dau data falsă de 15 martie.

28. Simancas E° 159, f° 283.
29. Mondejar către Antonio Perez, Neapole, 30 aprilie 1577, Simancas E° 1074, f° 35.
30. Cost., 2 mai 1577, transmis, desigur, de G. de Silva, Simancas E° 1336.
31. Vezi nota 29.
32. Martín de Acuña către rege, Madrid, 6 iunie 1577, Simancas E° 159 f° 35.
33. Silva către Filip al II-lea, Veneţia, 19 iunie 1577, Simancas 1336.
34. Don Martín de Acuña către M. S., Madrid, 1578, fără altă precizare, Simancas E° 159, f° 223.
35. Mondejar către Filip al II-lea, Neapole, 23 august 1577, Simancas E° 1073, f° 136.
36. Fernand BRAUDEL, „La mort de Martín de Acuña“ în: *Mélanges en l'honneur de Marcel Bataillon*, 1962, vezi F. RUANO PRIETO, „D. Martín de Acuña“, în: *Revista contemporánea*, 1899.
37. G. Margliani către Antonio Pérez, Constantinopol, 30 aprilie 1578, Simancas, E° 489.
38. Vezi GERLACH, *Ţagebuch*, p. 539; E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3, p. 705.
39. Pentru tot ceea ce urmează, vezi lungul memoriu al lui G. MARGLIANI, februarie 1578, Simancas E° 488.
40. E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3m, p. 705.
41. Către Henric al II-lea, Const., 22 ianuarie 1578, E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3, p. 710.
42. *Op. cit.*, p. 160; J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 499.
43. *Lo que se tratto y concerto entre el Baxa y Juan Margliano*, 7 februarie 1578, Simancas, E° 489. Copie a aceluiaşi document făcut în 1579 probabil, *Capitoli che si sono trattati fra l'illmo Signore Meemet pascià (di) buona memoria*... Simancas E° 490.
44. *Lo que ha de ser resuelto sobre lo de la tregua* (1578), Simancas E° 489; despre neîncheierea de acorduri economice, Margliani (către Antonio Perez?), 11 februarie 1578, Simancas E° 489.
45. Simancas E° 489. Victoria de la Gembloux datează din 31 ianuarie 1578.
46. *Relación de lo que ha passado en el negocio de la tregua y suspension de armas con el Turco y lo que para la conclusion della llevo en comon don Juan de Rocafull y el estado en que al presente esta* (1578), Simancas E° 459, f° 28 (sau 281). Aceste texte nedatate trebuie să fie datate între începutul lui iunie şi 12 septembrie 1578 , problemă de întîrziere pe drum; cu titlu ilustrativ, o scrisoare a lui Margliani

adresată lui Antonio Pérez din Constantinopol la 9 decembrie 1573, îi sosea la 31 martie 1579, după o călătorie de 3 luni şi 22 de zile.

47. Data instrucţiunilor secundare — 12 septembrie 1578, vezi mai jos nota 48. Don Juan de Rocafull este Don Juan de Rogua, de Valena despre care vorbeşte GERLACH, citat de J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 500.
48. Don Juan de Cardona către Filip al II-lea, Barcelona, 1 noiembrie 1576, Simancas E° 335, f° 58 „... *y con correo por tierra ordenando a Don Juan de Rocafull hizieze despalmar las nueve galeras*"*.
49. Instrucción segunda a Don Juan de Rocafull, Madrid, 12 septembrie 1578, Simancas E° 489.
50. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 500.
51. E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3, p. 777.
52. Juan de Idiáquez către Filip al II-lea, Veneţia, 5 februarie 1579, A. N., K 1672, G. 1, nr. 22.
53. Juan de Idiáquez către Filip al II-lea, Veneţia, 4 martie 1579, A. N., K 1672.
54. E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3, p. 852, notă, dar corespondenţa din 9 ianuarie vizează atît trecutul cît şi viitorul. Despre ce a putut însemna de asemenea, textul din 1579 a cărui menţionare am făcut-o.
55. Echevarri către Margliani, Gazagua, 2 septembrie 1579, A.N., K 1672 G 1, nr. 117. Acelaşi către acelaşi, Caravançara (sic), 2 septembrie 1579, ibidem, br. 118, se plînge de Brutti „*bellaco*".
56. Margliani către Antonio Pérez, Péra, 2 septembrie 1579, Simancas E° 490.
57. Germigny către rege, Viile din Pera, 16 septembrie 1579, *Recueil* p. 8 şi următoarele.
58. Care nu va fi, de altfel, cunoscută la Constantinopol decît la începutul lui aprilie 1580. G. Margliani către viceregele Neapolelui, Viile din Pera, 9 şi 14 aprilie 1580, A. N., K 1672, G 1, nr. 166.
59. Constantinopol, 4 iulie 1579, copie italiană, A. N., K 1672, G 1 nr. 81, *a*.
60. E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol 3, p. 782 şi următoarele, notă. Despre isprăvile „generalului" Du Bourg, vezi mai sus vol. I.
61. *Ibidem.*, p. 885 şi următoarele.
62. Marele comandor al Castiliei către Filip al II-lea, 9 iunie 1580, Simancas E° 491.
63. Margliani către Don Juan de Zúñiga, 3 februarie 1580, Simancas E° 491.
64. Margliani către viceregele Neapolelui, 15 octombrie 1580, Simancas E° 1338.
65. Acelaşi către acelaşi, 2 februarie 1580, rezumat de cancelarie, Simancas E° 491.

---

* ... şi cu poşta pe uscat, ordonînd lui Don Juan de Rocafull să înceapă carenarea celor nouă galere (lb. span. — N. tr.).

66. E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3, p. 872 și 876, notă.
67. Constantinopol, 26 februarie 1580, Simancas E° 1337.
68. Margliani către marele comandor, Viile din Pera, 27 februarie 1580, Simancas E° 491, copie.
69. Același către același, 7 martie 1580, Simancas E° 491.
70. Același către același, 29 octombrie 1580, Simancas E° 1333; Germigny către rege, 24 martie 1580, E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3, p. 885.
71. Același către același, 12 martie 1580, copie, Simancas E° 491.
72. Vezi nota precedentă.
73. Același către același, 18 martie 1580, Simancas E° 491.
74. Ch. de Salazar către Filip al II-lea, Veneția, 18 martie 1580, Simancas E° 1337.
75. Scrisorile lui Margliani către marele comandor, 23 și 25 martie 1580 (Simancas E° 491) nu dau data exactă a acestei semnături. Dar Germigny precizează, 24 martie 1580, E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3, p. 884—889.
76. 2 mai 1580, A. Vaticanes Spagna, nr. 27, f° 88.
77. Către rege, 17 mai 1580, E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3, p. 910—911.
78. M. PHILPPSON, *Ein Ministerium unter Philipp II*, p. 404; L. von PASTOR, *Geschichte der Päpste*, t. 9, 1923; p. 273; H. KRETSCHMAYR, *op. cit.*, vol. 3, p. 74.
79. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 107.
80. 9 și 14 aprilie 1580, A.N., K 1672, G 1, nr. 166.
81. *Ibidem*.
82. *Ibidem*.
83. (Aprilie 1580) Simancas E° 491.
84. Margliani către viceregele Neapolelui, Pera, 29 octombrie 1580, Simancas E° 1338.
85. Același către același, Pera, 10 decembrie 1580, Simancas E° 1338.
86. Același către același, Pera 20, 21, 26 (29 sau 30) decembrie 1580, rezumat de cancelarie, Simancas E° 491.
87. Toate aceste amănunte, după scrisoarea lui Margliani către marele comandor, sfîrșitul lui decembrie 1580, Simancas A.N., K 1672, G 1, nr. 169.
88. Bartolomeo Pusterla către Don Juan de Zúñiga, notă din Levant, 4 februarie 1581, în: *Cartas y avisos*..., p. 53—54. Germigny către rege, 4 februarie 1581, *Recueil*... p. 31; E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 4, p. 26—28, notă, vorbește despre „scuzi noi purtînd pecetea Aragonului" cu care Margliani a plătit pașalele. Notă din Levant, 4 februarie 1581, Simancas E° 1339.
89. Margliani către Don Juan de Zúñiga, 4 și 5 februarie 1581, *Cartas y avisos*..., *op. cit.*, p. 55; 5 februa-

rie 1581, Simancas E° 1339. Citesc, pentru textul meu Ceauş Paşa şi nu ca editorul anonim al acestor *Cartas*, Sciaous...

90. Vezi nota 88.
91. Don Juan de Zúñiga către Filip al II-lea, Neapole, 3 martie 1581, primită la Tovar la 23 martie, Simancas E° 1084.
92. Don Juan de Zúñiga către marchizul de Alcaniças, 4 martie 1581, Simancas E° 1084.
93. E. ALBÈRI, *op. cit.*, vol. 1, V, p. 328.
94. Către nunţiul din Spania, Roma, 11 iulie 1580, A. Vat., Spagna 27, f° 123... *il passar con silentio nel fatto de la tregua è stata buona risolutione poichè il farne querella in questo tempo non potria sinon aggiungere travaglio a S. Mtà senza speranza di frutto* *.
95. *Op. cit.*, p. 181.
96. La extremă rigoare, în 1584 chiar de Margliani însuşi, dacă interpretăm liber o indicaţie a lui J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 6, p. 194—195. Armistiţiu prelungit pentru doi ani în 1587, dar el nu furnizează sursele.
97. La fel ca M. de Brèves în 1624, gîndea E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 4, p. 28, notă.

---

* trecerea sub tăcere a încheierii armistiţiului a fost o bună hotărîre pentru că a-l trîmbiţa în vremea de acum nu va putea adăuga decît trudă majestăţii sale fără speranţă de cîştig. (Lb. ital. — N. tr.).

2. RĂZBOIUL PĂRĂSEȘTE CENTRUL LUMII MEDITERANEENE

Cunoaștem, fără ca să le putem explica totdeauna, vastele oscilații ale războiului otoman. Cel mai scurt rezumat al domniei lui Soliman Magnificul le semnalează într-un mod strălucit. Aceste oscilații au ritmat lunga sa cîrmuire glorioasă mai mult decît voința suveranului. Pe firul anilor, puterea turcească se îndreaptă succesiv spre Asia, spre Africa, către lumea mediteraneană, către Europa nord-balcanică. Fiecăreia dintre aceste mișcări îi corespund expansiuni irezistibile. Dacă există o istorie ritmată, tocmai aceasta este. Dar este o istorie obscură în măsura în care istoricii se mărginesc la indivizi. Ei se interesează puțin de evoluțiile profunde (acelea, de exemplu, pe care Imperiul turcesc le-a moștenit de la Imperiul Bizantin, pe care l-a distrus, prelungindu-l totodată), de această fizică a politicii care stabilește compensații necesare între marile fronturi de atac prin care puterea turcească apasă asupra lumii exterioare.

Turcia față cu Persia

Din 1578 pînă în 1590, istoria turcă nu ne este accesibilă dinăuntru și cronicile pe care se sprijină, de exemplu, relatarea lui Hammer nu pun marile probleme decît în termeni evenimențiali.

Pe urmă ceea ce ne scapă, ca istorici, nu este doar Turcia, la rigoare aproape coerentă și comprehensibilă ci, dincolo de ea, spațiul persan, această altă formă a Islamului, această altă civilizație pe care o ignorăm. Ignorăm, de asemenea, spațiile intercalate între Persia, Turcia și Rusia ortodoxă ... În sfîrșit, care este rolul Turkestanului, această altă placă turnantă? Dincolo de asemenea teritorii mai există și enormul Ocean Indian cu legăturile sale comerciale insuficient

stăpînite de Portugalia și cărora Spania le va acorda sprijinul începînd din 1580, de altfel mai mult în teorie decît în realitate.

Or, întreg acest spațiu este cel pe care-l implică marele viraj al Turciei, după 1577—1580, viraj la fel de puternic ca acela care a aruncat atunci Spania către Oceanul Atlantic. Oceanul însemna noua bogăție a Europei. Și oare tot către o bogăție s-a întors Turcia basculînd către Asia? Nici un text nu ne spune dacă da și informațiile noastre sînt atît de discontinui încît nu putem avansa aici decît impresii.

Ceea ce dezvăluie fără doar și poate limba cronicilor este faptul că Persia are de luptat cu dificultăți politice teribile: șahul Talmasq, care domnește din 1522, este asasinat în 1576 [2]; acest asasinat este urmat imediat de moartea noului suveran, Haider, apoi de încoronarea unui prinț Ismail, scos în acest scop, dintr-o închisoare îngrozitoare și care va domni numai 16 luni, pînă la 24 septembrie 1577; în sfîrșit, la putere vine un prinț aproape orb, Mohammed Khobabende, tatăl viitorului Abbas cel Mare. Aceste evenimente și alte cîteva (în special rolul dificil de descifrat al triburilor georgiene, cercheze, turcmene și kurde) explică slăbiciunea Persiei. Ele explică și tentația șefilor de la frontiera turcă, mai ales a unui Khosrew Pașa și politica tuturor „militarilor" turci, de uscat, sacrificați ani întregi în favoarea marinei, a unor Sinan și Mustafa Pașa... Persia se descompune în însuși centrul ei: trebuie să se profite de asta.

În 1578 pleacă din Constantinopol scrisori adresate prinților din zona nord-persană, prinți aflați sau nu la putere, puternici sau nu, din Chirvan, Daghestan, Georgia, Turkestan. O duzină din aceste scrisori au fost păstrate de istoricul Ali în a sa *Carte a Victoriei*, relatare a primei campanii a noului război din Persia [3]. Ele se adresează „lui Schabrokh Mirza, fiu al fostului suveran din Chirvan, lui Schemkhal, prinț al cumucilor și al kaitacilor, guvernatorului din Tabazeran în

Daghestan, pe țărmurile Mării Caspice, lui Alexandru, fiul lui Lewend, suveran al ținuturilor dintre Erivan și Chirvan, lui George, fiul lui Lonarssab, stăpîn al ținutului Baci Atciuc (Imcrette); suveranului din Guriel și lui Dadian, prinț de Mingrelia (Colchis)". Această cascadă de nume implică un spațiu care poate fi distins între Marea Neagră și Marea Caspică, același spațiu care în 1533—1536 și 1548—1552, se contura deja în arierplanul războaielor lui Soliman împotriva Persiei.

Oricît de puțin am ști despre aceste ținuturi intermediare, oricît de insuficient am cunoaște frontiera turcească a regiunii Van, ori această Persie roșie de sînge princiar din anii 1576—1578, pare probabil că imperialismul turcilor s-a îndreptat atunci către Marea Caspică. Nu este vorba de a stăpîni această mare ci de a avea aici un acces care ar fi suficient să amenințe direct țărmurile persane din Mazanderan, galerele pe această mare sînt puțin cunoscute, fiind deci cu atît mai eficace. Corespondențe occidentale semnalau deja acest scop strategic, cu ocazia războiului din 1568 și a proiectului canalului Don-Volga. Dar nu a existat oare la turci și dorința de a avea acces la Turkestan, la drumurile interioare ale Asiei pe care rușii le-au întrerupt ocupînd Astrahanul în 1556? Turkestanul este totuși drumul mătăsii. Persia va datora o parte a renașterii sale economice pe care i-o vor aduce sfîrșitul secolului și marea domnie a șahului Abass acestor drumuri ale interiorului asiatic. Ele au fost de asemenea la originea acelei prime expansiuni persane, vizibilă în dezvoltarea orașelor sale, capabile să atragă de foarte departe negoțul englez și care se exprimă prin uimitoarea răspîndire a negustorilor armeni pe cuprinsul tuturor țărilor de la Oceanul Indian, pe suprafața provinciilor turcești din Asia și din Europa, unii ajungînd, către 1572, pînă la Danzig [4]. Tabrizul, punct de legătură important al acestui comerț ce străbate întreaga lume, este o pradă ispititoare.

Ocazia, slăbiciunea crescîndă a Persiei, îi atrage cu atît mai mult pe turci, cu cît ei dispun faţă de adversarul lor, de o superioritate tehnică evidentă. Nu există artilerie de partea persană ci doar foarte puţine archebuze, nici turcii nu au prea multe, dar faptul că au este îndeajuns. Iar în faţa lor nu se află nici o fortăreaţă demnă de acest nume. Singurele obstacole protectoare de-a lungul întinselor hotare turco-persane sînt pustiurile, unele naturale, altele strategice, amenajate de prudenţa suveranilor iranieni [5].

Desigur, religia îşi are rolul ei în orice război între turci şi persani. Fetva a consacrat caracterul pios şi cvasi-sfînt al luptei împotriva cîinilor de şiiţi [6], aceşti renegaţi şi aceşti eretici cu „fesuri roşii“ [7], cu atît mai mult cu cît şiiţii, adepţi ai „religiei persieneşti“ sînt prezenţi în întregul Imperiu turcesc asiatic, pînă în centrul Anatoliei. Ei se răsculaseră în 1569 [8]. Dar, la fel ca în Occident, nici în Orient nu există războaie pur religioase. Turcii, angajîndu-se în el pe drumurile Persiei, cedează tuturor pasiunilor dintr-o dată. Şi acelora pe care le-am enumerat, s-ar cuveni să le adăugăm atracţia ţinuturilor georgiene, bogate în oameni, în femei, în drumuri, în venituri fiscale . . .

Presupune oare aceasta o mare, o puternică politică turcească? Căci aceasta există. Aşa-zisa decadenţă ale cărei începuturi unii vor să le semnaleze o dată cu moartea lui Soliman Magnificul este o apreciere falsă. Turcia rămîne o forţă imensă, nicidecum sălbatică, ci organizată, disciplinată, chibzuită. Dacă ea părăseşte brusc tărîmurile cunoscute ale lumii mediteraneene, pentru a se întoarce către est, acest abandon nu reprezintă un motiv pentru a anunţa că ea se află „în declin“. Turcia îşi urmează destinul.

Războiul nu va fi, ținînd seama de toate acestea, pentru turci o încercare mai puțin epuizantă.

În 1578, prima campanie cu seraschierul Mustafa, învingătorul din Cipru, anunța, încă de la început, toate marile dificultăți viitoare. Turcii au obținut în timpul ei mari victorii, toate plătite scump (de exemplu, pe frontiera Georgiei, victoria de la Castelul Dracului, la 9 august 1578 [9]). Dacă intrarea în Tiflis s-a făcut cu ușurință, nu tot astfel s-au petrecut lucrurile cu lungul marș al armatei de la Tiflis pînă la Kanak și dincolo de acest fluviu, străbătînd pădurile și smîrcurile. Adăugîndu-se oboselii, foametea decima armata pe care hanii persani nu încetau s-o hărțuiască. Totuși în septembrie, pe malurile Kanakului, turcii au fost încă o dată victorioși. Cea mai mare parte a Georgiei a rămas în mîinile lor. În septembrie seraschierul a împărțit-o în patru provincii, lăsînd aici cîțiva beglerbey, cu trupe și artilerie și cu misiunea de a percepe taxele pe care, în aceste bogate provincii, mai ales în Chirvan, le strîngeau de pe urma mătăsii. În același timp, seraschierul a știut să se împace cu prinții locali care au acceptat, cu mai multă sau mai puțină bunăvoință, cucerirea turcească. La venirea toamnei, el se retrăgea cu trupele sale decimate „de cinci bătălii și de boli" [10] la Erzerum unde și-a petrecut iarna.

Ce dificultăți dezvăluise această primă campanie? Mai întîi tenacitatea adversarului; apoi mobilitatea indigenilor, capabili, în pasurile montane, să producă surprize crude și bruște; și mai cu seamă distanțele, numărul etapelor, duritatea lor, cvasi-imposibilitatea de a se hrăni în ținuturi inegal fertile, tăiate de munți, păduri, mlaștini, supuse în fiecare iarnă unui climat neomenesc. Spațiul, la fel ca în campania din „Rusia" din 1569, este cel care acționează împotriva turcilor.
 Din Constantinopol, căci armata a plecat din

Constantinopol, există 65 de etape pentru a ajunge la Erzerum, de la Erzerum la Aresch, pe care expediția nu l-a depășit, 69 și tot atîtea la întoarcere. Pentru aceste războaie purtate la mari depărtări arma potrivită este cavaleria, și ea fără prea multe bagaje, nu o armată echipată după moda occidentală cu servicii greoaie de intendență, cu infanterie și artilerie [11]. Instrumentul ideal este cavaleria tătară care a slujit în campania din 1568. Și mai trebuie să se asigure sprijinul din partea ei și să fie utilizată nu de-a lungul zonelor muntoase unde este neputincioasă, ci în marile cîmpii la nord și la sud de Caucaz, mai ales la nord (lucrul va fi verificat cu prilejul raidului lui Osman Pașa în 1580). Dar cum să trăiești apoi în ținuturi distruse și cum să reușești ocuparea lor?

Persanii, în orice caz, au știut să profite de iarnă, și în timpul celei din 1578—1579 au trecut la ofensivă. Mai mult decît adversarii lor aflați departe de bazele proprii, campați în locuințe improvizate și, în plus, obișnuiți cu climatul mediteranean, persanii erau capabili să suporte groaznicele friguri asiatice. Punctele de sprijin turcești au rezistat la primul asalt. La al doilea, unele au cedat: Chirvanul a fost astfel evacuat și garnizoana sa s-a retras la Derbent. Era o iarnă cumplită. Nu-i de mirare dacă știrile din Siria sînt alarmante [12]. Agenții care-i informează pe spanioli la Constantinopol se bucură: „S-a aflat. . . notează unul dintre ei [13], că va veni un ambasador din partea Majestății Sale / a Regelui Catolic /. Asta mă supără mult, căci nu e momentul. Dacă ar urma să vină, ar trebui s-o facă însoțit de o mare armadă". Războiul va dura, conchid observatorii [14]. Persia are pretenții mari [15]. La 8 iulie 1579, ambasadorul spaniol la Veneția scria că „nemulțumiți să ceară doar Mesopotamia,

persanii vor ca turcii să-și părăsească riturile sectei lor“ [16].

Fapt este că încercările prin care trecea armata turcă au luat aspectul unei derute. Luptătorii pe care hazardul acestui război groaznic de iarnă i-au readus la Constantinopol i-au impresionat pe toți cei care i-au văzut [17], într-atît înfățișau ei imaginea mizeriei umane. Sultanul nu înțelegea totuși să renunțe la proiectele sale. Întregul an 1579, cel puțin sezonul său favorabil, a fost folosit de seraschier pentru construirea puternicei fortărețe de la Kars. A trebuit deci să se concentreze iarăși trupe, să se adune provizii la Erzerum [18], să fie îndreptate către Trebizonda 40 de galere, muniții, artilerie și lemn [19] și, în același timp, să se ducă negocieri în depărtare cu tătarii și cîțiva prinți din India. Pericolul călăreților persani rămînea, într-adevăr, enorm aproape de Kasbin și de Chirvan, cu atît mai mult cu cît georgienii, după cît se spunea, erau în înțelegere cu ei și le încredințaseră ostatici [20].

Între timp, spre sud, fortăreața din Kars se înălța cu prețul unei trude sporite [21]. Unii martori raportau la Constantinopol că ea era încă de pe acum la adăpost de un atac inamic „care veste, scria Margliani, este de mare preț și va fi apreciată de Padișah cu multă îndreptățire. Căci el va înfăptui ceea ce n-a reușit bunicul său, sultanul Soliman care, nu se poate tăgădui, a fost un mare conducător de oști. În aceste ultime două nopți s-au tras focuri de artificii și de bucurie la Seraiul Padișahului. Tare mă tem că această veste să nu-l împăuneze și mai mult decît trebuie“. Dar, scria el cîteva zile mai tîrziu „sînt pe cale să mă îmbărbătez cu speranța că la Kars se va putea întîmpla ceea ce s-a petrecut la Servan (Chirvan?) care a fost cucerit, fortificat de turci cu aceeași încredere și recuperat de persani spre marea pagubă a zișilor turci“ [22]. La Veneția — cunoaștem valoarea veștilor venețiene — se povestea că fortăreața era mare cît jumătate din Alep și măsura trei mile împrejur [23]!

De altfel, se pare că persanii rămăseseră, în acea vară a anului 1579, premeditat în defensivă. Din pricina ciumei, se spunea la Veneția, care bîntuia în rîndurile turcilor [24]; din pricina artileriei și a forțelor turcești, credem noi, și în așteptarea iernii, aliatul lor. Totuși, amenințarea lor era mereu prezentă. La Veneția, se vorbea despre 250 000 de persani aflați la frontieră [25]. Se vorbea dar, e drept, la Veneția. Totuși chiar și la Constantinopol se afla că dacă la Kars, turcii realizaseră un baraj solid, Tiflis, în centrul zonei cucerite în 1578, se găsea, în schimb, asediat de dușman [26]. La Veneția, în septembrie — să ținem seamă de timpul scurs pe drum — se vorbea despre dificultățile pe care le încercase seraschierul în a-și împinge trupele de la Erzerum la Kars și chiar despre revolte printre ieniceri și spahii. Se punea întrebarea dacă seraschierul nu le-ar fi provocat el însuși, dornic de un pretext ca să nu înainteze mai departe [27]. La Constantinopol, în octombrie, domnea un optimism oficial: vom face pace cu persanii cînd vom dori. Nu contează că Mustafa primea ordinul să ierneze și, se zicea, să-și retragă trupele nu la Erzerum, ci mult mai la vest, la Amasia [28]. Tiflis, impresurat de aproape, a fost totuși deblocat de Hassan Pașa, fiul lui Mehmet Sokolli, și aprovizionat cu generozitate prin grija sa [29]. Dar venea iarna. Și în curînd, grosul contigentelor tătărești va abandona Daghestanul pe care-l pustiiseră în timpul verii [30]. Să notăm în treacăt că era vorba despre o trupă mică (2 000 de călăreți, după Hammer) și că, într-o lună, ei reușiseră să acopere enorma distanță care, prin cvasi-deșerturile nordului caucazian, separă Crimeea de Derbent, pe țărmul Mării Caspice. Exista deci indiciul unei căi de invazie mai ușoare decît aceea care străbătea neprielnicii munți ai Armeniei.

Moartea lui Mehmet Sokolli, scurtul vizirat al lui Ahmet [31], numirea lui Sinan Pașa la comanda armatei din Erzerum [32], apoi ridicarea sa, în timp ce mergea spre Georgia [33] la demnitatea de vizir nu au schimbat sensibil condițiile răz-

boiului. În timpul verii, Sinan și-a împins armata în coloane lungi de la Erzerum la Tiflis. El a reorganizat ocupația otomană în Georgia. Apoi, pentru a răzbuna un insucces al soldaților săi, trimiși după furaje, a hotărît să lovească în forță puternicul oraș Tabriz. A trebuit să se resemneze rapid să nu dea urmare intenției sale și, în preajma iernii să se retragă la Erzerum. De altfel se și angajau negocieri de pace. Sinan a obținut autorizația de a veni pentru discuții la Constantinopol. În curînd, ele au dus la un fel de armistițiu, valabil pentru anul 1582. Ibrahim, ambasadorul persan, intra în Constantinopol la 29 martie 1582 „cu o suită alcătuită din atîtea persoane cîte zile există într-un an“ [34].

Dificultățile georgiene au obligat totuși armata turcească la o anumită activitate. Trebuia să se aprovizioneze Tiflisul pornind din Erzerum în timpul verii lui 1582 [35], în vederea iernii care avea să vină. Or convoiul a fost surprins de georgieni și de partizanii persani. Situația din Tiflis devenea dramatică. Concomitent, ambasada persană își schimbă brusc atitudinea. Această serie de eșecuri a antrenat demiterea și exilarea lui Sinan Pașa despre care se spunea că era ostil războiului din Persia, și numirea, la 5 decembrie 1582, a unui nou vizir, Ceauș Pașa pe care l-am văzut înfruntîndu-se cu Margliani în timpul epilogului negocierii din ianuarie 1581.

Această criză internă impunea continuarea războiului. Conducerea lui a fost rezervată beglerbeiului Rumeliei, Ferhad, ridicat, cu această ocazie, la rangul de vizir. El a exercitat această răspundere în 1583 și 1584. Preocuparea sa a fost să fortifice la ordinele sultanului însuși, granițele în litigiu, de unde — înălțarea unei mari fortărețe precum Erivan, în 1583, construirea sau repararea unui oarecare număr de castele și fortificații din Lori și Tomanis. Astfel, lucru curios, în estul Imperiului otoman se constituia o frontieră de tip occidental, cu fortărețele, garnizoanele și convoaiele sale de aprovizionare — poli-

tică de prudență, dar și de răbdare, nezgomotoasă și dură pentru soldat.

Între timp, în nordul Caucazului, încă din 1582 (armistițiul aici nu fusese foarte sincer) și în 1583—1584 începuse un alt război mult mai energic, pe marile drumuri ale stepelor tătare, la cererea lui Osman Pașa, guvernator al Daghestanului, un război care a înaintat, fără prea mult efort, de la Marea Neagră pînă la Marea Caspică. La ordinul sultanului [36], la Caffa au fost concentrate forțe considerabile. Erau dirijate aici, în afară de oameni, material de război, provizii și 86 de încărcături de aur; războaiele din Persia, dificile, costisitoare din punct de vedere uman, devoră bineînțeles, și sume imense de bani. În curînd se va vorbi despre împrumuturi din bunurile moscheilor, în timp ce un raport englez descria în 1583 persani încărcînd lingouri și monede de argint destinate soldei [37]. Aur turcesc, argint persan, regăsim divergența.

Corpul expediționar constituit la Caffa sub comandamentul lui Geafer Pașa a avut nevoie de două săptămîni ca să traverseze Donul. A fost nevoit, pentru a-și deschide drum, să plătească indemnizații triburilor pe lîngă care trecea în nordul Caucazului și să călătorească timp îndelungat, străbătînd pustiuri unde forfoteau cerbii sălbatici [38]. După 80 de zile de marș sosea la Derbent la 14 noiembrie 1582 și, epuizat s-a oprit să ierneze. În primăvară, mica trupă pornea din nou sub comanda lui Osman Pașa, îi zdrobea pe persani și înainta pînă la Baku. Apoi Osman Pașa, după ce-l instala pe Djafer Pașa în Daghestan, și-a retras restul soldaților spre Marea Neagră. În timpul retragerii a întîlnit cele mai mari dificultăți: după lupte permanente împotriva rușilor, aproape de Terek și de Cuban, a fost blocat de tătari cînd a ajuns la Caffa, aceștia, aliați puțin fideli sau, în orice caz, reticenți, refuză să-l înlăture pe Hanul lor cum le cere Osman. Pentru a-i readuce la ordine, a fost nevoie chiar de intervenția unei escadre de galere turcești sub ordinele lui Euldj Ali.

Să notăm că, dacă cifrele pe care le furnizează izvoarele noastre sînt exacte, Osman nu are decît 4 000 de oameni cu el: faptul dă măsura acestei extraordinare campanii. Sosirea sa la Constantinopol i-a prilejuit o primire neobişnuit de caldă din partea sultanului care, timp de patru ore, a ascultat relatările sale amănunţite. La trei săptămîni după această audienţă, el era numit mare vizir. Iar sultanul îi încredinţa comanda armatei de la Erzerum, cu misiunea să ia Tabrizul.

Preocupat, în timpul iernii, de o nouă pacificare a Crimeei care în cele din urmă s-a realizat de la sine, noul şef al armatei a părăsit Erzerumul încă din timpul verii cu o armată intenţionat redusă ca număr; la sfîrşitul verii, (septembrie 1585) el se abătea asupra Tabrizului şi îl cucerea. Oraş comercial şi meşteşugăresc în centrul unei cîmpii bogate în culturi şi în arbori fructiferi, Tabrizul a fost un chilipir pentru armata turcă înfometată şi obosită. Dar, după un jaf înspăimîntător, ea a trebuit să-l fortifice în grabă întrucît persanii rămaşi în jurul oraşului continuau lupta. După strălucita sa victorie Osman Paşa a murit în seara uneia dintre luptele sale (29 octombrie 1585). Cigala a fost cel care a readus armata în zonele sale de iernare. Dar persanii nu abandonaseră partida. În timpul iernii 1585—1586 de la Tiflis la Tabriz se poate spune că toate oraşele de pe *limes*-ul turcesc au fost asediate de supuşii Sofi-ului şi de complicii lor locali. *Limes*-ul a rezistat încă o dată şi Tabrizul a fost deblocat la vreme de seraschierul Ferhad Paşa care, pentru a doua oară, revenea să exercite comanda în Asia. Încet, dar cu o forţă evidentă, turcii redobîndiseră avantajul. Or, în timpul următorilor doi ani, războiul avea să-şi schimbe caracterul. Într-adevăr, persanii au fost nevoiţi brusc să facă faţă unui nou adversar, uzbecii din Khorassan. Apărarea lor a fost astfel surprinsă din spate în timp ce recrutarea cavaleriei devenea dificilă. Turcii au depăşit atunci Tabrizul şi au înaintat spre sud. Războiul avînd

 baza la Erzerum va deveni pentru moment un

război cu baza la Bagdad. În apropierea acestui oraş, în 1587, armata lui Ferhad Paşa, mărită cu soldaţi kurzi recrutaţi în grabă îi zdrobeşte pe persani în cîmpia Grues. În anul următor ea îşi îndrepta efortul din nou spre nord, în jurul Tabrizului, în Karabagh. Turcii vor cuceri Ghendjé pe care imediat se vor strădui să-l fortifice, prevăzînd campaniile viitoare.

Dar între timp, de voie, de nevoie, tînărul Abbas se asociase cîrmuirii tatălui său încă din timpul vieţii acestuia (iunie 1587). El a avut înţelepciunea să înţeleagă că între cele două primejdii care apăsau asupra regatului său, uzbecii pe de o parte şi otomanii pe de alta, era preferabil să admită unele concesii spre vest. Iarăşi s-a deplasat o magnifică ambasadă persană la Constantinopol, în 1589, sub conducerea prinţului Haider Mirza. În capitala turcă, unde Murad instaurase domnia somptuozităţii, recepţiile au fost măreţe. Negocierile au durat îndelung, dar în sfîrşit, şi-au atins ţinta. La 21 martie 1590 era semnată pacea, punînd capăt unui război de doisprezece ani. Tenacitatea turcă îşi găsea prin ea răsplata aşteptată; toate cuceririle rămîneau în mîinile sultanului, adică Georgia, Chirvan, Lauristan, Scherzol, Tabriz şi „porţiunea din Azerbaidjan“ care depinde de el[39]. Pe scurt, toată Transcaucazia, toată partea populată a Caucazului cu o fereastră larg deschisă către Marea Caspică.

Nu era o victorie măruntă, ci, dimpotrivă, un semn extraordinar de vitalitate, într-adevăr deloc unic în felul său. Dar pentru istoricul lumii mediteraneene, esenţialul este fixarea forţei turceşti în direcţia Mării Caspice, departe de Marea Interioară. Această expansiune centrifugă explică, măcar pînă în 1590, absenţa Turciei din cîmpul mediteranean.

Alături și dincolo de războiul persan, turcii au fost nevoiți să susțină și un război pentru Oceanul Indian, război pe care, de asemenea, îl cunoaștem foarte puțin.

Oceanul Indian, în orice caz partea sa occidentală, fusese timp de secole un lac islamic. Portughezii n-au reușit să înlăture Islamul din el. Ei chiar au avut de suferit asalturile sale repetate, încă din 1538 cel puțin, și la aceste asalturi, turcii și-au adus marea lor contribuție. Dar poate, în ultimă analiză, tocmai fiindcă a eșuat în această coborîre spre sud nu a reușit Imperiul Otoman să contrabalanseze Europa. Ar fi trebuit pentru asta o flotă bună. Turcia avea una, desigur, și încă de temut. Dar ea lua contact cu Oceanul Indian prin strîmta Mare Roșie și tehnica sa navală era o tehnică mediteraneană. Așadar tocmai cu un material mediteranean — galere demontate, apoi transportate cu caravanele pînă la Suez unde erau montate din nou și lansate la apă — își aborda Turcia concurenții din Oceanul Indian. Cu galerele a cucerit Adenul în 1538 bătrînul Soliman Pașa, guvernatorul Egiptului, și a înaintat în septembrie al aceluiași an pînă la Diu pe care nu l-a putut lua. Cu galerele Piri Reis [40] și-a încercat norocul, în 1554, năpustindu-se asupra corăbiilor portugheze, nave făcute pentru Ocean și care au triumfat asupra navelor sale cu vîsle. Cu baza de plecare la Bassora, la porțile unei alte zone marine, închise, Golful Persic, flota de galere condusă de amiralul poet Ali a fost, în 1555, aruncată pe țărmurile peninsulei Gudjerat și părăsită acolo de amiral și de echipajele sale. Așa încît, Oceanul Indian a asistat la o luptă destul de ciudată a galerei cu corabia [41].

Răbufnirile turcești în această direcție au fost, în general cu destulă regularitate legate de complicațiile turco-persane, de cele mai multe ori, urmări ale acestor confruntări: război împotriva Persiei între 1533—1536, apoi expediția lui

Soliman Paşa; cucerirea Adenului şi primul asediu al fortăreţei Diu sînt din 1538; război împotriva Persiei între 1548 şi 1552 (dar care nu este important decît în primul an); şi în 1549, al doilea asediu al fortăreţei Diu; în 1554, expediţiile lui Piri Reis şi în 1556 ale lui Ali. La fel, către 1585, războiul din Persia domolindu-se, reînvie războiul pentru stăpînirea Oceanului în lungul coastei orientale a Africii, a acelui ţărm pe care portughezii îl numesc Contra Costa [42].

Armistiţiul turco-spaniol nu se va aplica, într-un cuvînt, decît pentru Mediterana. Zadarnic a recomandat Filip al II-lea funcţionarilor portughezi — de altfel, tardiv, — să fie generoşi şi toleranţi pentru a evita ca principii indigeni, nemulţumiţi, să-i cheme pe turci [43]. Aceştia nici n-au aşteptat să fie chemaţi. După 1580 ei şi-au continuat rentabilele lor acte de piraterie împotriva comerţului portughez. În 1585, o flotă sub comanda lui Mirali Beg [44] ajungea chiar la ţărmurile africane ale aurului. Ea cucerea prin surprindere, fără efort, Mogadiscio, Barawa, Djumbo, Ampaza. Prinţul din Mombassa se declara vasal faţă de Poartă. În anul următor, Mirali Beg cucerea toate punctele de pe coastă, mai puţin Melinda, Patta şi Kelif, rămase fidele Portugaliei. Era oare aceasta rezultatul răului tratament aplicat de portughezi indigenilor aşa cum gîndea Filip al II-lea? [45]

Riposta portughezilor a fost lentă. O flotă avea să se piardă în preajma ţărmurilor Arabiei meridionale în 1588 [46]. În acest an al Invencibilei Armade maşinăria iberică avea alte griji decît aceste lupte îndepărtate. Dar miza era imensă: în spatele Mombassei pe care turcii vor s-o fortifice, este vorba despre minele de aur de la Sofala şi, pe un plan mult mai larg, de Persia şi de India pe care flota portugheză, îndreptîndu-se spre Bab-el-Mandeb a încercat zadarnic să le apere în 1588. Din fericire pentru portughezi şi turcii sînt la capătul puterilor, epuizaţi de mărimea distanţei. În 1589, Mirali Beg

atacă doar cu cinci nave. Flota portugheză a lui Thomé de Souza reușește să-l înghesuie în țărmul Mombassei în timp ce o revoltă frenetică a negrilor se dezlănțuia în lungul coastei și care, în cele din urmă, mătură totul din calea ei, stăpîni indigeni și invadatori turci. Numai turcii care s-au refugiat la bordul navelor portugheze, printre care Mirali Beg însuși au scăpat de masacru. Astfel s-a năruit în 1589 una dintre cele mai ciudate și mai puțin cunoscute dintre tentativele otomane.

Războiul Portugaliei, punct de cotitură al secolului

Michelet considera anul Nopții Sfîntului Bartolomeu punctul de cotitură al secolului. Dacă a existat un asemenea punct, el coincide mai curînd cu anii 1578—1583 cînd, o dată cu războiul din Portugalia, se angajează marile lupte pentru stăpînirea Atlanticului și dominația lumii. Politica spaniolă se orientează atunci către Ocean și Europa occidentală. Concomitent cu urmările bancrutei din 1575, lichidarea primei părți a domniei lui Filip al II-lea, afluxul de metale prețioase umflă brusc posibilitățile tezaurului de război al Spaniei. Atunci, după acești „ani de legătură“ începe ceea ce s-a numit „ciclul regal al argintului“, din 1579 pînă în 1592 [47]. Există o dilatare, o superdominație, în Țările-de-Jos ca și în alte părți, a politicii lui Filip al II-lea, din acest moment devenită energică și imprudentă.

Această transformare dramatică nu a scăpat istoricilor, în special istoricilor portughezi care o cunosc mai bine ca alții, dar care au examinat lucrurile prea în mic. Destinul lor național se află, desigur, în centrul istoriei oceanice, dar nu o constituie în întregime. Prinse unele de altele, evenimentele acestei vieți oceanice demonstrează imediat amploarea luptelor angajate,

Nu afirmăm, precum alți cîțiva istorici, că ele deschid poarta în fața „timpurilor moderne". Înseamnă a anticipa ori, pentru multă vreme, ele în fapt chiar au frînat avîntul Oceanului.

În ceea ce privește Spania, schimbarea de direcție a fost netă. În 1579, cardinalul Granvelle sosea la Madrid. El a rămas aici pînă la moartea sa (1586), șapte ani în care a deținut, mai întîi în fapt, apoi și oficial, funcția de prim-ministru. Tentația era mare (Martin Philippson nu a scăpat de ea) de a reduce la aceste schimbări guvernamentale trecerea domniei lui Filip al II-lea de la o fază defensivă și prudentă la o fază agresivă și imperialistă. Pînă în 1580, politica spaniolă fusese cea a „partidului păcii", partidul lui Ruy Gomez și al prietenilor săi. Nu fără cîteva excepții: să ne gîndim la călătoria ducelui de Alba din 1567 sau la Lepanto. Cele două partide nu erau, de altfel, organizate. Am putea spune mai exact două coterii în afara cărora regele s-a menținut totdeauna, slujindu-se de ele, mai curînd satisfăcut de aceste certuri subalterne care îi garantau o mai bună informare, o supraveghere mai ușoară și, în definitiv, integritatea autorității sale. Opunîndu-i pe unii altora, nemenajîndu-le suspiciunile, Filip al II-lea a măcinat astfel mulți oameni în serviciul său. De altminteri, în asta a fost ajutat de sarcinile dure ale domniei lui. În 1579 nu mai există decît supraviețuitori ai partidelor din prima fază a domniei. Ruy Gomez a murit în 1573 și clanul său, strîns în jurul lui Antonio Perez, nu mai are coerența de altădată. Ducele de Alba care a părăsit Țările-de-Jos în decembrie 1573 nu a regăsit în Spania situația sa eminentă de odinioară. În 1575, o dizgrație bruscă l-a îndepărtat de viața politică.

În martie 1579 Filip al II-lea l-a chemat pe Granvelle lîngă el. „Am nevoie îndeosebi de persoana și de ajutorul dumneavoastră în treburile și grijile guvernării ... îi scria el. Cu cît veți sosi mai repede, cu atît voi fi mai mulțumit" [48]. Cardinalul trăia atunci la Roma. În pofida vîr-

stei sale — avea 62 de ani — a acceptat aventura, dar nu a reuşit să pornească decît după amînări numeroase. A trebuit să aştepte la Roma, să aştepte la Genova. Abia la 2 iulie, împreună cu Don Juan de Idiáquez care îl însoţea zări ţărmurile Spaniei. La 8, au debarcat la Barcelona. Imediat cardinalul şi-a reluat drumul cu trăsurile şi vitele sale de povară, călătorind noaptea ca să scape de căldură. La dispoziţia expresă a regelui, care se găsea deja la Escorial, a ocolit Madridul şi a sosit la San Lorenzo în primele zile ale lui august, primit de rege ca un salvator [49].

Este cuvîntul care se potrivea. Filip al II-lea aşteptase ca demnitarul său să fie în drum spre Escorial pentru a-şi arunca masca şi pentru a-i lovi cu brutalitate pe Antonio Perez şi pe complicea sa, prinţesa de Eboli. În noaptea de 28 spre 29 iulie amîndoi fuseseră arestaţi. Aceste date au importanţa lor. Căci Antonio Perez era de mult timp suspect în ochii stăpînului său, dar acesta s-a hotărît să înfrunte o coterie încă puternică numai cînd noua sa echipă guvernamentală era aproape instalată. O dată cu sosirea lui Granvelle, se consuma ruina partidului păcii, pentru motive personale — numeroase şi dramatice şi extrem de obscure [50] — dar şi sub presiunea împrejurărilor. În Ţările-de-Jos încercarea de conciliere a lui Requesens se terminase printr-un eşec mai răsunător decît cel al ducelui de Alba. În afacerea din Portugalia, deschisă în vara lui 1578, metoda paşnică părea riscantă. S-a putut susţine că în această din urmă afacere, Antonio Perez ar fi trădat. Cuvîntul este încărcat de posibile confuzii şi dovezile invocate sînt puţin convingătoare. Rămîne ipoteza unei politici considerată neliniştitoare de către suveran.

Aşadar o mare răsturnare. O dată cu Granvelle, în însuşi centrul Imperiului lui Filip al II-lea se instalează un om energic, inteligent, cu vederi foarte largi, voluntar, cinstit, devotat regelui şi măreţiei Spaniei. Dar şi un om bătrîn, dintr-o altă generaţie, obişnuit să se raporteze în gîn-

dire la marea epocă a lui Carol Quintul, să caute în ea exemple și puncte de comparație, înclinat să deplîngă tristele timpuri pe care le trăiește. Este un om al deciziilor și al ideilor și la început influența sa a fost mare. El este artizanul victoriilor din 1580. Dar după aceste succese, cînd Filip al II-lea a revenit de la Lisabona, influența sa a fost mai mult aparentă decît reală. Şi el s-a uzat în slujba regelui.

În fapt, între grandoarea evenimentelor, adică între această vastă mișcare de basculă care împinge forța hispanică din Mediterana spre Ocean și sosirea lui Granvelle la conducerea afacerilor politice, există o disproporție. Calea biografică riscă să ne deruteze, cum l-a derutat pe scrupulosul cercetător care a fost Martin Philippson. El nu a observat această strămutare a forțelor. Pentru a rămîne neatent față de abandonarea de către Spania a războiului mediteranean, i-a fost suficient să găsească o declarație a cardinalului, afirmînd ostilitatea sa față de armistițiul turco-spaniol. Or nimic nu ne garantează în această împrejurare, sinceritatea cardinalului [51]. Este cert că armistițiul a existat și a fost reînnoit succesiv timp de mulți ani chiar în timpul „ministeriatului" lui Granvelle și dacă Mediterana a fost abandonată, aceasta nu a fost nici din pricina și nici în pofida cardinalului.

Al-Kasr al-Kabir

Ultima cruciadă a lumii creștine mediteraneene nu este Lepanto, ci, șapte ani mai tîrziu, expediția portugheză care avea să se termine prin dezastrul de la Al-Kasr al-Kabir (4 august 1578), nu departe de Tanger, la marginea lui Rio Luco, care duce la El-Arâich [52]. Regele Sebastião, copil încă, deși avea 25 de ani, un copil exaltat și pe jumătate iresponsabil, era obsedat cu intensitate de ideea cruciadei. Filip al II-lea, care-l întîlnise înainte de *Jornada de Africa* încercase degeaba să-i schimbe gîndul de a purta război

în Maroc. Expediția, pregătită cu încetineală, nu avea de partea ei avantajul surprizei. Șeriful Abd el Malek, încunoștiințat despre înarmările și plecarea flotei, apoi de popasul ei la Cadiz, avusese timp să ia contramăsuri și să proclame războiul sfînt. Mica armată portugheză debarcată la Tanger, fusese apoi transportată la Arzila (12 iulie). Ea invada deci o țară hotărîtă să se apere, care dispunea, pe deasupra, de o cavalerie excelentă, de artilerie, și de archebuzieri (aceștia, adesea, andaluzi). Lunga coloană a carelor portugheze, avansînd în interiorul continentului, lupta a avut loc la Al-Kasr al-Kabir (4 august 1578). Regele, incapabil să comande, sporea încă și mai mult slăbiciunea armatei creștine, prost hrănite, istovită de marșuri și de căldură. În fața ei, Marocul procedase la „o ridicare în masă" [53]. Creștinii au fost striviți de numărul inamicilor. Muntenii din regiunile învecinate au dus pînă la capăt jefuirea bagajelor. Regele figura în numărul morților, șeriful detronat care-l însoțise se înecase, în timp ce șeriful instalat murea bolnav în seara acestei bătălii, a celor Trei Regi cum este numită uneori. Zece pînă la douăzeci de mii de portughezi rămîneau în mîinile „Păgînilor".

Fără a ajunge pînă la a susține că acesta a fost dezastrul cel mai mare din istoria portugheză, nu putem subestima importanța bătăliei de la Al-Kasr al-Kabir, plină de consecințe. Ea afirma puterea Marocului pe care sumele de răscumpărare plătite de creștini l-au îmbogățit atît de mult, încît noul său suveran, El Mansur, fratele lui Abd el Malek s-a văzut numit în același timp Învingătorul (El Mansur) și Strălucitorul (El Dahabi). În plus, ziua bătăliei de la Al-Kasr al-Kabir deschidea succesiunea la tronul Portugaliei. Sebastião nu lăsa un moștenitor direct. Îi succeda unchiul său, cardinalul Henri dar domnia acestui bătrîn, infirm și ftizic, nu putea fi și nu a fost decît un episod.

Or Portugalia nu era la nivelul unei asemenea

 încercări brutale. Imperiul său era în esență

sprijinit pe o serie de relee, pentru schimburi de mărfuri, pentru expedierea aurului și argintului, care i se întorceau din Atlantic, sub formă de mirodenii și piper. Dar și schimburile africane jucau în privința asta un rol. O dată cu Al-Kasr al-Kabir mecanismul se deteriorează. În plus, o mare parte a nobilimii țării a rămas între mîinile Păgînilor.

Pentru a plăti răscumpărările, atît de enorme încît nu au fost suficienți banii peșin, țara se va goli de numerar, va expedia bijuterii și pietre prețioase către Maroc și Alger. Și culmea, numeroasele capturări de prizonieri îi răpeau micului regat elitele, armătura sa militară. Astfel motivele se adunau pentru ca el să fie, mai incapabil decît în oricare alt moment, să-și domine slăbiciunea. Istoricului, împresurat de abundența discursurilor care dezvoltă tema decadenței lusitane, nu-i este ușor să măsoare nenorocirea reală a Portugaliei. Dar dacă aceasta era deja atinsă de o decadență, de o boală lungă și subterană, în acea vară a anului 1578 a fost lovită de o sincopă. Împrejurările îi vor agrava răul în chip deosebit.

Spre nenorocirea sa, bolnavul cade în mîinile unui medic incapabil. Bătrînul cardinal — are 63 de ani — ultimul supraviețuitor dintre fiii lui Emmanuel cel Fericit, bolnav de podagră, minat de tuberculoză, va contribui, prin șovăielile sale la dezordinea crescîndă a regatului. Și de asemenea prin ranchiunele sale. El a avut prea mult de suferit sub cîrmuirea veleitară și capricioasă a lui Don Sebastião; ajuns la tron, el își amintește de toate și se răzbună. Una dintre primele sale victime este atotputernicul administrator al așa-numitei Fazenda, Pedro de Alcoçaba pe care-l lipsește de atribuțiile sale, îl exilează, fără a avea forța să pună capăt jocului politic al acestuia și al numeroasei sale clientele.

Această guvernare stîngace ușurează calea intrigilor spaniole. Prin mama sa, Filip al II-lea are drepturi incontestabile la coroana Portugaliei. Între el și acest obiect al dorinței sale există, într-adevăr drepturile rivale — și nu mai puțin

incontestabile — ale ducesei de Braganza. Dar această familie „feudală“ nu este capabilă să lupte împotriva Regelui Catolic. Există și fiul bastard al lui Dom Luis, și acesta fiu al lui Emmanuel cel Fericit. Dar Superiorul de Crato are ca adversar ilegimitatea originii sale. În realitate, între Filip al II-lea și coroana portugheză nu există decît persoana bătrînului suveran de la Lisabona. Vîrsta, sănătatea sa precară pun încă din toamna anului 1578 problema succesiunii. Numaidecît, Filip a trimis în Portugalia un diplomat abil, pe Christoval de Moura. Atît aurul pe care-l împarte și-l promite cît și, în egală măsură, greșelile cardinalului au furnizat partidului spaniol primii săi adepți. Christoval de Moura, într-adevăr, a intrat în relații cu Pedro de Alcoçaba.

Pe de altă parte devoțiunea sinceră a cardinalului îl supune, cum se întîmplă și cu întreaga Portugalie, dominației spirituale a Companiei lui Isus. Să spunem dominației unei puteri străine? Se uită, în această privință, documentele pe care le-a publicat Martin Philippson. Este o realitate că iezuiții, ținuți la o parte pînă acum de Filip al II-lea, au acceptat să colaboreze cu el în Portugalia. Cardinalul Henri care era la început ostil nepotului său din Spania și binevoitor, dimpotrivă, față de nepoata sa Caterina de Braganza, se lasă condus treptat către declarații semioficiale în favoarea lui Filip. Există multe explicații pentru acest viraj, dar ele nu exclud o eventuală acțiune a iezuiților. Consimțămîntul, la cererile lui Filip al II-lea, Generalului Ordinului, E. Mercuriano, datează din ianuarie 1579 [54]. Oamenilor acestuia (favorabili inițial ducesei de Braganza, afirmă rapoartele spaniole), le-a trebuit un anumit răgaz pentru a-și modifica poziția și pentru a lucra în folosul lui Filip al II-lea din partea căruia, desigur, nădăjduiau obținerea unor favoruri pe care, mai mult decît oricine, în Europa sau în afara Europei, el le putea împărți fără drămuire.

În aceste condiții, independența națională portugheză nu putea fi cu nici un chip salvată. Pentru a o păstra ar fi fost necesară înarmarea, hotărîrea în favoarea unei soluții naționale: pe scurt, recunoașterea casei de Braganza, la nevoie a Superiorului de Crato. Or, cardinalul neglijează orice apărare. Ea ar însemna cheltuieli mari iar singurele pe care bătrînul rege le acceptă sînt cele pretinse de răscumpărarea nobililor — *fidalgos* — prizonieri ai marocanilor. Dacă el nu a cruțat nimic pentru captivii de la Al-Kasr al-Kabir, în schimb n-a consacrat nici un ban apărării țării. Supușii săi — în orice caz, cei bogați și, în special, negustorii — nu erau probabil nici ei hotărîți să accepte sacrificiile necesare spre a se angaja pe o asemenea cale.

Ar fi trebuit, de asemenea, din partea cardinalului luarea unei hotărîri rapide în legătură cu succesiunea. Or, el a pierdut un timp prețios pentru a negocia cu ex-regina Franței, văduva lui Carol al IX-lea, propria sa căsătorie care nu era posibilă decît cu o dispensă pontificală. Și Grigore al XIII-lea ezita să i-o acorde. Ambasadorul spaniol la Roma a avut puțin de făcut pentru a contracara negocierea. Cu neplăcere, bătrînul suveran s-a resemnat. De altminteri nu trebuie să ni-l imaginăm ca pe un abate din secolul al XVIII-lea: ideea acestei căsătorii îi era dictată de rațiuni de stat. Ea dovedește, cum se întîmplă frecvent, în asemenea cazuri, că omul era singurul care nu credea în moartea sa apropiată...

După acest insucces, cardinalul nu s-a mai preocupat de succesiunea sa. Desigur, el a convocat Cortesurile, a încercat să organizeze o comisie de arbitraj în fața căreia toți pretendenții să-și supună, spre examinare, titlurile. Dar puțina voință care-i rămăsese, el o cheltuia împotriva Superiorului de Crato pe care-l urmărea cu o ură înverșunată, încercînd să-l stigmatizeze cu pata originii sale bastarde, gonindu-l chiar în afara regatului, ceea ce-l obligă pe Dom Antonio să treacă pentru cîtva timp în Spania, și apoi,

după întoarcere, să se ascundă în propria-i țară . . .

Oricum, Filip al II-lea era hotărît să-și apere drepturile. Încă din 1579, el se înarmase, cam cu prea mult zgomot la urma urmei: ținea să informeze despre asta întreaga Europă și, în special, Portugalia. Nu că ar fi adunat forțe mari, ci doar că acestea erau suficiente operațiunii. Îi trebuia totuși o sumă însemnată de bani, printre altele un împrumut de 400 000 [55] de scuzi de la marele duce al Toscanei, plus unele scoateri de trupe din garnizoanele Italiei. Aceste concentrări de oameni, de provizii și de material de război care trebuiau să ducă la concentrarea a circa 20 000 de oameni au stîrnit pretutindeni alarma. La Constantinopol, se credea că acest efort era destinat Algerului; regina Elisabeta și Anglia îi atribuiau lui Filip proiecte de invadare a insulei. Dar nicăieri acest război al nervilor nu a fost atît de puternic resimțit ca în Portugalia.

În totalitatea sa, țara refuza dominația vecinului detestat. Oamenii simpli din orașe, clerul de jos erau împotriva spaniolilor cu o vehemență care-i făcea să tremure pe cei bogați și puternici. Mînia populară îi împiedica să trădeze deschis. De aici rezultă înfățișarea „trădării", aerele sale ipocrite, discursurile sale amăgitoare, retorica sa patriotică, intervențiile sale prudente. Poporul a fost astfel predat de notabilii, bogații și intelectualii săi. Cei bogați cum să nu fie ei împotriva rezistenței cîtă vreme erau adesea străini, flamanzi, germani, italieni și, în plus, puțin dornici să suporte exacțiunile fiscale pe care le-ar fi antrenat războiul și ale căror victime ei ar fi fost? Clerul înalt cunoaște o stare de spirit foarte asemănătoare, la fel nobilimea, adică, cel mai adesea, armata. Portugalia este apărată față de răsărit de natură. Din podișul castilian pînă în cîmpia portugheză, drumurile sînt grele, barate de fortărețe solide. Dar această frontieră nu are valoare decît sprijinită pe o țară hotărîtă să se apere. Banii distribuiți de Christoval

de Moura n-au fost suficienți pentru a îndepărta orice veleitate de luptă, și nici negocierile „feudalilor“ spanioli de la frontieră pentru a-i dezarma pe vecinii lor portughezi, stăpîni ai castelelor, satelor și orașelor fortificate care înseamnă securitatea regatului. Dar dincolo de oameni, de acest portughez Christoval de Moura sau de un duce de Osuna o vreme ambasador al Regelui Catolic la Lisabona, dincolo de trădare, acest instrument atît de scump politicii Habsburgilor, a existat întreaga greutate a circumstanțelor. Portugalia are nevoie de argintul Americii și o mare parte a marinei sale este, deja, pe ocean, în serviciul Spaniei [56]. Ralierea celor bogați și a celor puternici din Lisabona este legată de necesitatea Imperiului portughez, stînjenit pe oceanele sale imense de pirateria protestanților și de lipsa de numerar, să lupte împotriva vecinului prea puternic, și, totodată, să se sprijine pe el. Dovada acestei necesități o constituie poate mai mult decît evenimentele din 1578—1580, urmarea acestor evenimente, îndelungata dependență a Portugaliei, simbioza sa cu Spania pe care numai dezastrele din 1640 vor ajunge s-o destrame sau, mai exact, vor îngădui să se destrame. Să nu uităm, de asemenea, că Spania fiind de acum încolo unită și nedislocată în ținuturi ostile (nu mai sîntem în perioada evenimentelor de la Aljubarrota a cărei imagine este evocată atît de des în această privință), Portugalia n-ar fi putut să-și mențină împotriva ei independența decît printr-o alianță cu puterile protestante, La Rochelle, olandezii, englezii. Este o realitate pe care spaniolii au subliniat-o cu dibăcie, dar pe care portughezii au simțit-o direct. Dacă Superiorul de Crato dă greș în încercările sale de a se întoarce mai tîrziu în regatul său cauza este că el vine la bordul navelor engleze, că s-a aliat cu inamicii Romei, că el negociază, către 1590, chiar și cu turcii . . .

Cardinalul Henri a murit în februarie 1580. Dintre regenții pe care-i instituia testamentul său, doi sau trei deveniseră favorabili lui Filip al II-lea [57]. Acesta din urmă avea oare să le îngăduie reglementarea succesiunii? Sau se va supune judecății Papei care dorea să-și impună arbitrajul? În realitate, Filip al II-lea se considera ca avînd drepturi imprescriptibile, drepturi divine, pe care nici nu era cazul să le supună examinării regenților sau Cortesurilor. Nu dorea cîtuși de puțin nici vreun arbitraj pontifical, întrucît nu-l interesa să recunoască supremația temporală a Suveranului Pontif. De altfel, asigurat de pace în Mediterana, sigur de sine în Țările-de-Jos, în Franța, în Anglia el putea să conteze pe un moment de răgaz în mijlocul amenințărilor schimbătoare ale Europei. Portugalia era la îndemîna sa cu o condiție: să acționeze repede, și în acest sens l-a împins el pe cardinalul Granvelle încă de la sosirea la Escorial. Granvelle este acela care, în egală măsură și chiar mai mult decît suveranul său, a precipitat evenimentele. Granvelle este, de asemenea, cel care a asigurat numirea, la comanda armatei, a bătrînului duce de Alba, căzut în dizgrație, dar a cărui reputație părea o garanție a succesului. Era una dintre calitățile lui Granvelle aceea de a ști, la nevoie, să-și lase de-o parte antipatiile. Și poate pentru el, un străin, era o necesitate să-i menajeze pe spanioli cu susceptibilitățile și clanurile lor de temut. Nu a fost el inspiratorul măsurilor de semi-clemență față de Antonio Perez și prințesa de Eboli?

Simplă promenadă militară, războiul din Portugalia s-a desfășurat conform planurilor stabilite. Barierele de la frontieră au căzut de la sine și la 12 iunie armata spaniolă pătrundea pe teritoriul portughez în dreptul orașului Badajoz. Puternica fortăreață Elvas, apoi Olivenza s-au predat fără luptă: drumul către Lisabona era deschis pe valea rîului Zatas. Între timp,

la 8 iulie, flota spaniolă, corăbii şi galere, părăsea Puerto di Santa Maria, cucerea Lagosul pe țărmul Algarvei portugheze, apărea în curînd la vărsarea rîului Tajo. La Lisabona, Dom Antonio, Superior de Crato, proclamat rege la Santarem la 19 iunie, intrase ca stăpîn grație sprijinului poporului de jos. Dar pentru a rezista în enormul oraș, rău aprovizionat, decimat de ciumă de mai multe luni și pe care sosirea flotei spaniole îl rupea de lumea exterioară, ar fi fost nevoie de măsuri de salvare publică și, de asemenea, de timp. Măsurile de salvare publică, mai ales de ordin fiscal, n-au lipsit: sechestrarea argintului bisericilor și mănăstirilor, devalorizarea monedei, împrumuturi forțate de la negustori ... Dar lipsa timpului a fost cumplită. Rapiditatea acțiunii spaniole şi nu acea pretinsă slăbiciune a Superiorului (mai ales în negocierile indirecte cu ducele de Alba destinate tocmai cîștigării de puțin timp) a dus la eșecul pretendentului. În jurul lui continua curentul de trădare și de nepăsare. Setubal, atacat pe mare și pe uscat, se preda fără să lupte la 18 iulie ceea ce, de altfel, nu l-a salvat de la devastare. Armata de invazie ajunsese astfel la sud de estuarul rîului Tajo, larg aici ca o mare în miniatură. Era un obstacol important, desigur, dar nu pentru flota care a transportat nestînjenită pînă la Cascais, pe malul nordic al fluviului o serie de unități spaniole. Operațiunea se termina printr-un atac al capitalei prin vest și de pe malul drept al rîului Tajo. Dom Antonio, cu cîțiva soldați, a încercat să apere intrarea în Lisabona pe podul Alcantara. Dar în aceeași seară capitala se preda îndurării învingătorului. Acesta a scutit-o de jaf sau, în orice caz, numai cartierele mărginaşe ale oraşului au fost prădate.

Rănit, Superiorul a scăpat străbătînd orașul, oprindu-se spre a se îngriji în micul sat învecinat Sacavem. Aduna în jurul său noi partizani, trecea la Coimbra apoi intra cu forță în Porto unde făcea popas timp de peste o lună. A încercat şi acolo să organizeze lupta dar s-a lovit de aceleaşi

mărunte și numeroase trădări ca la Lisabona. O incursiune a cavaleriei lui Sancho Davila îl obligă să părăsească și acest ultim adăpost, la 23 octombrie, și să caute refugiu în Portugalia de nord pînă în ziua în care o navă engleză venea să-l caute.

Fusese deci nevoie doar de patru luni numai pentru ca Portugalia să fie ocupată. În sfaturile sale date lui Filip al II-lea, Granvelle îi amintea că Iulius Cezar, pentru a nu-și încetini operațiunile, nu ocupa orașele cucerite ci se mulțumea să ia ostatici. Se pare că invadatorul se mulțumise, în 1580, să meargă tot înainte, pretutindeni unde trădarea îi deschidea porțile. El avea chiar printre portughezi, susținători eficienți. Nu a fost nevoie să se trimită întăriri masive, să se folosească cetele nobililor de la frontieră la care se făcuse apel. Să o repetăm: Portugalia s-a resemnat, a fost cedată.

În mod abil, încă dinainte de 1580, Filip al II-lea le confirmase portughezilor vechile lor privilegii. Le recunoscuse și altele noi, politice și economice. Portugalia nu a fost încorporată Coroanei de Castilia. Ea și-a păstrat administrația, verigile acesteia, consiliile. Într-un cuvînt, la fel ca Aragonul și chiar mai mult decît Aragonul, Portugalia a rămas ea însăși, cu toată uniunea personală realizată de Filip al II-lea. Ea nu a fost decît un „dominion spaniol“ [58], ceea ce nu justifică defel cucerirea din 1580 — nu aceasta este problema — ci explică de ce ea s-a menținut, de ce a reprezentat o soluție durabilă.

La primirea veștii, Indiile s-au raliat la rîndul lor, tot fără luptă. La fel Brazilia pentru care, date fiind hotarele sale spre vest, unirea celor două coroane a fost mai curînd un noroc. Dificultăți serioase n-au existat decît în legătură cu insulele Azore, căci brusca expansiune a lui Filip al II-lea (*Ultramar*-ul lusitan, adăugîndu-se celui spaniol, îi procura stăpînirea ambelor imperii coloniale, cele mai mari ale secolului), această bruscă extindere punea problema Atlanticului.

Conştient sau nu, prin forţa lucrurilor, imperiul compozit al lui Filip al II-lea trebuia să se sprijine pe Ocean, legătura indispensabilă pentru existenţa sa, baza pretenţiilor pentru ceea ce, încă din timpul vieţii lui Filip al II-lea, se va numi Monarhia Universală [59].

Spania părăseşte lumea mediteraneană

Toate acestea ne îndepărtează de lumea mediteraneană.

Într-adevăr, din ziua în care Filip al II-lea s-a instalat la Lisabona, el a fixat centrul Imperiului său heteroclit la marginea Oceanului. Lisabona, unde regele a stat din 1580 pînă în 1583, era, altminteri, un oraş admirabil pentru a cîrmui din el lumea hispanică, evident, mai bine plasat decît Madridul, încercuit de pămînturile Castiliei, mai ales cînd trebuie să se angajeze noua luptă pe apele oceanice. Forfota neîncetată a corăbiilor, spectacol pe care suveranul putea să-l contemple din palatul său şi pe care l-a descris în fermecătoarele sale scrisori adresate infantelor, fiicele sale, nu însemna oare o lecţie practică, reînnoită zilnic, despre realităţile economice care susţineau Imperiul? Dacă Madridul era mai bine situat în chip de centru de receptare a ştirilor, pentru a afla tot ce mişcă în lumea mediteraneană, în Italia sau în adîncul Europei, Lisabona reprezenta un minunat observator asupra oceanului. Cîte temporizări, cîte dezastre ar fi fost evitate, poate, dacă Filip al II-lea ar fi înţeles în întregime acest lucru cînd pregătea Invencibla Armada, dacă atunci n-ar fi rămas la Madrid, departe de realităţile războiului?

Felul în care puterea spaniolă se întoarce către vest, de care este atrasă în puternicele curente ale Oceanului Atlantic; afacerea Azorelor din 1582—1583 cînd este salvat Arhipelagul şi, concomitent, o dată cu dezastrul lui Strozzi, se spulberă

visul unei Brazilii franceze; războiul din Irlanda, reînsufleţit cu stăruinţă din 1579 pînă la sfîrşitul secolului, pregătirea războiului cu Anglia, apoi călătoria Invencibilei Armada în 1588, expediţiile lui Filip al II-lea împotriva englezilor între 1591 şi 1597, imixtiunea spaniolă în treburile interne ale Franţei, cu marele capitol al ocupării parţiale a Bretagnei, contramăsurile engleze şi olandeze, pirateria protestantă dezlănţuită pe întreaga întindere a Oceanului — toate aceste fapte exterioare Mediteranei nu-i sînt decît pe jumătate străine. Dacă pacea se instăpîneşte pe tărîmurile ei, cauza este că războiul se fixează în marile spaţii vecine: Atlanticul la vest, hotarele persane şi Oceanul Indian la est. Mişcării de basculă a Turciei către est, îi corespunde mişcarea de basculă a Spaniei către vest. Acestea sînt mari oscilaţii importate pe care istoria evenimenţială nu le poate explica. Fără îndoială, sînt posibile alte explicaţii decît cele pe care le propune această carte, dar problema, indiscutabil, se precizează în toată claritatea sa: blocul forţelor hispanice şi blocul forţelor turceşti, multă vreme opuse în Mediterana, se desprind unul de altul şi brusc Marea Interioară se eliberează de războiul marilor state care, de la 1550 pînă la 1580 constituise trăsătura sa majoră.

NOTE

1. Mă gîndesc mai ales la cel al lui Franz BABINGER, „Suleiman der Mächtige", în: *Meister der Politik*, 2 vol., Stuttgart şi Berlin, 1923.
2. J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 7, p. 70. Despre toate aceste probleme, vezi scurta carte dar hotărîtoare a lui W. E. D. ALLEN, deja citată, vol. 1, p. 105, nota 2.
3. J. von HAMMER, *op. cit.*, p. 77.
4. B. N., Paris, Ital., 1220.
5. *Ibidem*, f° 317, v° către 1572.
6. J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 7, p. 75.
7. *Ibidem*, p. 80; *Voyage dans le Levant de M. de Aramon*, *op. cit.*, vol. 1, p. 108.

8. De Grantrie de Grandchamp către M. de Foix, Constantinopol, 30 august 1569, E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3, p. 62—66.
9. J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 7, p. 81. În legătură cu războiul din Persia, venerabila lucrare a lui Hammer utilizează prețioasele izvoare ale lui Minadoi și Vicenzo degli Alessandri și sursele orientale, cele ale istoricilor Ali și Pertchewi. Încă o dată este bine să afirmăm superioritatea acestei cărți vechi asupra celor ale succesorilor săi, J. W. ZINKEISEN și N. IORGA.
10. Pera, 9 decembrie 1570 (Margliani către Perez, primită la 31 martie 1579, Simancas E° 489.
11. Ce n-ar fi spus Émile-Felix Gautier în această privință?
12. Veneția, 7 ianuarie 1579, A. N., K 1672, G 1.
13. Constantinopol, 4 februarie 1579, A. N., K 1672, G 1.
14. Constantinopol, 24 martie 1579, *ibidem*.
15. Juan de Idiáquez către Filip al II-lea, Veneția, 21 martie 1579, *ibidem*, nr. 35.
16. X. de Salazar către Filip al II-lea, Veneția, 8 iulie 1579, *ibidem*, nr. 84.
17. Margliani, (referință exactă rătăcită).
18. Juan de Idiáquez către Filip al II-lea, Veneția, 29 aprilie 1579, A.N., K 1672, nr. 56, copie.
19. Germigny către rege, Pera, 16 septembrie 1579, *Recueil*, p. 10; *Relación de lo que ha succedido al capitan de la mar Aluchali desde los 17 de Mayo que partio de aqui de Constantinopla asta los 6 de agosto sacada de las cartas que se han recibido de Juan de Briones y Aydar Ingles,* A.N., K 1672, G 1, nr. 115 (Aceeași relatare, Simancas E° 490). *Relación de lo que ha succedido de los 9 de agosto hasta los 28*, A.N., K 1672, G 1, nr. 116. Euldj Ali s-a întors la Constantinopol la 10 septembrie (vezi Germigny, citat la începutul acestei note) cu 13 galere.
20. Constantinopol, 29 aprilie 1579, A.N., K 1672, nr. 56, copie.
21. Margliani către Antonio Perez, Pera, 2 martie 1579, Simancas E° 490.
22. Același către același, 5 septembrie 1579, *ibidem*.
23. J. de Cornoça către M. S., Veneția, 17 octombrie 1579, A.N., K 1672, G 1, nr. 142 *a*.
24. Salazar către Filip al II-lea, Veneția, 7 septembrie 1579, *ibidem*.
25. *Ibidem*.
26. Germigny către rege, Pera, 16 septembrie 1579, *Recueil*..., p. 10.
27. Vezi nota 24.
28. Germigny către marele maestru al Maltei, Pera, 8 octombrie 1579, *Recueil*..., p. 17—18. Numai pînă la Erzerum, J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 7. p. 96.

29. J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 7, p. 97.
30. *Ibidem*, p. 98.
31. Moare la 27 aprilie 1580, E. CHARRIÈRE, *op. cit.*, vol. 3, p. 901.
32. Trei scrisori ale lui Margliani către Don Juan de Zúñiga, 27 și 30 aprilie 1580, Simancas F° 491. Rezumat de cancelarie.
33. J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 7, p. 104.
34. *Ibidem*.
35. *Ibidem*, p. 112.
36. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 171.
37. J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 7, p. 113, nota 1.
38. *Ibidem*, p. 223. Așadar, victorie turcească. G. BOTERO, *op. cit.*, p. 188 v°, o vede în felul următor: „căci deși turcii au fost învinși și goniți de mai multe ori, totuși, fortificînd treptat locurile arătate, ei au ocupat ținuturi mari și, în cele din urmă, cucerind marele oraș Tabriz, s-au asigurat de o cetate importantă și puternică. Astfel cei din Persia, neavînd cetăți și fortărețe, au pierdut campania și totodată orașele".
39. Karl BROCKELMANN, *Geschichte der islamisch. Völker und Staaten* 1939, p. 282, despre personaj și despre curiozitățile sale, vezi Erich BRÄUNLICH, *Zwei türkische Weltkarten*..., Leipzig, 1937.
40. Formularea este, din nefericire, cam prea simplă. Dar cum să intrăm aici în toate amănuntele? Vitorino Godinho care pregătește o lucrare de ansamblu despre Oceanul Indian din secolul al XVI-lea îmi atrage atenția că flotele portugheze sînt alcătuite din corăbii, să le zicem atlantice, din nave de tipuri indigene și de asemenea, din galere... o flotă compozită în vederea unor sarcini diverse.
41. M. A. Hedwig FITZLER, „Der anteil der Deutschen an der Kolonialpolitik Philips II in Asien", în: *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 1936, p. 254—256.
42. Lisabona, 22 februarie 1588, *Arch. port. or.*, III, nr. 11, citat de M. A. H. FITZLER, *art. cit.*, p. 254.
43. Vezi W. E. D. ALLEN, *op. cit.*, p. 32—33 și notele care rectifică eroarea mea din prima ediție a acestei cărți.
44. 14 martie 1588, *ibidem*, nr. 43, citat de M. A. H. FITZLER, *art. cit.*, p. 256.
45. M. A. H. FITZLER, *art. cit.*, p. 256.
46. Pierre CHAUNU, *art. cit.*, în: *Revue du Nord*, 1960, p. 228 și *Conjoncture*, p. 629 și următoarele.
47. M. PHILIPPSON, *op. cit.*, p. 62; *Correspondance de Granvelle*, vol. 7, p. 353.
48. Granvelle către Margareta de Parma, 12 august 1579, M. PHILIPPSON, *op. cit.*, p. 71.

49. Deloc clarificate prin cartea pripită şi părtinitoare a lui Louis BERTRAND, *Philippe II. Une ténébreuse affaire*, Paris, 1929. Marea problemă rămîne cea a autenticităţii sau neautenticităţii manuscrisului de la Haga. Frumoasa carte a Dr. G. MARAÑON, *Antonio Perez*, 2 vol., Madrid, ed. a 2-a, 1948, reactualizează problemele, fără a le lămuri în întregime.
50. M. PHILIPPSON, *op. cit.*, p. 104 şi p. 124.
51. Generalul DASTAGNE, „La bataille d'Al Kasar-El-Kebir", în: *Revue Africaine*, t. 62, p. 130 şi următoarele, şi mai ales, relatarea lui QUEIROZ VELLOSO, *D. Sebastião*, ed. a 2-a, Lisboa, 1935, cap. 9, p. 337 şi următoarele şi reluate de acelaşi autor în vol. 5, din *Historia de Portugal*, de Damião PERES.
52. Ch. A. JULIEN, *Histoire de l'Afrique du Nord*, p. 146.
53. Mercuriano către Filip al II-lea, 11 ianuarie 1579, Simancas E° 934: acelaşi către acelaşi, Roma, 28 aprilie 1579, *ibidem.*; M. PHILIPPSON, *op. cit.*, p. 92, nota 2 şi p. 93, nota 1.
54. Marele duce al Toscanei către Filip al II-lea, Florenţa, 17 iunie 1579, Simancas E° 1451. Vezi, de asemenea, R. GALLUZZI, *Istoria del Gran Ducato di Toscana*, vol. 3, p. 345 şi 356.
55. Portugalia se află în slujba Spaniei începînd cu criza din 1550, cu victoria metalului alb al Americii. Există o vastă emigrare portugheză către oraşele Spaniei, şi mai ales către Sevilla.
56. R. B. MERRIMAN, *op. cit.*, vol. 4, p. 348, după corespondenţa Fuggerilor, observaţii lămuritoare, *The Fugger News-Letters*, p. p. V. von KLARWILL, 1926, t. 2, p. 38.
57. Vezi în această privinţă observaţiile lui Juan Beneyto PÉREZ, *Los medios de cultura y la centralización bajo Felipe II*, Madrid, 1927, p. 121 şi următoarele.
58. Problemă importantă şi bine tratată de Jacques PIRENNE în *Les grands courants de l'histoire universelle*, vol. 2, p. 444 şi următoarele.

VI

LUMEA MEDITERANEANĂ ÎN AFARA ISTORIEI MAJORE

Putem răsfoi cartea, excelentă, scrisă după formulele tradiționale, a lui Roger B. Merriman, *Essor de l'Empire espagnol* [1], care se oprește la sfîrșitul domniei lui Filip al II-lea, în 1598. Pentru anii care depășesc 1580 nu vom mai găsi nici o mențiune despre istoria mediteraneană. Această tăcere, întîlnită în aproape toate istoriile Spaniei este semnificativă. Pentru Roger B. Merriman și pentru cine se limitează la istoria-povestire, lumea mediteraneană, părăsită de marele război și de diplomați după misiunea lui Margliani s-a cufundat brusc în întuneric. Toate proiectoarele s-au stins. Sau, mai curînd, focurile lor încrucișate luminează alte scene.

Lumea mediteraneană nu a încetat totuși să trăiască. Cum anume? Adevărul este că nu trebuie să cerem prea mult surselor obișnuite ale arhivelor spaniole și chiar italiene. La fel cu ceea ce numim astăzi presa, informațiile reunite de diverse cancelarii — inclusiv cele italiene — nu se ocupă decît de evenimentele care fac vîlvă. Prin intermediul lor, istoria mediteraneană aproape că nu mai este perceptibilă. La Veneția, la Florența, la Roma sau la Barcelona ceea ce se spune, ceea ce se scrie se referă la dramele extra-mediteraneene. Oamenii se întreabă dacă va fi sau nu încheiată pacea turco-persană, dacă regele Franței se va înțelege cu supușii săi, dacă Portugalia

este docilă, dacă înarmările lui Filip al II-lea în anii care preced plecarea Invencibilei Armada sînt destinate Atlanticului sau Africii. Există intermitent unele știri și conciliabule în legătură cu Mediterana pe care le înregistrează corespondențele. Dar, ca prin întîmplare, nu este niciodată vorba decît despre himere care se risipesc pe drum. Astfel sînt acele proiecte, repetate de o sută de ori, ale unei ligi împotriva turcilor între Veneția, Roma, Toscana și Spania. Proiectul anti-turcesc al lui La Noue din 1587 nu valorează mai nimic și ne mirăm că marele Paruta i-a atribuit atîta importanță în 1592 [2].

La fel, la Roma, gîndurile și acțiunile rămîn și vor rămîne mult timp îndreptate către Ocean. Papalitatea face front comun cu Spania în lupta sa contra ereziei nordice. Grigore al XIII-lea și apoi Sixt al V-lea i-au acordat lui Filip al II-lea „favoruri" considerabile pentru a lupta împotriva Elisabetei și a aliaților săi, la fel cum făcuse, în preajma bătăliei de la Lepanto, Pius al V-lea pentru a lupta împotriva Islamului. Întreaga Italie se asociază acestei lupte a taberei catolice. Pe scurt, toată atenția și cea mai mare parte a eforturilor politice ale lumii mediteraneene se consumă la marginile ei, ca și cum fiecare s-ar îndepărta de ea cum fac turcii, plecați către Marea Caspică, mercenarii marocani cucerind în 1591 Tombuctu [3] sau chiar Filip al II-lea care se străduiește să devină sau, mai exact, să rămînă stăpînul Oceanului Atlantic.

Toate acestea pînă în preajma lui 1590. Căci moartea lui Henric al III-lea (1 august 1589 [4]) dezlănțuie o criză dură ale cărei efecte se fac simțite în lumea Mediteranei, în special la Veneția care se neliniștește de posibila eclipsă a Franței, piesă indispensabilă a echilibrului european și, ca urmare, garantă a înseși libertății Republicii, împresurată de atîția dușmani. „Nu mai știi nici ce să crezi, nici ce să faci, scrie un negustor din Veneția [5]. Aceste zvonuri din Franța aduc o mare pagubă negoțului". Senioria se simte atît de ame-

nințată, încît nu ezită să se alieze cu grizonii protestanți, să-l accepte, în august și să-l primească în ianuarie 1590 pe ambasadorul trimis de Henric al IV-lea D-l de Maisse [6]. Pentru ce această grabă? se întreabă Sixt al V-lea. „Se teme Republica oare de Navarra? Ar fi o greșală. La nevoie sîntem gata s-o apărăm cu toate forțele noastre“ [7]. Nu. Republica se declară cu anticipație împotriva blocului catolic, care nu-i putea asigura altceva decît insuportabila dominație spaniolă...

Criza declanșată de succesiunea lui Henric al III-lea va ajunge la punctul său culminant după 1590. Chiar în acest an, sultanul s-a eliberat de îndepărtatul său război împotriva Persiei. Va reveni el oare la o politică mediteraneană sau la o politică balcanică, adică maghiară? sau chiar (ceea ce va face începînd din 1593) se va strădui să le manevreze simultan pe amîndouă în cele două direcții în care poate lovi Creștinătatea? Obiectivul acestei politici accentuează treptat din nou relieful evenimentelor mediteraneene, fără ca ele să dobîndească totuși înfățișarea dramatică din anii 1550—1580. Începînd cu 1593 reînvie doar simulacre de războaie majore și de politici de anvergură. Cu multă fanfaronadă, căci între cuvinte și fapte este o depărtare imensă. Războiul și-a pierdut din gravitate. El este întrerupt de permanente negocieri. În calitate de Kapudan Pașă, Cigala face o vizită [8] în 1598 generalului venețian al Golfului, îi sugerează, între altele, că Ciprul ar putea fi înapoiat Veneției... Într-un alt an [9], cu acordul viceregelui Siciliei (Cigala este un renegat sicilian care, copil fiind, fusese capturat de pe nava tatălui său, corsar creștin bine cunoscut) îmbarcă la bordul navei sale pe mama sa și cortegiul rudelor sale. Asemenea acte oficiale de bunăvoință n-ar fi putut exista cu vreo douăzeci de ani mai înainte.

1. DIFICULTĂŢI ŞI TULBURĂRI ÎN TABĂRA TURCĂ

Din 1580 pînă în 1589, în timp ce un război sălbatic pustieşte Oceanul, cronicarii Mării Interioare au puţin de zis. Expediţiile de pedepsire ale turcilor către Cairo, Tripoli sau Alger nu sînt decît operaţiuni poliţieneşti dificil de controlat cu exactitate. Cît priveşte Mediterana nu trebuie semnalate decît neîntreruptele drumuri ale galerelor spaniole (sau în slujba Spaniei). Din Italia în Spania ele transportă fără încetare soldaţi: italieni recrutaţi pe loc, pedestraşi recrutaţi dincolo de Alpi, şi care coboară către Milano şi Genova [10], bătrîni soldaţi spanioli, retraşi din Sicilia sau din Neapole pentru a fi înlocuiţi cu tineri recrutaţi în Spania care vor fi schimbaţi şi ei cîţiva ani mai tîrziu cînd „instruirea" lor va fi încheiată... În aceşti ani, Milano este prin excelenţă, capitala militară a Spaniei. El redistribuie soldaţii lui Filip al II-lea în toate sensurile pînă în Flandra de-a lungul interminabilelor drumuri ale uscatului. Chiar şi numai mişcarea trupelor străbătînd marele oraş lombard ar fi aproape suficientă să indice pentru fiecare moment al domniei lui Filip al II-lea sensul preocupărilor Spaniei şi ritmul vieţii sale imperiale.

La întoarcerea din Spania, galerele duc la Genova, o dată cu „*bisognes*" *, un flux de argint. Întreaga Italie este îmbogăţită de metalul alb. Şi, dincolo de Italia, am mai spus-o, întreaga lume mediteraneană. Iată una dintre marile realităţi ale acestei perioade pe care am putea-o numi fericită dacă n-ar exista pirateria, acest război secundar, puţin înregistrat de istoria „majoră", dar care nu este, din pricina asta, mai puţin crud. De altminteri, pirateria suferă ea însăşi transformări şi în această privinţă merită să fie reţinute două mici evenimente. Unul simbolic: Euldj Ali moare în iulie 1587, la 67 de ani [11].

---

* recruţi (din lb. span., din bisoño — N. tr.).

Nimeni nu va mai începe o carieră asemănătoare cu a sa. Ultim moștenitor al lui Barbarossa și al lui Dragut, o dată cu el dispare o epocă. Celălalt mărunt eveniment anunță viitorul: cinci nave comerciale engleze avariază escadra galerelor din Sicilia [12]! Este un preludiu neobservat al marii cariere a vaselor de linie [13].

După 1589: revoltele în Africa de nord și în Islam

Anul 1589 destramă tihna lumii mediteraneene. El reînnoiește alarmele, în Europa, o dată cu criza franceză și, de asemenea, în Islam.

În spatele măruntelor evenimente din Africa de nord se ghicește, oricît de imperfecte ar fi informațiile, o criză desfășurată în estul și în centrul acesteia, în spațiul pe care turcii îl controlează aici de la recucerirea Tunisului în 1574, și chiar, mult mai departe, probabil în întreg Islamul mediteranean. Aceste revolte și tulburări nu erau întru totul inedite. De mai multe ori, în anii precedenți, apăruseră dificultăți cu locotenenții pe care Euldj Ali, cumulînd funcțiile de Kapudan Pașă și de Beglerbey, îi pusese la Alger pentru a-i ține locul. Moartea lui Euldj Ali să fi agravat lucrurile? În orice caz, guvernul turc a socotit nimerit să substituie atunci regimul beglerbeilor, veritabili „regi" locali cu cel al pașalelor numite doar pentru trei ani [14].

În esență era vorba despre o criză de autoritate turcească. În fața ei, corsarii își făceau sau încercau să-și facă de cap. Pe de altă parte, turcul și maurul—„more", cum zice Haedo — rămăseseră aproape străini unul de altul, chiar și în interiorul orașului Alger, maurul fiind menținut într-o poziție inferioară de învingătorul său. Anumite texte sugerează mișcări marabutice și indigene, reacția religioasă luînd, potrivit locurilor, caracteristici ocazionale, dar totdeauna exercitate împotriva turcilor invadatori.

„Pretutindeni unde pune turcul piciorul, spunea un revoltat tripolitan, nu mai crește iarba și începe ruina“ [15]. Aceste mișcări nehotărîte și pentru noi puțin clare, sînt, în orice caz, legate de începutul slăbirii legăturilor dintre Maghreb și Turcia, în măsura în care aceasta din urmă nu mai deține dominația pe mare. Nu moartea lui Euldj Ali în 1587 a fost hotărîtoare ci insuccesul său în 1582 în expediția împotriva Algerului [16] și, dincolo de Alger, către Fez. Decadență otomană, conchid istoricii. Dar mai exact, nu este oare vorba în toate țările Islamului, legate de sistemul turcesc, de moneda, finanțele și de autoritatea sa, de o neliniște și de tulburări generalizate, deși încă provizorii?

Dacă acestea nu înseamnă deja sfîrșitul puterii turcești, ele semnifică cel puțin renunțarea la marea politică mediteraneană. La începutul lui 1589 informatorii Veneției atribuie încă mari proiecte lui Hassan Veneziano, fostul beglerbey al Algerului, care în timpul iernii reușise cu cinci galiote să meargă de la Alger la Constantinopol „spre rușinea vaselor creștine“ incapabile să le captureze pe drum [17]. Hassan sosise în capitala turcă la 10 ianuarie. Peste puțin timp, circula zvonul că noul Kapudan Pașa avea intenția să echipeze 50 pînă la 60 de galere și să înainteze spre Fez, reluînd expediția lui Euldj Ali. Informațiile sosite la Neapole vorbeau despre provizii de grîu și pesmeți în Moreea și despre 100 de galere cu destinația Tripoli [18], cifră considerabilă cu care lumea nu mai era obișnuită de ani întregi și pe care, în același moment o reproducea informația venețiană [19]. Vestea i-a preocupat pe spanioli suficient pentru ca să plănuiască trimiterea, în primăvară, a unor galere întărite spre a cerceta mișcările inamicului [20]. Dar în aprilie se află că la Arsenalul din Constantinopol se lucrează fără tragere de inimă și că ar fi vorba cel mult despre 50 de galere pentru călătoria în Africa de nord, dacă se va întreprinde și o asemenea călătorie [21]. O lună mai tîrziu la Veneția se afirma că nu va exista o armadă importantă.

Totuşi, la sfîrşitul lui mai şi în iunie s-a aflat iarăşi despre venirea a 30 pînă la 60 de galere, aşa încît s-a luat hotărîrea, ca în vremurile de odinioară, să se adune flota regală la Messina [23].

În realitate, Hassan plecase la 18 iunie. La 22 era la Negroponte unde, a doua zi, era întîmpinat de „gărzile" din Rodos, Alexandria şi Cipru. Navele sale aveau echipaje neîndestulătoare, spunea o ştire care anunţa 80 de corăbii între care galere şi galiote [24] (cifra părea exagerată după ştirile ulterioare). La 28 iulie, la Modon, el aştepta încă 10 galere din Coron pentru a-şi continua drumul [25]. Plecarea a avut loc, în mod sigur, la 1 august cu un număr de 30 pînă la 44 de galere, potrivit cifrelor furnizate de Veneţia [26], cu 46 de galere şi 6 galiote se spunea la Palermo [27] destul de „prost echipate dacă exceptăm nava amiral" [28]. Flota a pornit direct spre Tripoli, transportînd cu ea 8 000 de oameni, a cercetat lungul ţărmurilor siciliene dar nu a întreprins nimic împotriva lor [29].

Am putea evalua greşit acest efort turcesc dacă n-am şti că plecarea avusese loc în pofida a nenumărate obstacole şi, în primul rînd, a tulburărilor care devastau Constantinopolul de la sfîrşitul primăverii [30]. Aceste tulburări, născute din mizerie şi indisciplină militară, fuseseră atît de neliniştitoare în mai încît paşalele nu se mai simţiseră în securitate în propriile lor case. „Se puseseră gărzi în jurul lor ca şi cum se aflau într-o tabără inamică [31]". Această criză în chiar centrul puterii turceşti sugerează că tulburările care străbat atunci tot Islamul sînt mai puţin independente unele de altele decît par. „Despre armada turcului care a ajuns la Tripoli, scria contele de Miranda, la 8 septembrie, nu s-a aflat nimic pînă în prezent decît că ea a sosit în acest oraş în ziua de 12 a ultimei luni şi că Hassan Aga îşi dădea silinţa să-i nimicească pe maurii care s-au răsculat aici, în timp ce marabout-ul, căpetenia revoltaţilor, se nevoia cît putea în chip potrivnic. Avînd cu el numeroşi soldaţi, el ar fi dorit să-i
 vină în ajutor o armadă creştină. Tocmai asta

s-a aflat despre „o galeră a Cavalerilor de Malta care a plecat să dea cît de cît sprijin acestor mauri“ [32]. Acest fapt este confirmat de un raport al Cavalerilor de Malta [33].

Astfel, în ciuda temerilor pe care le putuse răspîndi, expediția lui Hassan nu era destinată Creştinătății. Turcii n-aveau deloc intenţia să meargă în întîmpinarea unui război cu Spania. Nici la dus, nici la întors, ei n-au atins țărmurile Neapolelui sau ale Siciliei. De altfel, în această epocă, la Istanbul se găsea un agent semioficial al lui Filip al II-lea şi regimul armistițiilor succesive nu se întrerupsese. În august-septembrie, Filip al II-lea ordona lui Giovanni Andrea Doria să îndrepte vreo patruzeci de galere către Spania pentru a căuta aici trupe, dovadă că dacă se considera necesar să fie mărite din nou efectivele de *tercios* din Neapole și din Sicilia, în vederea dificultăţilor viitoare, în ceea ce privește prezentul nu existau aprehensiuni prea mari [34]...

Cîteva luni mai tîrziu, o notă din Constantinopol anunța întoarcerea a 35 de galere ale lui Hassan Pașa „într-o asemenea lipsă de rînduială încît toți creştinii care locuiesc aici sînt adînc mîhniți că au fost lăsate să revină, pierzîndu-se un atît de bun prilej. Într-adevăr, aici se considera această flotă ca şi dispărută după moartea celei mai mari părți a vîslașilor şi a unui număr însemnat dintre soldații săi“ [35]. Tonul acestei note războinice este destul de semnificativ. Dacă se lucrează în Arsenal, aceasta este pentru *espantar el mundo* *.

Autorul scrisorii refuză, în ceea ce-l privește, să se lase păcălit. Nu cumva pentru că el cunoaşte şi vede în jurul său dificultățile care asaltează Imperiul turc? Şi n-am fi terminat aici cu expediția lui Hassan Veneziano dacă în afara faptului că prin comparație, ea măsoară imensa schimbare intervenită în lumea mediteraneană — această expediţie n-ar constitui unul dintre ele-

---

* a speria lumea (lb. span. — N. tr.).

mentele peisajului turcesc din aceşti ani de criză, aşa cum îl ghicim fără a-l cunoaşte cu exactitate

Revoltă la Constantinopol, revoltă la Tripoli. Distanța dintre cele două orașe este mare. Dar revolta se instalează şi în Tunisia, unde relatarea unui oarecare Mahamet Capsi[36] semnala încă din noiembrie 1589 iritarea crescîndă a indigenilor împotriva turcilor. Să fie oare apelul unui izolat, aventurier sau visător, vîrît în conflicte personale şi căutînd cîteva butoiașe cu praf de pușcă sau, pur și simplu, cîțiva ducați? Nu, pentru că iritarea ținutului tunisian izbucneşte în 1590 cu o violență revelatoare. Toate *Analele* semnalează în luna Hadja a anului 999 al Hegirei, adică în 1590 răscoala Tunisului și asasinarea aproape a tuturor bulucbaşilor, ofițeri urîți de armată și popor cărora le era încredințată întreaga administrație[37]. În acest timp, la Tripoli, revolta se relua la începutul anului. O ştire din Constantinopol anunța în martie moartea pașei din Tripoli şi situația disperată a turcilor refugiați în port. Era nevoie, nici mai mult nici mai puțin decît de cavaleria din Cairo pentru a-i elibera sau de trimiterea, ca în anul dinainte, a 50 pînă la 60 de galere[38]. Dar trecuse vremea cînd echiparea a 50 de galere însemna o joacă pentru sultan. Potrivit unei informații din Constantinopol, din 16 martie 1590, Padişahul, pentru a limita cheltuielile, a oferit postul de guvernator în Tripoli oricui ar accepta să echipeze, pe socoteala sa, cinci galere şi să se slujească de ele în expediție. Or nimeni nu s-a oferit... Se vorbește atunci de echiparea a 10 galere, urmînd să li se adauge cele din garda Arhipelagului şi cîteva corăbii care ar fi rechiziționate în Grecia[39]...

Incontestabil, la Constantinopol există o neliniște puternică din pricina tulburărilor persistente în Africa. Dar nu este uşor de acționat. Arsenalul nu poate reconstrui flota de pe o zi pe alta. Soldații, prost plătiți, sînt nemulțumiți. Toate acestea nu-i împiedică deloc pe turci,
 dimpotrivă, să vorbească despre 300 de galere

și pe primul pașă să-și înmulțească aroganța, amenințînd Spania, Imperiul, Polonia, Veneția, Malta... Şi cum pacea cu Persia pare apropiată, aceste amenințări ajung să provoace o oarecare alarmă: Veneția pune Candia în stare de apărare și grăbește lucrările Arsenalului său [40].

Concomitent, criza nord-africană continua cu intensitate. Doi captivi creștini care reușiseră să părăsească Tripoli îl informau pe contele de Alba la începutul lui aprilie: „Marabout-ul stăruie în lupta sa, afirmau ei. Și deși Italia socotește că în anul acesta nu va exista o armadă turcească, este de crezut contrariul, avînd în vedere că pentru turci este o operațiune necesară. Inamicul, luîndu-le Tripoli, îi pune în pericol să piardă tot ceea ce stăpînesc în Berberia pînă la Alger. Totul s-ar prăbuși, neîndoielnic, dacă acest oraș Tripoli s-ar pierde“ [41]. La Veneția se urmărește cu interes desfășurarea revoltei în momentul cînd turcii se angajează în negocieri furtunoase cu polonezii. Tocmai a sosit vestea, scrie ambasadorul spaniol la Veneția, „că maurii rebeli din Berberia au luat Tripoli și le-au tăiat capetele soldaților din Tunis și din garnizoana orașului, inclusiv pașei. Fortăreața a rămas în mîinile turcilor care sînt asediați în ea“. Se crede că vor fi ajutați din Cairo pe uscat [42]. Dar, observă contele de Miranda, către aceeași epocă, toate astea s-ar putea sfîrși prin trimiterea unei alte armade turce pe aceste meleaguri [43].

În orice caz, nu exista motiv pentru Spania să se neliniștească din pricina asta, cu atît mai puțin cu cît vestea sosea la Madrid atunci cînd armistițiul turco-spaniol fusese prelungit pentru încă trei ani [44], „ceea ce era foarte dorit“ la Madrid notează agentul francez. Contele de Alba se încăpățîna să țină sub alertă marina siciliană, dar afacerea nord-africană era suficientă, ea singură, să dea de lucru tuturor forțelor abia convalescente ale flotei turcești și chiar ale cavaleriei din Egipt care putea fi, eventual, trimisă [45]. Revolta tindea, într-adevăr, să se generalizeze. Contele de Alba trimitea un agent, pe Juan

Sarmiento la Tabarca, insula pescuitorilor genovezi de corali, care este un excelent post de observare. „Toată Berberia“, îi mărturisesc (pe ocolite), Spirolo, guvernatorul, și de Magis, funcționarul său (pe ocolite fiindcă dacă turcii ar ști că bunii genovezi îi informează pe creștini cîte n-ar putea pătimi!), „toată Berberia s-a răsculat împotriva turcului și într-un mod cumplit mai ales la Tunis unde pașa se află la mare ananghie cu soldații săi cărora le datorează solda pe șase luni și pe care n-are nici cum putința să le-o plătească. În fapt, locotenentul și consiliul său sînt prizonieri. În întreaga Berberie, turcii fug și se îmbarcă pentru Alger...“. Mi-au mai spus, adaugă Sarmiento, să sugerez Excelenței Voastre și prințului (prințul hafsid pe care spaniolii îl țin în rezervă) să trimită 70 de galere; la simpla lor apariție în golful La Goleta, maurii îi vor măcelări pe turci cu condiția ca prințul să se înțeleagă cu Majestatea Sa pentru ca averile maurilor să nu fie prădate“ [46]. Ei s-au mirat de altfel de faptul că „atunci cînd Hassan Aga venise la Tripoli și purta război pe uscat cu 3 000 de turci, lăsîndu-și galerele dezarmate“, nu fuseseră trimise în Sicilia „20 de galere care le-ar fi capturat pe toate și le-ar fi ars“ [47].

Dar nu cumva spaniolii s-au abținut să acționeze în cunoștință de cauză? Ei nu intenționează să reaprindă războiul turco-spaniol pornind de la Tripoli sau din oricare altă parte a Africii de nord. O scrisoare a contelui de Alba, din aprilie 1590, o spune deschis [48]. La Palermo sosiseră de curînd galere din Florența „foarte întărite cu echipaje și infanterie... Se spunea că ele vor merge să se unească în Malta cu cele ale Marelui Maestru pentru a pleca în expediție la Tripoli și pentru a da prilej turcilor să-și trimită armada în Ponant ca să o stînjenească pe Majestarea Sa“. Ca să o stînjenească! Nu se poate spune mai limpede. Alba va afla mai tîrziu cu satisfacție că galerele florentine nu aveau altă intenție decît să plece în raiduri piraterești, împreună cu cavalerii, pentru a surprinde încă

o dată „caravana" galioanelor dintre Rodos și Alexandria [49]. Spaniolii, dacă este posibil, au și mai puțin zel decît turcii să-și reia vechile lor lupte.

Această atitudine a contribuit la limitarea revoltelor din Africa de nord. Foarte adesea ele nu opun decît indigeni prost înarmați, în cel mai bun caz cu cîteva archebuze, unor orașe puternice, unor unități întregi de archebuzieri, aprovizionați cu artilerie din belșug. Dacă sarcina forturilor turcești nu este ușoară, ea nu este nici disperată, copleșitoare pentru forțele lor atît timp cît rebelii nu pot conta decît pe ei înșiși. Astfel că în vara lui 1590 trădarea îl preda în mîna turcilor pe șeful marabout tripolitan care le stătea în cale. La începutul lui mai se semnalase că se retrăsese la Cahours, lăsînd turcilor întreaga flotă, precauție normală în clipa cînd devenea posibilă sosirea unei noi flote turcești [50]. Puțin mai tîrziu, la Neapole o știre din 21 mai anunța că fusese ucis [51]... De la Constantinopol, la 8 iunie, se preciza că „pielea marabout-ului care răsculase orașul Tripoli și alte locuri din Berberia, fusese expusă în formă de cruce într-una din piețele cele mai aglomerate, în semn de triumf și spre rușinea creștinilor. Apoi fusese agățată de o spînzurătoare obișnuită" [52]. La 2 iunie se anunța că șeful marabout avea deja un înlocuitor și mai agresiv [53]. Dar se pare că turcii, de acum încolo, erau mai puțin hărțuiți la Tripoli. În afară de micile escadre de galere care au făcut drumul dus-întors între Constantinopol și Africa de nord — de exemplu, cele 10 galere care l-au însoțit pe Geafer Pașa, numit guvernator la Tunis [54] — nici un efort maritim important nu a fost încercat în acest an de turci. Și nici în 1591, nici în 1592, dacă investigarea surselor noastre este exactă. Oare pentru că acest efort nu era absolut necesar sau pentru că el depășea capacitățile reale ale Turciei? Este sigur totuși că de criza nord-africană, în cele din urmă, au profitat mai puțin indigenii decît turcii din Africa și micile colonii otomane a căror cvasi-autonomie

ea a consacrat-o. Nu sînt ele obligate tot mai mult să se întreţină prin mijloace proprii? La Alger, unde ghicim această evoluţie, triumfă republica reişilor, *taifa* şi de aici rezultă o expansiune a pirateriei. La fel şi la Tunis, unde pirateria ia avînt înainte de sfîrşitul secolului. Se desluşesc încă de pe acum fizionomiile Regenţelor maghrebine, stăpîne în cea mai mare parte pe destinele lor [55]... Pe de altă parte, raporturile cu Constantinopolul rărindu-se, este incontestabil că Africa de nord devine la sfîrşitul secolului o lume mai deschisă decît în trecut către comerţul şi intrigile Creştinătăţii, o lume care se oferă cupidităţilor şi acţiunilor vecinilor din faţă. Astfel sînt oraşul Bougie pe care un negustor francez se oferă să-l predea [56], porturile pe care le-ar ceda regele din Kuko dacă i s-ar acorda ajutor împotriva Algerului [57], Bônet pe care în 1607, galerele Toscanei îl vor jefui fără dificultate... Pentru Africa de nord, a apus o epocă. Ea a încetat să mai trăiască în ritmul Orientului.

Criza financiară turcească

Ar rămîne să înţelegem cum se leagă criza anilor 1590—1593 de ansamblul istoriei turce. Alături de cauze locale (de exemplu în legătură cu Africa de nord) această criză trebuie să aibă şi altele generale pentru că, reprimată ici şi colo, o vedem apărînd, dispărînd şi reapărînd în aproape toate provinciile lumii turce. Şi, de pildă, în Asia Mică, tărîm prin excelenţă al revoltelor şi tulburărilor şi, de asemenea, la Constantinopol, unde, după incidentele din 1589, spahiii se răscoală încă o dată în ianuarie 1593 [58]

Toate acestea trebuie puse, poate, în legătură cu criza financiară turcească ulterioară anului 1584. În acel an [58], cîrmuirea otomană îşi începe, în mare, operaţiunile sale monetare. Ea urmează în această privinţă exemplul Persiei care îşi devalorizase dintr-o dată moneda cu 50%. În

orice caz, monedele de aur (tot din aurul african) pe care turcii obişnuiau să-l livreze către Cairo, pe baza *sultaninului* = 43 *maidini* erau calculate la plata soldaţilor pe bază de 85 *maidini*, ceea ce indică o devalorizare echivalentă cu devalorizarea persană de 50%. De altfel, ţechinul veneţian care avea aceeaşi valoare cu sultaninul, trecea în acelaşi timp de la 60 de aspri, la 120. Existase şi o retopire a asprilor, aceste mici monede de argint, monede standard ale provinciilor turceşti şi, prin excelenţă, destinate plăţilor soldaţilor. Se amesteca în ele din ce în ce mai mult cupru: erau „uşoare ca frunzele de migdal şi la fel de lipsite de valoare ca picăturile de rouă", declara un istoric turc al acelei vremi[60]. Tulburările spahiilor din 1590 nu se datorau oare acestei emisiuni de monedă falsă? O informaţie veneţiană din acelaşi an[61] arată că manipulările monetare continuă în ceea ce priveşte *talerul* turcesc (adică *piastrul* sau, mai ales, *grosul)* care la începutul secolului valora 40 de aspri. Sub domnia lui Mahomed al III-lea (1595—1603) prăbuşirea monedei avea să continue, ţechinul trecînd de la 120 la 130 şi apoi la 220 aspri, în timp ce fiscul continua, imperturbabil, să-l preia la vechiul curs de 110. „Imperiul este atît de sărac, atît de epuizat, scria ambasadorul spaniol la Veneţia[62] încît singurele monede care circulă sînt asprii din fier curat". Exagerare evidentă, dar în felul său revelatoare a acestei dezordini interne de care istoria majoră ţine puţin seama.

Din 1594 pînă în 1603 s-au succedat cel puţin două crize monetare şi, dincolo de variaţiile monedei, cel puţin două crize financiare grave. Cu un decalaj în timp, extremitatea estică a lumii mediteraneene se izbea de aceleaşi dificultăţi cu care Occidentul deja se confruntase. Dar ea nu avea, pentru a le atenua, noile resurse ale Peninsulei Iberice, deschisă spre Ocean în faţa argintului Americii. Ne putem deci gîndi,

în mare, că bancruta şi slăbiciunea turcească au produs, în preajma lui 1590, o criză generalizată rapid, din pricina neplăţii trupelor şi a acţiunii diminuate a puterii centrale. Bariera o dată ruptă sau pe punctul să se rupă, îngăduie să apară ici şi colo manifestările cele mai diverse: politice, religioase, etnice sau sociale. O serie de agitaţii şi de tulburări au continuat, în vastul Imperiu, degringolada monedei[63].

Dar aici nu este vorba decît despre o explicaţie provizorie. Ea ar avea nevoie să fie completată, nuanţată şi, cu siguranţă, corectată. Toate sînt lucruri pe care le va putea obţine numai o cercetare aprofundată în arhivele turceşti.

1593—1606: reluarea marilor operaţiuni pe fronturile din Ungaria

Războiul nu încetase niciodată după armistiţiul din 1568 pe largile frontiere continentale ale Turciei, de la Marea Adriatică pînă la Marea Neagră. Războiul, sau mai curînd un fel de piraterie terestră. El avea specialiştii săi care se întreţineau pe seama lui, populaţii întregi: uscocii şi martolosii pe frontierele dalmate şi veneţiene, akingiii (başbuzucii de mai tîrziu) şi haiducii la întinsele graniţe ale Ungariei, tătarii şi cazacii în regiunile imprecis delimitate dintre Polonia şi Moscovia pe de o parte şi dintre Dunăre şi Marea Neagră pe de alta. Această guerilă permanentă prosperase în timpul lungului repaus inaugurat de armistiţiul din 1568, încheiat pentru opt ani, reînnoit în 1579 şi în 1583.

Şi cu atît mai mult începînd din 1578 cînd forţele turceşti fuseseră abătute spre Asia. Brusc frontiera dinspre partea turcească fusese abandonată la voia întîmplării şi începuseră dezordini care nu trebuie apropiate, nediferenţiat, prin natura lor de cele din Africa de nord dar care se bazează pe aceleaşi deficienţe. Sinan Paşa, în

1590 explica acest lucru reginei Angliei în legătură cu frontierele cu Polonia: „Profitînd de războiul din Persia, scria el, în timpul căruia Padişahul nu voia să lupte şi pe alte fronturi, hoţi, cazaci din Polonia şi alţi înşi n-au încetat să-i vatăme pe supuşii turcilor". Războiul din Persia o dată terminat sultanul înţelege să pedepsească aceste incursiuni. În cazul polonez el a acceptat totuşi să reglementeze conflictul prin bună înţelegere (un acord va fi, într-adevăr, semnat în 1591 [64]) dar numai din pricina intervenţiei reginei care declarase că se interesează de Polonia pentru că supuşii săi se aprovizionează de aici cu grîu şi cu praf de puşcă. Sinan nu vorbeşte despre darurile aduse de ambasadorii polonezi împreună cu promisiunea regelui lor că îi va pedepsi el însuşi pe cazaci.

Ceea ce este valabil pentru frontierele turco-poloneze, devastate de neîntreruptele prădări de turme şi de sate, este valabil pentru ansamblul lungii frontiere. Şi mai cu seamă pentru cea cu Imperiul habsburgic, un vecin, la centru şi la vest, mai periculos decît polonezii şi ruşii care în sud, ies adesea în locuri deschise sau în Ţările Române pe care turcii nu le ţin direct sub dominaţia lor. Bineînţeles, nu trebuie să ni-i imaginăm pe turci drept eternele victime: guerila nu se face în sens unic şi, dacă am prefera să-i credem pe imperiali, turcii sînt singurii vinovaţi. Nu există nici un bei la frontiera turcească, stăpîn peste cel mai mărunt castel care să nu participe la acest război endemic, într-un teritoriu unde el este propriul său stăpîn, cu armata, combinaţiile şi punctele sale de sprijin persoanele. Creştinii, castelani de la frontieră, „bani" din Slovenia şi din Croaţia, nu se mulţumesc, orice s-ar fi zis, să respingă incursiunile duşmane, să le oprească sau să le „prevină" cum au făcut contele Joseph de Thurn şi banul Thomas Eröddy cînd în octombrie 1584 şi doi ani mai tîrziu, în decembrie 1586, au zdrobit bandele turceşti în Carinthia [65]. În realitate, fiecare făcea tot ce-i stătea în putere şi luptele locale conduceau adesea

la adevărate bătălii organizate cu sute sau mii de prizonieri. Sub povara acestor încercări, Ungaria întreagă, creştină şi musulmană, a fost devastată îngrozitor, aidoma Carinthiei, frontierelor Styriei sau mărcilor din Slovenia, Croaţia şi Carniolia unde linia de cetăţi şi oraşe fortificate, reliefurile sau mlaştinile fluviilor nu constituiau o barieră de nestrăbătut[66]. Focul nu se stingea niciodată în timpul sezonului favorabil loviturilor îndrăzneţe. Nici armistiţiul de iarnă nu era respectat cu stricteţe. Rezultatul îl ghicim: crearea unor pustiuri înspăimîntătoare în aceste ţinuturi de graniţă. Lupta, aici, cu armate numeroase, punea o problemă insolubilă. Din Buda, de exemplu, erau organizate mari convoaie de boi pentru a aproviziona fortăreaţa avansată din Gran. Dar dacă, din întîmplare, le interceptau creştinii, ţăranii din pusta maghiară de la care fuseseră împrumutate vitele, nu mai aveau animale pentru pluguri şi acestea erau trase de nevestele lor. Este un război necruţător, inuman. Cînd se reia, în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, el înseamnă pentru turci un al doilea război al Persiei, la fel de dur, la fel de costisitor şi, pentru a sfîrşi, la fel de lung (1593—1606).

Pînă la această dată, deşi în luptele de guerilă ultimul cuvînt rămăsese adesea creştinilor, politica imperială respectase clauzele armistiţiului din 1568. Din 1590 i se negociase reînnoirea pentru opt ani contra plăţii obişnuitului tribut de 30 000 de ducaţi, mărit de un dar extraordinar în piese de argintărie. Această politică de aparentă slăbiciune este o moştenire, un complex de inferioritate şi nu solicită explicaţii deosebite.

Mai greu de înţeles este atitudinea turcilor. Se ştia că după încheierea păcii cu persanii îşi vor face reintrarea în scenă către Occident. O anunţau prin fanfaronade şi cuvinte umflate. Dar nu cumva întreaga primejdie s-ar putea năpusti, de exemplu, asupra Veneţiei? Senioria îşi punea flota în alertă, se grăbea să fortifice Candia, încă din primăvara lui 1590 şi în 1591 expedia aici dintr-o dată 2 000 de infanterişti[67].

Ambasadorii Franței și Angliei îi cereau Padișahului să-și trimită flota în Mediterana. Din 1589 [68], apoi la începutul lui 1591 se vorbea la Constantinopol despre 300 de galere aflate în pregătire și care ar urma să se îndrepte în sprijinul moriscilor din Spania despre care se zvonea că s-au revoltat [69]. Or furtuna s-a întors către nord.

Poate din pricina înfrîngerii în 1591 a guvernatorului Bosniei, Hassan, sub zidurile cetății Sissek în Croația. În anii dinainte, acest Hassan procedase deja la vaste operațiuni împotriva uscocilor [70]. În 1591, devastase ținutul între Kreuz și Suanich și revenise în primăvara lui 1592 [71]. Erau poate provocări premeditate. Căci în iunie 1593 se afla la Constantinopol că obișnuitele operațiuni de curățire în aceleași regiuni se terminaseră printr-o înfrîngere completă pe malurile rîului Kulpa. Însuși Hassan își găsise aici moartea împreună cu mii de turci. O pradă imensă căzuse în mîinile învingătorilor.

Această veste a făcut să se încline balanța, pînă atunci nehotărîtă între partizanii păcii și cei ai războiului în al căror prim rînd se afla Sinan Pașa, adversarul hotărît al creștinilor și al imperialilor, omul războiului din Ungaria, omul armatei, impus de ea ca mare vizir. Nu se poate subestima rolul implacabilului albanez, bătrîn încăpățînat, viclean, neobosit strîngător de comori. Poate că imperialii au greșit neprețuindu-l la valoarea sa în negocierile începute în 1591. Totuși reîntoarcerea la putere a lui Sinan nu a adus ruptura imediată. Convorbirile cu ambasadorul imperial, von Kreckwitz au continuat și chiar fiul lui Sinan Pașa, beglerbeiul Rumeliei servise drept mediator.

Vestea din Sissek a făcut oare altceva decît să provoace izbucnirea unei furtuni îndelung pregătite înainte, și care era poate necesar să izbucnească și la Constantinopol? Sfîrșitul războiului din Persia a pus guvernul sultanului în fața obișnuitei probleme a demobilizării și a reîntrebuințării trupelor. El trebuie să facă față revoltei soldaților neplătiți. În 1590, aceasta ia înfăți-

șarea unei revoluții. Această situație influențează destinele Imperiului în aceeași măsură ca și firea schimbătoare a sultanului Murad al III-lea și antrenează o cascadă de mari viziri, am zice de ministeriate. Necesitatea de a elibera capitala de poporul său de soldați împinge către acest nou război continental. În venerabila carte a lui Hammer, atît de fidelă față de surse, plină de anecdote, ne este prezentat marele vizir Ferhad (vizir scurtă vreme, în 1594), asaltat pe străzile capitalei de spahii nemulțumiți cărora le-a fost refuzată plata soldei. Şi marele vizir le răspunde: „Mergeți la hotare, acolo veți fi plătiți“ [72]. În 1598, ienicerii s-au răsculat iar din pricina monedei slabe care li se dădea, și o notă din 18 aprilie declară că era imposibil de trăit în acest oraș, într-o asemenea tovărășie [73]. Trei ani mai tîrziu a fost iarăși rîndul spahiilor. Aceleași incidente între 20 și 25 martie [74] și la mai mult de o lună după această răzmeriță unele scrisori din Constantinopol afirmau că „anarhia și obrăznicia soldaților“ obligaseră cea mai mare parte a negustorilor să-și închidă prăvăliile [75].

În 1593, războiul din Ungaria a avut cel puțin acest rezultat, că a dat de lucru trupelor trîndave din Constantinopol.

Acest război de 14 ani (1593—1606) ne este cunoscut în faptele sale mărunte, militare și diplomatice [76]. Relatarea lui este informă în Hammer care a calchiat-o după izvoare. Reluată de Zinkeisen și Iorga, ea continuă să fie decepționantă. Nu-i vorba de a o relua și în această carte pe care numai contururile generale o pot interesa.

Contururi generale care sînt greu de decupat pentru că acest război este monoton, determinat de natura teatrului de operațiuni de o parte și de alta a întinsei zone semănate de cetăți și de orașe fortificate care duce de la Marea Adriatică pînă în Carpați. Adversarii pregătesc în fiecare an cîte o armată mai mult sau mai puțin numeroasă. Armata care se pune prima în mișcare, cucerește fără dificultate o serie de cetăți și de

 orașe întărite: trupele aflate pe poziție, făcîn-

du-și mai bine sau mai puțin bine datoria, o evacuează — se întîmplă frecvent — imediat ce se simt în dificultate, sau predau fără luptă o întreagă serie de puncte fortificate. Aceste puncte o dată ocupate vor fi sau nu păstrate de învingător: este o problemă de efective și de credite. Dar niciodată — faptul este important — breșa deschisă în zona fortărețelor nu va fi prilejul unei pătrunderi profunde la inamic. Aceasta din mai multe motive: mai întîi din pricina riscului de a muri de foame în aceste zone devastate, ostile omului. Transportarea de provizii proprii nu poate fi luată în considerație. Există, de asemenea, riscul de a vedea fortărețele, lăsate intacte de o parte și de alta a pătrunderii unindu-și garnizoanele și izolîndu-l pe învingător. Mai ales, Imperialii, deși au făcut din acest punct de vedere progrese considerabile, ajutați fiind de cavaleria maghiară, nu sînt suficient înzestrați cu o cavalerie concepută ca o armă de sine stătătoare. De partea lor turcii au, mai puțină cavalerie decît am fi înclinați să presupunem. Ei trebuie s-o ceară de la aliații lor. În 1601[77], galerele turcești vor căuta călăreți tătari pentru a-i îndrepta spre Ungaria. Or turcii cuceriseră odinioară Balcanii tocmai prin incursiuni puternice de cavalerie; prin incursiuni pe care, mai tîrziu, Charles de Lorraine și apoi prințul Eugène le vor respinge de la frontiera creștină departe spre sud. Armatele din 1590 duc lipsă de ceea ce era esențial pentru susținerea operațiunilor de anvergură.

Din 1593 pînă în 1606, relatarea se pierde în amănunte microscopice: o serie de asedii, de orașe cucerite prin surprindere, predate, salvate, împresurate, despresurate, fără să rezulte vreodată mare lucru din toate astea. Se petrec numai două sau trei mari evenimente: cucerirea fortărețelor Gran și Pesth de creștini, cucerirea orașului Erlau și recucerirea Granului (1605) de către turci... Armatele se înfruntă rar. Nu va exista, de pildă, decît o mare bătălie de trei

zile, mai întîi confuză, terminată apoi cu victoria sultanului care-și însoțise trupele, între 22 și 26 octombrie 1595 în cîmpia de la Keresztes. Dar această bătălie n-a fost decisivă: armistițiul obligatoriu de iarnă l-a obligat pe sultan să-și retragă trupele pînă la Buda și la Belgrad.

Totuși, în mijlocul acestor operațiuni monotone se conturează o zonă de război destul de netă. Frontiera imperială, sprijinită la vest pe Alpi și la est pe Carpați se întinde de la o masă muntoasă, împădurită la o altă masă împădurită și la fel de accidentată. Războiul se fixează la mijloc, în Ungaria, în această cîmpie întinsă și descoperită unde marile drumuri sînt Dunărea și Tisa pe care navigația cu șalande le folosește pentru transporturile de trupe și provizii. Din cînd în cînd războiul pășește peste ele grație frecventelor construiri de poduri. Dintre cele două drumuri care urcă spre nord, cel al Dunării este poate cel mai pustiu, cel mai expus. Valea Tisei oferă, desigur, un drum mai bun cu adăposturi mai bune și o aprovizionare mai ușoară. Ea are avantajul de a se găsi în mijlocul unui ținut pacificat. Lecția războiului, în ansamblu, este incontestabila ascensiune a Imperialilor ale căror prime succese au făcut mult, poate prea mult zgomot în Europa [78] și care au fost din plin sărbătorite în 1595. Este adevărat că războiul nu-i luase prin surprindere pe Imperiali. Ei au văzut pericolul sosind și au solicitat la timp sprijinul Reichului și al Erblandului. Apoi au primit la momentul potrivit ajutoare din Italia, din partea Papalității și a Toscanei, ajutoare substanțiale, căci Italia, la acest sfîrșit de secol, este bogată și se știe ținta cupidității turcești. Papa a acordat împăratului sprijin în bani și dreptul de percepere a dijmelor. Marele duce al Toscanei i-a oferit o armată [79]. Iar asupra Veneției a fost exercitată o mare presiune, pentru ca ea să se alăture Împăratului. Degeaba însă. Seniorія a refuzat să părăsească politica sa de neutralitate înarmată, continuînd să-i aprovizioneze pe turci, chiar la porțile sale spre cea mai

mare iritare a Spaniei [80]. Tentative la fel de infructuoase vor fi făcute pentru ca Polonia și Moscovia să vină în sprijinul Imperialilor. Dar ceea ce trebuie mai ales subliniat este că Germania, aproape împăcată cu sine din 1555, oficial în pace cu Turcia din 1568, la adăpost de eventualele agitații ale nordului din 1558, a străbătut pînă de curînd o lungă perioadă de liniște și de dezvoltare. Forța i se face simțită la granița sa unde prezența italienilor și a francezilor schițează o frontieră comună a Creștinătății.

Dar și alte frontiere se înviorează. Alături de bătălia principală, apar teatre secundare de operațiuni: cele din Croația și Slovenia pe de o parte; de cealaltă, influențînd cu o pondere total deosebită destinul războiului, țările estice, Țara Românească și Moldova, grînare bogate și rezerve de vite pe care Constantinopolul le exploatează în folosul său; Transilvania, o lume complexă, românească și germană totodată, germană într-o serie de orașe puternice și industrioase, curioase grefe germanice al căror rol istoric a fost imens. Or tocmai aceste trei ținuturi — în mare acoperite de actuala Românie — par să fi decis soarta războiului din Ungaria. La început, intervenția lor brutală în favoarea Imperialilor a antrenat criza gravă din 1594—1596, din care Imperiul turcesc nu s-a salvat decît în ultimă instanță prin providențiala victorie de la Keresztes. În 1605, în schimb, unica intervenție a Transilvaniei, de astă dată contra Imperialilor, a permis turcilor să obțină pacea albă de la Sitvatorok (11 noiembrie 1606).

În 1594, atunci cînd în Ungaria situația continua să fie nehotărîtă, cele trei țări tributare, Transilvania, Țara Românească și Moldova s-au revoltat împotriva sultanului pentru a se alia cu împăratul Rudolf [81]. Mihai Viteazul în Țara Românească i-a masacrat pe stăpînii tradiționali ai țării. Această triplă revoltă constituia o diversiune puternică față de războiul turco-imperial. Dar asupra rolului acestui bloc balcanic

între Polonia, Rusia și Dunăre, istoria tradițională nu ne oferă, iarăși, decît comentarii consacrate mai ales marilor actori ai jocului decît jocului însuși. Marii actori, și anume Sigismund Bathory, stăpîn al ținuturilor transilvănene și încă stăpîn aspru pe care Papa îl va sprijini cu bani și care va visa să conducă cruciada ce se contura pe malurile Dunării [82]; Aron, domnul Moldovei și, în sfîrșit, marea figură, greu de înțeles, și mai greu de judecat a lui Mihai Viteazul, domnul Țării Românești și al întinselor regiuni învecinate.

Coincidența acestor revolte cu încoronarea lui Mahomed al III-lea agravează și mai mult înrîurirea răscoalei. Astfel în vara anului 1595 Sinan Pașa și-a împins necruțător trupele împotriva lui Mihai Viteazul. El a trecut Dunărea în august, a cucerit Bucureștiul, apoi Tîrgoviște, vechea capitală a Țării Românești. Dar expus agresivității boierilor și călărimii lor nu a reușit să se mențină în orașele cucerite. A trebuit să dea foc fortificațiilor de lemn ridicate în pripă, la apropierea iernii, și retragerea i s-a transformat într-un dezastru. Numai rămășițe ale armatei au reușit să treacă Dunărea înapoi împreună cu el. Între timp românii învingători, înaintau spre sud, pe drumurile acoperite de zăpadă, cucereau Brăila și Izmailul, acest ultim oraș, creație recentă a turcilor, fiind cea mai puternică fortăreață din zona Dunării de jos [83]. În Transilvania, turcii nu au fost deloc mai norocoși: unul dintre corpurile lor expediționare a fost nimicit cu oamenii și cu materialul său de război cu tot, inclusiv artileria [84]. Cît îi privește pe Imperiali, aceștia au zdrobit mica armată care încerca să despresoare Granul (4 august). Orașul se preda la 2 septembrie 1595.

Această situație compromisă a fost luată în mînă de sultanul în persoană și restabilită la 23—26 octombrie 1596 prin victoria sa din cîmpia Keresztes. Să ne ferim deci să exagerăm pentru începuturile campaniei, o revenire „germană“, de altfel incontestabilă. Să ne ferim mai
 ales să vorbim din nou despre iremediabila decă-

dere a osmanlîilor, deşi tema apare deja la contemporanii din Occident. Imperiul începe să se desfacă „verigă cu verigă“, nota un ambasador spaniol [85], dar mărturia totuşi nu are sensul care i s-ar putea atribui. De altfel, turcii au fost prudenţi. Faţă de Transilvania şi de „provinciile dunărene“ ei au ştiut să temporizeze şi, în egală măsură, să negocieze. Învăţînd din experienţa trecută, ei nu s-au mai atins atît de uşor de cuibul valah de viespi. I-au împins pe polonezi către aceste cîmpii bogate care, provizoriu, le scăpaseră de sub control [86] ca, pe cît posibil, să le neutralizeze. Nu au reuşit totuşi să evite încasarea din cînd în cînd a unor lovituri dure din partea trupelor lui Mihai Viteazul [87] dar au fost liberi să se întoarcă împotriva împăratului în condiţii mult mai bune.

Ultimii ani ai războiului opun de altfel forţe mult mai echilibrate şi care se epuizează în această luptă monotonă şi costisitoare. Epuizare financiară şi militară totodată [88]. De partea turcă trupele se sustrag de la obligaţiile lor [89], dar şi soldaţii imperiali fac la fel [90]. Şi de o parte şi de alta forţele sînt insuficiente după spusele experţilor [91]. Şi tot de amîndouă părţile exaltarea de la începutul războiului s-a risipit [92]. În 1593, la ordinul împăratului, zilnic, la prînz se bătea clopotul turcilor, *Türkenglocke*, destinat să amintească de fiecare dată că se angajase războiul împotriva marelui duşman. În 1595, sultanul Murad adusese cu mare ceremonie drapelul verde al Profetului de la Damasc, locul în care se păstra, pînă în Ungaria. Dar în 1599, nimeni nu mai avea vreo pornire către asemenea gesturi şi marele vizir Ibrahim angaja negocieri serioase de pace [93]. Ele au continuat în acelaşi timp cu monotonul război. De amîndouă părţile, „spatele“ rezista mai puţin decît „frontul“. Astfel în jurul lui 1600 o revoltă măruntă condusă de un oarecare Yasigi [94] (cel pe care ştirile occidentale îl numesc „secretarul“) scutura Asia Mică, ducînd la încetarea negoţurilor, la o veritabilă blocadă a Ankarei [95]. Succesele sale au fost atît de mari,

încît Brussa însăși a fost amenințată [96]. Înfrîngerea „secretarului" în 1601 de către Hassan Pașa a fost sărbătorită la Constantinopol prin mari festivități [97]. Dar mai ales în 1603, reîncepea în Asia războiul împotriva Persiei. El antrena cheltuieli de necrezut, făcea dramatică amenințarea pe care o exercitau asupra Imperiului revoltele endemice din Asia Mică.

Totuși, în acest moment de slăbiciune generală, turcii au reușit să-și redreseze situația spre nord. Le-a fost suficient să obțină schimbarea bruscă și hotărîtoare a atitudinii Transilvaniei [98], promițîndu-i, în 1605, voievodului de atunci, Bocskai, coroana Ungariei, adică întreaga Ungarie turcească, mai puțin orașele fortificate de la graniță din fața împăratului. Bietul principe al munților a fost prea ispitit de cadoul bogatelor pămînturi ale cîmpiei. Nu a fost decît o înșelătorie, dar ea a fost suficientă să provoace diversiunea de care turcii aveau nevoie. Pe de altă parte, sprijinindu-se pe tătari, pe care i-au mînat spre vest, la hotarele Croației și ale Styriei, turcii au putut înainta victorioși spre cîmpia dunăreană. Granul era recucerit la 29 septembrie 1605, puțin după Wisegrad. Cădeau apoi orașele Vesprim și Palota, pentru a nu le cita decît pe cele mai importante dintre succesele marelui vizir Lala Mustafa.

Dintr-o dată, convorbirile au putut să se dezvolte cu mai multă ușurință, turcii grăbindu-se din pricina imperiosului război din Persia, să profite de pe urma succesului din 1605. În cele din urmă, pacea era semnată la 11 noiembrie 1606. Se restabilea *statu quo*-ul, se restituiau prizonierii și cetățile. Voievodul transilvănean, care se reconcilia cu împăratul printr-un acord special, renunța la coroana Ungariei, sultanul primea de la împărat un dar de 200 000 de ducați, dar renunța la el în schimbul plății unui tribut. Pacea din 1606 era într-adevăr prima pace turco-imperială încheiată la egalitate de părțile aflate față în față.

NOTE

1. *The rise of the spanish Empire in the old and in the new world*, 4 vol.
2. Paruta către doge, Roma, 7 noiembrie 1592, *La legazione di Roma...*, p. p. Giuseppe de LEVA, 1887, vol. 1, p. 6–9.
3. Emilio GARCÍA GOMEZ, „Españoles en el Sudán“, în *Revista de Occidente*, oct.-dec. 1935, p. 111.
4. Muerte del Rey de Francia por un frayle dominico, Simancas E° 596; E. LAVISSE, *op. cit.*, vol. 6, I, p. 298 şi următoarele.
5. A. Cucino către A° Paruta, Veneţia (sept.-oct) 1589, A.d.S. Venezia, Let. Com. XII *ter*.
6. H. KRETSCHMAYR, *op. cit.*, vol 3, p. 42–43, vorbeşte despre august şi noiembrie. Primirea pare, într-adevăr, să fi avut loc în ianuarie 1950, Fco de Vera către Filip al II-lea, Veneţia, 20 ianuarie 1590, A.N., K 1674.
7. L. von PASTOR, *op. cit.*, vol. 10 (ediţia germană), p. 248.
8. I. de Mendoza către Filip al III-lea, Veneţia, 19 decembrie 1598, A.N., K 1675.
9. G. MECATTI, *op. cit.*, vol 2, p. 814.
10. Şi care, în trecere, produc obişnuitele lor pagube „...*come è il lor solito*“. Republica Genovei către H. Picamiglio, Genova, 17 iulie 1590, A.d.S. Genova, L. M. Spagna 10.249.
11. Simancas E° 487.
12. R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 285–289, luptă în largul Pantelleriei.
13. Dar de obicei faptele semnalate au, deocamdată, mult mai puţină importanţă. Vezi în J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 7, p. 192–194 şi 194, nota 1, în L. C. FÉRAUD, *op. cit.*, p. 86, pentru unul soţia lui Ramadan, pentru celălalt sora, părăseşte Tripoli în 1584 după asasinarea soţului sau fratelui ei, paşa din Tripoli. Ea transportă pe galera sa 800 000 de ducaţi, 400 sclavi creştini şi 40 de fete tinere. Este bine primită în drumul spre Constantinopol la Zante dar puţin după aceea este atacată în largul Chefaloniei de Emo, comandant al flotei Veneţiei. Galera este capturată, musulmanii masacraţi. Incidentul se reglementează prin bună înţelegere, graţie intervenţiei sultanei. Emo va fi, de altfel, decapitat şi captura sa restituită sau compensată. În această afacere potrivit lui HAKLUYTT, *op. cit.*, vol. 2, p. 190, care situează evenimentul către octombrie 1585, au fost eliberaţi 150 de captivi. La bordul galerei se găseau doi englezi pe care fiul lui Ramadan i-a circumcis cu forţa la Djerba.
14. Charles-André JULIEN, *Histoire de l'Afrique du Nord*, *op. cit.*, p. 538.
15. L.C. FÉRAUD, *op. cit.*, p. 83.

16. Charles-André JULIEN, *op. cit.*, p. 537.
17. Juan de Cornoça către Filip al II-lea, Veneţia, 4 februarie 1589 A.N., K 1674.
18. Miranda către Filip al II-lea, Neapole, 18 februarie 1589, Simancas E° 1090, *f*° 21.
19. Juan de Cornoça către Filip al II-lea, Veneţia, 9 mai 1589, A.N., K 1674.
20. Miranda către Filip al II-lea, Neapole, 12 aprilie 1589, Simancas E° 1090, f° 35.
21. Acelaşi către acelaşi, *ibidem*, f° 53. Guvernatorul Castiliei către Filip al II-lea, Gibraltar 13 mai 1589, Simancas E° 166, f° 72.
22. Juan de Cornoça către Filip al II-lea, 9 mai 1589, A.N., K 1674. Plecarea a 30 de galere. Constantinopol, 22 iunie 1589, A.N., K 1674; Miranda către Filip al II-lea, 8 iulie 1589, Simancas E° 1090, f° 83; Fco de Vera către Filip al II-lea, Veneţia, 8 iulie 1589, A,N., K 1674.
23. Miranda, vezi nota precedentă.
24. Miranda către Filip al II-lea, Neapole, 14 iulie 1589, Simancas E° 1090, f° 89.
25. Stire din Levant, 27 iulie şi 1 august 1589, A.N., K 1674.
26. Fco de Vera către Filip (al II-lea, 5 august 1589, A.N., K 1674, aceleaşi informaţii: Miranda către Filip al II-lea, Neapole 12 august 1589, Simancas E° 1090, f° 105.
27. Viceregele Siciliei (către Filip al II-lea?), Palermo 17 august 1589, Simancas E° 1156.
28. Vezi nota 26.
29. De unde inutilitatea măsurilor de apărare luate de contele de Alba, viceregele Siciliei: Alba către Filip al II-lea, Palermo, 22 mai 1589, Simancas E° 1156.
30. Juan de Cornoça către Filip al II-lea, Veneţia 13 mai 1589, A.N., K 1674.
31. Acelaşi către acelaşi, Veneţia 10 iunie 1589, *ibidem.*
32. Miranda către Filip al II-lea, Neapole 8 septembrie 1589, Simancas E° 1090, f° 124.
33. Relación del viaje que hizieron las galeras de la religion de Sant Juan que estan al cargo del comendador Segreville en ausencia del General de la Religion, 1589, Simancas E° 1156.
34. Miranda către Filip al II-lea, Neapole, 18 septembrie 1589, Simancas E° 1156.
35. Constantinopol, 8 decembrie 1589, A.N., K 1674, Fco de Vera către Filip al II-lea, Veneţia, 2 decembrie 1589, A.N., K 1674; acelaşi către acelaşi. 22 decembrie 1589, *ibidem.*
36. Palermo, 25 noiembrie 1589, E° 1156.
37. Alphonse ROUSSEAU, *Annales Tunisiennes*, *op. cit.*, p. 33.
38. Constantinopol, 2 martie 1950, Simancas E° 1092, f° 18.
39. Constantinopol, 16 martie 1590, A.N., K 1674.

40. Fco de Vera către Filip al II-lea, Veneţia, 31 martie 1590, A.N., K 1674.
41. Contele de Alba către Filip al II-lea, Palermo, 7 noiembrie 1590 Simancas E° 1157.
42. Fco de Vera către Filip al II-lea, Veneţia, 14 aprilie 1590, A. N., K 1674.
43. Miranda către Filip al II-lea, Neapole, 14 august 1590, Simancas E° 1090, f° 15.
44. Longlée către rege, Madrid, 15 august p. p. A. MOUSSET, *op. cit.*, p. 401.
45. Constantinopol, 27 aprilie 1590, A.N., K 1674.
46. 25 aprilie 1590, *Relación q. yo Juan Sarmiento hago para informacion de V. Exa del viaje que hize para la isla de Tabarca en Berveria de orden de V., Exa*, Simancas, E° 1157.
47. *Ibidem.*
48. Către rege, Simancas E° 1157.
49. Constantinopol, 25 mai 1590. A.N., K 1674; Alba către Filip al II-lea, Palermo, 2 iunie 1590, Simancas E° 1157.
50. Alba către Filip al II-lea, Palermo, 5 mai 1590, Simancas E° 1157.
51. Simancas E° 1092, *f*° 32.
52. A.N., K 1674.
53. Alba către Filip al II-lea, Palermo, 2 iunie 1590, Simancas E° 1157.
54. Constantinopol, 8 iunie 1590, A.N., K 1674.
55. F. BRAUDEL, în *Revue Africaine*, 1928.
56. G. A. Doria către Filip al II-lea, 6 iunie 1594, Simancas E° 492.
57. Despre acest rege din Kouko a se raporta la nota precedentă şi la analiza sa, F. BRAUDEL, „Les Espagnoles en Algérie" în *Histoire et Historiens de l'Algérie*, 1930, p. 246. Despre un incident analog, despre fortificaţiile de la Africa şi care ar trebui să fie dărîmate, vezi ducele de Maqueda către Filip al II-lea, Messina 12 august 1598, Simancas E° 1158.
58. J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 7, p. 264.
59. J. W. ZINKEISSEN, op. cit., vol. 3, p. 802.
60. *Ibidem*, p. 803.
61. Fco de Vera către Filip al II-lea, Veneţia, 14 aprilie 1590, A.N. L 1674 „*...con que havian baxado los talleres diez asperos cada uno*" *
62. Don Iñigo de Mendoza către Filip al II-lea, 9 septembrie 1590, aut. A.N., K 1677.
63. Pentru ultimul stadiu al problemei, vezi Vuk VINAVER, „Der venezianische Goldzechin in der Republik Ragusa"; în *Bollettino dell'Instituto di Storia della Società e dello Stato veneziano*, 1962.
64. 12 iunie 1590, R. HAKLUYT, *op. cit.*, vol. 2, p. 294—295. Acordul va fi încheiat în 1591. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 657.

---

* „... cu care au scăzut fiecare taler cu zece aspri (lb. span. - N. tr.)

65. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 582.
66. *Ibidem.*
67. Fco de Vera către Filip al II-lea, Veneția 3 martie 1950, A.N., K 1674; J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 623.
68. Același către același, Veneția, 3 septembrie 1589, A.N., K 1674.
69. Constantinopol, 5 ianuarie 1591, A.N., K 1674.
70. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 581.
71. *Ibidem*, p. 585.
72. J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 7, p. 297.
73. A.N., K 1677.
74. Constantinopol, 18 aprilie 1601 A.N., K 1677.
75. Constantinopol 4 mai 1601, *ibidem*. Despre aceste incidente din 1601, despre cauzele și antecedentele lor, vezi, și Constantinopol, 27 martie 1601, A.N., K 1630; Iñigo de Mendoza către Filip al III-lea, Veneția 13 mai 1600, aut. K 1077; Lemos către Filip al III-lea, Neapole, 8 mai 1601, K 1630; Fco de Vera către Filip al III-lea, Veneția, 5 mai 1601, K 1677 și Constantinopol 29 noiembrie 1598, K 1676.
76. J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 7, și J. W ZINKEISEN *op. cit.*, vol. 3, Cîteva date: 1594, anul cuceririi Novigradului de către Imperiali; 1595, cucerirea orașului Giavarino de către turci, mare emoție în lumea creștină, G. MECATTI, *op. cit.*, vol, 2, p. 799, 1598, recucerirea aceluiași Giavarino, Simancas E° 615; 16 mai 1598, Iñigo de Mendoza către M. S., Veneția, A.N., K 1676, mînia sultanului la aflarea veștii despre pierderea orașului Giavarino: 11 aprilie 1598, Iñigo de Mendoza către M. S., vestea despre cucerirea orașului Giavarino sosită la Veneția la 6 aprilie A.N., K 1676; 5 decembrie 1598, Iñigo de Mendoza către rege, Veneția: satisfacția venețienilor cînd află că imperialii au ridicat asediul Budei; 28 noiembrie Iñigo de Mendoza către M.S., turcii au ridicat asediul orașului Vadarino imperialii pe cel al Budei, A.N., K 1676; 20 octombrie veste falsă fără a fi dată ca atare, despre cucerirea Budei, Iñigo de Mendoza, A.N., K 1676: 4 noiembrie 1600: Fco de Vera către M.S.. Veneția A.N., K 1677, cucerirea Canisiei de turci la 22 octombrie; 11 august 1601: din Viena, A.N., K 1677, înfrîngerea transilvănenilor de către Imperiali la Gorăslău: 21 octombrie 1601: înfrîngerea „Secretarului", celebrată prin serbări mari, Constatinopol. 21 octombrie 1601, A.N., K 1677; 10 noiembrie, 1601: înfrîngerea „Secretarului" nu este considerată sigură. Fco de Vera către M.S. Veneția, A.N., K 1677; 1 decembrie 1601: eșecul atacului imperial împotriva Canisiei. Fco de Vera către M. S. Veneția, A.N., K 1677.

77. Constantinopol, 4 mai 1601, A.N., K 1677. Nu este vorba, ce-i drept, decît despre 4 galere.
78. C. MECATTI, *op. cit.*, vol. 2, p. 789, 809.
79. *Ibidem*, p. 790. Despre misiunea cardinalului Borghese în Spania vezi instrucţiunea lui Clement al VIII-lea, 6 octombrie 1593, p. p. A. MOREL FATIO, *L'Espagne au XVI-e et au XVII-e siècle* p. 194 şi următoarele.
80. *Consejo sobre cartas de Fco de Vera*, mai 1594, Simancas E° 1345. Spania reproşează de asemenea Veneţiei politica sa în favoarea lui Henric al IV-lea.
81. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 587.
82. G. MECATTI, *op. cit.*, vol. 2. p. 800 (1595), N. IORGA, *op. cit.* vol. 3, p. 211.
83. N. IORGA, *Storia dei Romeni*, p. 213.
84. G. MECATTI, *op. cit.*, p. 801.
85. Fco de Vera către Filip al III-lea, Veneţia, 5 mai 1601, A.N., K 1677.
86. Constantinopol, 17 martie 1601, A.N., K 1677.
87. Astfel la începutul lui 1600, aproape de Timişoara, D. Iñigo de Mendoza către Filip al III-lea, Veneţia, 26 februarie 1600, A.N., K 1677 şi ca în 1598 cu sprijinul transilvănenilor şi în timpul iernii (3 ianuarie 1598) A.N., K 1598.
88. Viena, 28 martie 1598, A.N., K 1676.
89. P. PARUTA. *op. cit.*, p. 15 şi 16.
90. Iñigo de Mendoza către Filip al II-lea, Veneţia, 19 decembrie 1598, A.N., K 1676.
91. Acelaşi către acelaşi, 11 iulie 1598, *ibidem*, 11 şi nu 18 cum indică clasarea din arhive.
92. Juan de Segni de Menorca către Filip al II-lea,Constantinopol 3 noiembrie 1597, A.N., K 1676. Soldaţi turci dezertează şi se refugiază în satele creştine.
93. J. W. ZINKEISEN, op. cit., vol. 3, p. 609. Zvonuri de pace; ducele de Sessa către Filip al III-lea, Roma 14 iulie 1601, A.N., K 1630; D. Iñigo de Mendoza către Filip al III-lea, Veneţia 1 august 1600, A.N., K 1677; acelaşi către acelaşi, Veneţia 27 mai 1600 (dacă împăratul nu este ajutat cu bani, va face pace) *ibidem.*
94. Constantinopol, 17 iulie 1601, A.N., K 1677; Golali spune o scrisoare din Ankara, 10 decembrie 1600, *ibidem*; şi mai înainte, Iñigo de Mendoza catre rege, Veneţia, 8 august 1598, A.N., K 1676 dar oare Secretarul este cel care pretinde să fie numit (sau să treacă) drept sultanul Mustafa?
95. Ankara, 10 decembrie 1600, copie, A.N., K 1677.
96. Constantinopol, 8 şi 9 septembrie 1601, A.N., K 1677.
97. Constantinopol, 21 octombrie 1601, A.N., K 1677, înfrîngerea sa de către Hassan Paşa, unul dintre fiii lui Mehmet Sokolli.
98. J. W. ZINKEISN, *op. cit.*, vol. 3, p. 613-614.

2. DE LA RĂZBOAIELE CIVILE FRANCEZE LA RĂZBOIUL FĂŢIŞ ÎMPOTRIVA SPANIEI: 1589—1598

La vest, de asemenea la marginea Mediteranei, dar intermitent afectînd-o, se dezvolta un alt război: războiul din Franţa, legat de întreaga criză a lumii occidentale şi atlantice. Şi în privinţa lui, problema pentru noi se pune nu de a spune totul, ci numai de a marca legăturile dintre aceste evenimente şi istoria pe atunci potolită a lumii mediteraneene. Această sarcină restrînsă rămîne totuşi dificilă. Războaiele religioase din Franţa fac parte din drama europeană, politică şi religioasă, pentru a nu mai vorbi despre culisele sociale şi economice. În acest complex de probleme, cum să decupezi fără urmări zone restrînse şi precise de interes?

Din 1589 pînă în 1598, Franţa a cunoscut două crize: între 1589 şi 1595 o criză mai ales internă, cea mai aspră din cîte a cunoscut ţara de la începutul tulburărilor; apoi din 1595 pînă în 1598, o dată cu războiul făţiş împotriva Spaniei, o criză externă. Şi una şi alta au tulburat puternic ţara, dar nu au legătură cu subiectul nostru decît ca evenimente marginale.

Războaie religioase în Franţa mediteraneană

Sudul mediteranean, cu toate acestea, nu a jucat decît un rol secundar în războaiele religioase din Franţa. Erezia, cauză şi pretext pentru declanşarea tulburărilor, a fost mai preocupată să cîştige Dauphiné-ul şi dincolo de el Italia, Languedocul şi mai departe Spania, decît să atingă prin Provence pustiul mării... Între Languedoc

şi Dauphiné, spaţiul provensal va fi fost relativ calm. Faptul n-a împiedicat totuşi ca el să fie afectat de numeroase agitaţii şi ca în cuprinsul lui să apară momente de panică intensă, în 1562, 1568, 1579... În timpul acestui ultim an mai ales, ţinutul a fost devastat de adevărate jacquerii [1]. Războiul se statornicea atunci, însoţit de omorurile şi jafurile sale, ca stare endemică. La fel ca în restul Franţei după 1580, în Provence, ţinut încă insuficient alipit la regat [2], sărac, iubitor de libertate, cu aprigile lui rivalităţi locale, cu oraşele susceptibile în privinţa privilegiilor lor, cu nobilimea sa turbulentă, totul fermentează şi se descompune... Dar este oare posibil să ordonăm această pulbere de istorie, să marcăm precis responsabilităţile sordidelor războaie locale între *carcistes* şi *razas* mai tîrziu între membrii *Ligii* şi *bigarrats*, ale acelor drame multiple care se precipită o dată cu ultimii ani ai domniei lui Henric al III-lea şi apoi după asasinarea sa la 1 august 1589 [3]?

Fără îndoială, după 1589 şi cel puţin pînă în 1593, esenţialul dramei franceze se situează neîntrerupt în nord, din Ţările-de-Jos la Paris şi de la Paris în Normandia şi în Bretagne. Dar în sud lucrurile se agravează. Acolo, ca şi aiurea, începuturile domniei lui Henric al IV-lea sînt martorele fărîmiţării regatului în oraşe, seniorii şi fîşii autonome. Apoi urmează reconstrucţia, destul de rapidă. Toate firele de nisip se aglomerează din nou şi reconstituie pietrele solide ale vechiului edificiu. Această istorie, simplă în ritmul său, este complicată pînă la absurd în amănuntele sale. Fiecare grăunte de nisip îşi are cronicarul său, fiecare personaj important, biograful.

În sudul mediteranean, *lato sensu* se întretaie şase sau şapte aventuri: unele radical opuse ca cea a lui Montmorency şi a ducelui de Joyeuse în Languedoc; a ducelui d'Epernon în Provence; a conetabilului de Lesdiguières [4] în Dauphiné

şi în împrejurimi; a ducelui de Nemours în Lyonnais [5]; a savoiarzilor, din Provence pînă în apropierea lacului Geneva; în sfîrşit, încununînd totul, jocul complicat al lui Filip al II-lea. Dintre toate aceste personaje, numai trei lucrau pentru Henric al IV-lea: Montmorency, Lesdiguières şi d'Epernon. Lucrau... este un fel de a spune; termenul este prea simplu şi cel puţin pentru unul dintre ei, d'Epernon, de-a dreptul inexact. Acesta din urmă, ca atîţia alţii atunci, a lucrat mai ales pentru sine şi în noiembrie 1594 s-a alăturat cauzei străinătăţii [6].

A urmări fiecare dintre aceste aventuri este o sarcină dificilă căci ele se ciocnesc şi se suprapun. Dar în mare, din punct de vedere geografic, ele se organizează suficient de clar în două războaie, aproape distincte, cu destine deosebite: unul în Languedoc şi care se va termina practic încă de la sfîrşitul anului 1592; celălalt în Provence care se va încheia abia în 1596. Şi acesta din urmă dejoacă se pare, socotelile care se puteau avansa *a priori*; în apropiatul Languedoc, Spania nu a putut întreţine, după 1592, un război desfăşurat totuşi la porţile sale în timp ce-l va întreţine pe acela din destul de îndepărtata Provence pînă în 1596. Împrejurările explică acest paradox aparent...

În Languedoc, adversarii lui Henric al IV-lea aveau avantaj. Ei erau sprijiniţi de o Spanie instalată în Cerdagne şi în Roussillon, mult avansată în nordul Pirineilor, dispunînd de ceea ce se poate numi supremaţia maritimă în Mediterana. Plus alte atuuri: la vest, Guyenne unde membrii Ligii deţineau forţe importante, la est, Provence care se declarase în masă împotriva regelui eretic.

Totuşi, ducele de Montmorency, devotat noului rege dispunea la Montpellier de forţe serioase. În plus, el avea posibilitatea să se unească prin
 Pont-Saint-Esprit, cu forţele, totdeauna gata să

intervină, ale lui Lesdiguières din Dauphiné. Stăpîni ai drumului Ronului sau, cel puțin, în măsură să-l întrerupă după voie, „regaliștii" aveau deci un mijloc de presiune asupra ansamblului țărilor mediteraneene. Pe de altă parte, Languedocul se deschidea într-o Mediterană unică: Golful Lion, ostil față de galere, permanent agitat de furtună în fiecare iarnă... Oamenii mării îi spuneau aceste lucruri lui Filip al II-lea care le încredința misiuni dificile [7], adesea de neexecutat: transporturi de trupe sau de provizii, vînarea corsarilor francezi sau acea imposibilă distrugere a fortului Briscon, cerută atît de des. Să adăugăm că din 1588 [8], Montmorency avea o flotă de brigantine și de fregate, mici vase rapide care jefuiau navele catalane și erau întrebuințate cu folos după 1589 în timpul blocadei portului Narbonne. Împotriva acestor nave ușoare, greoaiele galere spaniole nu erau mai eficiente decît cele ale Veneției împotriva navelor uscocilor. Montmorency a avut deci posibilitatea să primească pe mare întăriri din Corsica [9] și arme din Livorno [10].

În realitate, membrii Ligii au avut de jucat o partidă mai dificilă decît părea și, din nefericire pentru ei, ea fusese încredințată unor mîini puțin abile, celor ale ducelui de Joyeuse, fiul mareșalului. La început, totul a mers bine. El se orientase imediat către apropiata Spanie. Încă de la intrarea în joc, cucerise importanta fortăreață de la Carcassone, al cărei „burg", ne transmite o știre spaniolă, din 8 mai 1590 [11], îl păstraseră totuși „regaliștii". În același timp, Montmorency masa trupe la Pont-Saint-Esprit cu intenția să atace ținutul narbonez. Neliniștit, ducele de Joyeuse îi scria lui Filip al II-lea: „Treburile catolicilor din Languedoc se află într-o asemenea stare încît dacă nu sînt aprovizionați repede și aceasta pînă la mijlocul lui iunie, trebuie să ne temem ca regele eretic va rămîne stăpîn peste tot; așa încît domnul de Montmorency, care este principalul său consilier și

care comandă pentru el în zisul ținut, ridică o mare armată..."[12]

Tabloul este poate înegrit, căci scopul este obținerea acelor subsidii și ajutoare venind atît de lent din partea opulentei Spanii. Nu înseamnă însă că situația nu este gravă. La 12 iunie, Joyeuse n-a primit nimic și se neliniștește la gîndul că adversarii săi se pregătesc „...să-i chinuiască pe zișii catolici în timpul acestei recolte și să le ia orice mijloc de a se menține în sfînta lor hotărîre[13]..." Urmează noi plîngeri și un nou apel la 22 iunie și trimiterea unui împuternicit, arhiducele Villemartin pe lîngă Regele Catolic[14]; alte plîngeri la 10 iulie în legătură cu ajutoarele promise și care nu sosesc[15]. Ducele scria în acea zi lui Filip al II-lea: „O rog foarte umil pe Majestatea Voastră să mă ierte dacă îndrăznesc atît de des s-o supăr cu înfățișarea pe care i-o fac despre nevoile noastre, ceea ce n-aș face dacă n-aș cunoaște rîvna pe care ea o are pentru păstrarea credinței catolice și cinstea pe care i-a plăcut să mi-o facă de a mă asigura că vrea să aibă grijă de ea în această provincie"[16]. Să fi sosit oare ajutoarele din partea lui Filip al II-lea în sfîrșit în august? Nu, în orice caz, nu toate... O scrisoare indică, într-adevăr, apropiata aprovizionare de către galerele spaniole a soldaților germani în apropiere de Narbonne[17], o alta scrisoare confirmă, de asemenea, că o parte din praful de pușcă promis a fost livrat[18]. Dar, pentru aceeași perioadă, știm că pedestrașii germani, neplătiți, refuză să intre pe „teritoriul inamic", sau, cu alte cuvinte, să lupte...[19] Jocul mărunt continua cu cereri repetate și răspunsuri lente, cu făgăduieli pompoase urmate de obișnuitele întreruperi și, din cînd în cînd, de cîteva rare izbînzi.

El a continuat de bine de rău doi ani. Dar în 1592, în sudul Pirineilor se declanșa complicata afacere a Aragonului. Ținutul se răscula, între altele, pentru apărarea lui Antonio Perez. Fugarul și prietenii săi găsiseră adăpost în Béarn unde sora lui Henric al IV-lea Caterina, a știut

să profite din plin de împrejurare trimițînd de cealaltă parte a Pirineilor cete care au efectuat incursiuni în interiorul ținutului aragonez [20]. Brusc, Filip al II-lea și-a reținut trupele în sudul munților și i-a abandonat pe Joyeuse și catolicii din Languedoc. Aceștia, disperați, jucînd totul pe-o carte, au încercat în septembrie să cucerească Villemur pe Tarn, în speranța de a putea ajunge în Quercy și în Guyenne, așadar să părăsească fortăreața [21] și să continuie lupta în altă parte. Acțiunea s-a terminat printr-un dezastru în care catolicii au pierdut, după mărturia unui raport din 4 noiembrie 1592, toată infanteria și artileria [22]. Învinșilor nu le rămînea alt sprijin decît Majestatea Regelui Catolic „creștină între majestățile creștine și cea mai catolică dintre cele catolice pe care se întemeiază, în afară de Dumnezeu, orice nădejde“ [23]. Dar recursul a fost fără efect.

La începutul anului următor, se încheia un armistițiu a cărui veste ajungea la Paris la jumătatea lui februarie 1593 [24]. Războiul civil din Languedocul mediteranean se termina cu o rapiditate și un succes pe care regaliștii nu-l speraseră nicicum [25]. În Languedocul continental, în apropiere de Toulouse conflictul mai avea încă să dureze pînă în 1596. Dar victoria din est din 1593 avea importanța sa. Ea tăia în două această zonă a revoltei care la începutul domniei lui Henric al IV-lea se întinsese din vecinătatea Italiei pînă la Oceanul Atlantic. Și în dreptul tăieturii „regaliștii“, la fel ca în Béarn, se găseau în contact chiar cu frontierele Spaniei.

În Provence, lupta începută înainte de moartea lui Henric al III-lea avea să dureze mai mult timp decît în Languedocul învecinat și, prin ultimele sale complicații, să se prelungească pînă la sfîrșitul războiului hispano-francez, în 1598 (data evacuării orașului Berre de mica sa garnizoană savoiardă).

Din aprilie 1589, așadar înainte ca Henric al III-lea să moară, Provence făcuse secesiune; mai exact, Parlamentul din Aix aderase la Uniunea

catolică şi-l recunoscuse pe ducele de Mayenne drept „Locotenent general al Regatului" [26]. O slabă minoritate „regalistă" a Parlamentului se retrăsese la Pertuis în luna iulie a aceluiaşi an[27]. Cît despre marile oraşe, Aix, Arles şi (dincolo de Provence, dar în teritoriul provensal), Marsilia, ele erau toate în favoarea Ligii. Altfel spus, întregul ţinut provensal, dominat de oraşele sale bine adăpostite îndărătul privilegiilor lor luase poziţie încă înainte de încoronarea noului rege al Franţei. În ceea ce-l priveşte pe guvernator, ducele d'Epernon, numit în 1587, el lăsase postul fratelui său Bernard de Nogaret de Lavalette. Acesta, energic, activ, nu s-a pierdut cu firea în faţa noului pericol. Credincios guvernului regal, sprijinit pe forţele lui Lesdiguières şi pe elementul popular şi rural a rezistat şi a reuşit chiar să reocupe centrul şi sudul provensal. O notă spaniolă din 1590 îl descrie fortificînd Toulonul [28], atît împotriva savoiarzilor cît şi, altminteri, împotriva oricărei ameninţări care putea să apară dinspre mare. Dar nici Lavalette, la fel ca toţi ceilalţi care au încercat, într-un sens sau în altul, în timpul ultimilor zece ani teribili de luptă, nu a reuşit să se impună complet în Provence. Au existat fără întrerupere, cel puţin pînă în 1596, două Provenţe, reciproc ostile, despărţite prin frontiere schimbătoare, adesea imprecise, o Provence legată de Aix şi o alta, de capitala provizorie a regaliştilor Pertuis.

Marsilia, cel mai important personaj al ţinutului, îmbrăţişase cauza Ligii după asasinarea celui de-al doilea consul regalist, Lenche (aprilie 1588) [29] şi o îmbrăţişase cu o pasiune care nu mai avea să se dezmintă. Or, a se înţelege cu Liga însemna a se învoi într-o zi sau alta cu Spania.

Dar în vara lui 1590 în Provence nu s-a văzut decît uneltirea străină, aceea a Savoiei, partener mărunt dar bine plasat pentru a acţiona, mai capabil să tulbure Provence decît puternicul şi îndepărtatul Rege Catolic. Charles Emmanuel a invadat-o în iulie la apelul unei membre conspiratoare a Ligii, Christine Daguerre, contesă

de Sault. La 17 noiembrie 1590 el sosea la Aix unde Parlamentul îl primea și-i încredința guvernarea militară a Provenței, fără să-i acorde totuși coroana comitală care era obiectul ambițiilor sale [30].

În iarna anului 1590 toate elementele dramei provensale sînt prezente. Şi dacă acțiunea ei nu se precipită imediat, cauza este că Spania, în loc să-şi bazeze efortul pe această zonă de influență unde Savoia nu este destul de viguroasă, pentru a-şi impune singură voința, s-a sprijinit pe teatrul de operațiuni din Languedoc, pînă la criza aragoneză din 1592 și la dezastrul de la Villemur din 10 septembrie a aceluiași an. Dar în 1592, teatrul secundar din Provence rămînînd singura zonă de acțiune posibilă în Franța mediteraneană, spaniolii vor interveni în ea cum nu o mai făcuseră niciodată pînă atunci. Altminteri, fără să pună prea multă grabă sau pripeală și fără să înlăture de pe scenă actorii locali precum Savoia, Lesdiguières, Lavalette...

Ceea ce dovedește slăbiciunea ducelui de Savoia este că în timpul iernii lui 1592, Lesdiguières, cu ajutorul lui Lavalette, apoi singur (Lavalette fiind rănit de moarte la 11 ianuarie 1592 la asediul de la Roquebrune [31]) a fost capabil să respingă trupele savoiarde dincolo de Var și, în primăvară, să-l atace prin surprindere pe duce pe pămînturile sale din ținutul Nisa. Garnizoanele savoiarde, risipite în Provence, blocate fără a fi totuși asediate nu erau lipsite de griji [32]. Dar venind vara, Lesdiguières a pornit din nou spre munți, fapt ce a permis savoiarzilor o nouă plimbare de vară prin Provence cu, în trecere, cucerirea orașelor Cannes și Antibes în august 1592 [33]. Totuși aceste succese, ca și cele precedente nu puteau fi hotărîtoare. Războiul, într-un ținut sărac, se reducea la o serie de lovituri temerare și învingătorul triumfa în gol. Ducele d'Epernon, sosit la conducere după moartea fratelui său s-a instalat ca într-o țară cucerită, cu trupa sa de aventurieri gasconi. La apropierea toamnei, o serie de lovituri directe

și de operațiuni energice marcate de cruzimi atroce i-au permis să pună din nou stăpînire pe Cannes și Antibes în detrimentul Savoiei. Iarăși se punea totul în discuție? Deputații din partea „antiregalistă“ a Provenței se orientau încă din această lună septembrie către Regele Catolic, cerîndu-i ajutor și sprijin [34]. Contele de Carcès, guvernator al Provenței, în numele membrilor Ligii de cînd socrul său Mayenne îl numise în 1592, reînnoia aceeași cerere la începutul anului 1593. Alarme zadarnice: succesul complet, refuzat de două ori Savoiardului, i-a fost refuzat și ducelui d'Epernon care în iunie-iulie 1593 încerca fără succes să cucerească orașul Aix [35].

Atunci survenea în Franța, exact în iulie 1593, abjurarea regelui, fapt care ducea la reconsiderarea întregii situații. Îi urma o imensă mișcare de raliere, o întoarcere pasionată către persoana regelui și către pace. Parlamentul din Aix depunea jurămînt de credință față de rege la 5 ianuarie 1594. Primul dintre Parlamentele membrilor Ligii care-l recunoaștea pe Henric al IV-lea [36] deschidea astfel anul 1595 printr-un act ce părea, dar în cele din urmă n-a fost, decisiv. În Provence, acest an a fost, desigur, anul aderărilor, renegărilor, dar și anul ultimelor intrigi și revolte, al calculelor false și al gesturilor violente, al numeroaselor tocmeli secrete...

Un fapt se detașează dintre toate, evenimentul politic aproape principal al sezonului: partidele Ligii, raliate la cauza lui Henric al IV-lea, se apropie unul de altul și-și întorc toată înverșunarea lor împotriva lui d'Epernon. Jocul acestuia în împrejurarea dată este clar. El se știe puțin iubit de Henric al IV-lea (numai forțîndu-i mîna a putut ducele să dobîndească funcția de guvernator în Provence în 1592), urît de moarte de nobilimea ținutului, și cu mult timp înainte, el înțelege că pacea care mijește la orizont va fi sfîrșitul autorității sale și al unui principat independent la care, fără îndoială, a visat.
 Așadar nu fără temei refuză ducele să negocieze

cu oamenii din Aix și cu nobilimea din Provence sau se neliniștește de tratativele acelui ciudat agent pe care l-a trimis Henric al IV-lea în mijlocul uneltirilor din Provence, Jacques de Beauvais La Fin. Totuși, neavînd încotro, în fața dublei intervenții a lui Lesdiguières și Montmorency, trebuie să se înțeleagă, din ordinul regelui cu oamenii din Aix. Dar reaua credință a lui Lesdiguières, anunțarea numirii în funcția de guvernator al Provenței a ducelui de Guise, fiul lui Balafré îl hotărăsc pe d'Epernon să se revolte pentru a-și salva, cum va spune, onoarea și viața [37], să se revolte ceea ce înseamnă să se înțeleagă cu Savoia și spaniolii. Din noiembrie 1594 el a făcut pasul hotărîtor, după cum afirmă propriile sale scrisori și sursele spaniole [38]. Dar trădarea nu a fost așternută negru pe alb într-un acord decît în noiembrie 1595 [39], un an mai tîrziu. Ducele trecea la dușman cu gasconii săi și cele cîteva orașe pe care le deținea încă în Provence și chiar, se pare, în afara Provenței. În orice caz, în documentele spaniole regăsim o curioasă listă de bunuri și orașe, risipite în întreaga Franță, care aparțin ducelui d'Epernon sau cel puțin despre care acesta pretinde că-i aparțin [39].

Dar această trădare a ducelui este tardivă. Cînd acordul său cu Spania este încheiat oficial în noiembrie 1595, soarta sudului era deja pecetluită. Totuși în 1594, Spania se hotărîse să facă un mare efort. Conetabilul Castiliei, Velazco, guvernatorul Milanului adunase o armată importantă și se pregătea pentru o incursiune dincolo de Savoia și de Jura, în direcția Dijonului. Mareșalul de Rosne [41] îl sfătuia chiar, să-și stabilească taberele, pentru întreținerea cavaleriei, la Moulins în Bourbonnais, pe „Ailly" [42]. Însuși centrul Franței era vizat în această vară a anului 1595. Victoria de la Fontaine-Française din 5 iunie a decis însă retragerea invaziei. Insignifiantă din punct de vedere militar, ea a avut totuși consecințe importante. Dacă mergînd spre sud, Henric al IV-lea dezarmase nordul [43], el consolidase, dimpotrivă, pînă la mare

pozițiile pe care le-ar fi putut compromite manevra circulară a adversarului său.

În 1596, totul a reintrat în ordine, concomitent și ducele d'Epernon, și orașul Marsilia. Ducele de Guise înlătura fără prea mare trudă cele două obstacole. În februarie „regaliștii" încolțeau mica trupă a lui d'Epernon la Vidauban [44]. Lupta s-a dus chiar și în apele rîului Argens unde s-au înecat mulți oameni. În luna următoare (26 martie), ducele semna pacea cu regele [45] și două luni mai tîrziu părăsea Provence [46]. Cît despre Marsilia, în noaptea de 16 spre 17 februarie, porțile sale fuseseră deschise printr-o trădare în fața ducelui de Guise [47].

Astfel se termina o perioadă frămîntată din istoria marelui oraș despre care se cuvine să spunem cîteva cuvinte. Ca multe alte orașe din Franța, în acești ani tulburi, Marsilia își regăsise o autonomie de fapt. Independentă, catolică, adeptă a Ligii, ea s-a lăsat în voia pasiunilor sale încă din aprilie 1588. Dar cum să se hrănească pe strîmtul țărm al regatului? Evident în afara regatului pentru că acesta este tăiat, dizlocat din pricina tulburărilor. Cererile de grîu făcute Spaniei sînt revelatoare [48]. Pe de altă parte, războiul care înconjoară orașul de aproape și de departe nu este un război prea modern ci, mai mult, o confruntare de oameni decît de material. El costă totuși scump. La Marsilia sînt necesare gărzi și cheltuieli militare. Pentru a accepta aceste sacrificii trebuie o politică sub semnul pasiunii. Ea se întruchipează timp de cinci ani în persoana lui Charles de Casaulx pe care istoricul său recent, Raoul Busquet, fără a-l reabilita cu orice preț, l-a pus într-o lumină nouă [49]. Acest conducător energic de oameni a pus stăpînire pe Primăria orașului, în februarie 1591, într-un mod revoluționar. În fruntea orașului, el a fost în fapt un administrator atent și eficace. Atașat exclusiv intereselor acestuia jocul lui a devenit numaidecît independent de intrigile amenințătoare ale ducelui de Savoia care era dornic să aibă prin Marsilia o legătură directă cu Spania.

Zadarnic s-a oprit ducele în oraş în martie 1591; zadarnic a încercat el să cucerească prin trădare (16—17 noiembrie 1591) fortăreaţa Saint-Victor [50]... Casaulx s-a ţinut, de asemenea, cu fermitate în afara disputelor şi intrigilor nobilimii din Provence deşi Marsilia a acordat la un moment dat azil contesei de Sault. Dar dictatorul s-a debarasat de ea cu abilitate mai tîrziu.

Dacă ne gîndim la politica lui Casaulx în Marsilia, la ceea ce s-ar putea numi opera sa de asistenţă publică, la introducerea, prin grija sa a tiparniţei, la construcţiile sale, dacă ne gîndim, mai ales, la popularitatea sa, „tirania“ lui ia un aspect nou. Fără îndoială, ea este ca orice tiranie, bănuitoare, poliţienească, duşmănoasă faţă de *bigarrats*, pe care, fără şovăială, îi închide, îi exilează sau le confiscă averile. Dar ea este deschisă în chip curios în favoarea maselor, a poporului sărac. În 1594, o notă spaniolă ne dezvăluie la Marsilia un război desfăşurat împotriva negustorilor bogaţi sau a nobililor. „Nu se ştie prea mult de ce, spune această notă, dar... fără îndoială, pentru a scoate bani de la ei“ [51]. Oraşul, stăpîn pe destinele sale nu este oare copleşit de această povară? În 1594, Papa şi Marele Duce al Toscanei, solicitaţi să-l ajute, n-au vrut să-i avanseze nici măcar o *blanca* * [52]. Deopotrivă cu felul său de a gîndi, nevoia l-a silit pe Cassaulx să se orienteze către puternica Spanie, pentru a obţine favoruri, privilegii, mijloace de trai [53].

Determinat şi de împrejurări, oraşul a intrat în jocul politicii spaniole, apoi s-a angajat total în el. La 16 noiembrie 1595, Primul Magistrat şi Consilierii Marsiliei îi scriau lui Filip al II-lea o scrisoare ciudată, încă prudentă dar totuşi categorică. Merită să ne oprim o clipă asupra ei [54]. „Dumnezeu insuflînd în inimile noastre, scriu ei, sfîntul foc al rîvnei lui pentru sprijinirea cauzei sale în acest mare şi primejdios naufragiu al religiei în Franţa, noi fiind cu hotărîre potrivnici faţă de atîtea zdruncinări pe care duşmanul

---

* pará (lb. span. — N. tr.).

credinței și al acestui stat a vrut să ni le aducă, religia și starea orașului, printr-o deosebită favoare a cerului, sînt nevătămate și salvate pînă acum dimpreună cu dorința, sacră de a ni le păstra cu prețul vieților noastre și ale tuturor cetățenilor noștri care sînt permanent neclintiți în această sfîntă hotărîre. Dar prevăzînd întinderea nenorocirii prin sporul treburilor lui Henric de Bourbon și pe care nici mijloacele publice care sînt deja istovite, nici starea particularilor nu le vor putea îndura, pentru împlinirea acestei pe cît de mari, tot pe atît de salutare acțiuni, am îndrăznit să ne ridicăm privirile către Majestatea Voastră Catolică și să alergăm... ca la un refugiu al tuturor catolicilor pentru a o ruga, foarte umil, să vrea să-și arunce razele bunătății sale firești asupra unui oraș atît de merituos pentru vechea sa credință și fidelitate..."

Cel puțin conform acestui document, Marsilia nu se oferă regelui Spaniei. Există trepte diferite în „trădare". Orașul (sau mai exact Casaulx) declară doar că refuză să înceteze lupta. O broșură de propagandă, un memoriu anonim destul de lung, tipărit între 1595 și 1596, nu spune altceva. Acest *Response des Catholicques français de la ville de Marseille à l'advis de leurs voisins hérétiques et politiques antichrestiens ei athéisés*[55], este un pamflet destul de prolix, care nu adaugă nimic într-adevăr nou la controversele cunoscute ale „presei" timpului despre Războaiele Religioase. El are puțină grijă pentru obiectivitate și-i confundă pe regaliști cu ateii și pe hughenoți cu destrăbălații. Este o polemică facilă: privind de la distanță, tot ceea ce reprezenta violența și virulența sa ne apare mai curînd fad. Singurul lucru de remarcat este că nu spune nici un cuvînt despre relațiile orașului cu Spania.

Și totuși această înțelegere era inevitabilă: orașul trebuia să se adăpostească în spatele enormei puteri hispanice sau altminteri să se înțeleagă cu agentul regal, prezidentul Etienne Bernard care se instalase la Marsilia și avansa cele mai mirifice promisiuni lui Casaulx și camaradu-

lui său de luptă, Louis d'Aix. Dar nu cumva tocmai aceste promisiuni mirifice [56] ascundeau o capcană? Cîrmuitorii Marsiliei au preferat să se înțeleagă cu Filip al II-lea. Trei „deputați" ai orașului, printre care un fiu al lui Casaulx, au făcut o călătorie în Spania, prilej pentru ei de a întocmi un lung istoric al evenimentelor din Marsilia între 1591 și 1595 [57], de a pune în evidență rolul „dictatorilor" Louis d'Aix și Casaulx care, descendenți din vechi familii ale orașului, sprijinindu-se pe rudele, prietenii și poporul simplu din Marsilia, știuseră să stabilească ordinea și pacea catolică. Nu fără efort totuși: fusese nevoie de înarmare, de recrutări de mercenari, de ocuparea, fortărețelor Notre-Dame și Saint-Victor, a turnului Saint-Jehan, trebuise să se asigure paza „porții Reale", a marii platforme și a porții Aix care sînt locurile cele importante de apărat, să se construiască la ieșirea din port fortul Chrestien, încă neterminat de altfel, să se întrețină călărași pentru siguranța teritoriului și pentru a permite oamenilor din Marsilia „să-și culeagă roadele fără a fi stînjeniți de dușmani" [58]. Acum cînd Henric de Bourbon a fost iertat de papă, cînd el triumfă și este stăpîn pe Arles (deci și pe aprovizionarea cu grîu a orașului), cînd Marsilia este plină de refugiați, printre alții și „acest mare și învățat personaj, Monseniorul de Gembrard, arhiepiscop de Aix, deposedat de Henric de Bourbon", orașul, în ciuda promisiunilor Béarnezului nu poate rezista la această extremitate a regatului decît „sub aripile" Regelui Catolic. Fie ca acesta să-l ajute, și să-l ajute repede cu bani, muniții, oameni, galere... Situația era cu atît mai încordată cu cît trupele regale ajungeau pînă la porțile orașului și îndărătul zidurilor sale începeau să se înnoade intrigi.

În decembrie 1595 [59], la Marsilia soseau drept ajutoare, galere ale fiului prințului Doria și două companii spaniole, exact la timp pentru a preveni o intrare în oraș a trupelor regale. Dar situația devenise confuză, locuitorii Marsiliei erau neîncrezători chiar și față de prietenii lor.

La 15 ianuarie 1596 [60], deputații marsiliezi părăseau curtea Spaniei cu partida cîștigată. Orașul se oferea și nu se oferea Regelui Catolic. Acesta avea acces liber în port pentru galerele sale, posibilitatea de a aduce trupe aici, promisiunea marsiliezilor de a nu trata cu Henric de Béarn și de a nu recunoaște ca rege al Franței decît un prieten al Spaniei. Marsiliezii, spunea memoriul acestora, „nu-l vor recunoaște pe Henric de Bourbon, nu i se vor alătura nici lui, nici altor dușmani ai Majestății Voastre Catolice și astfel se vor menține și se vor păstra catolici și în starea în care se află pînă cînd Dumnezeu va voi să dăruiască Franței un Rege prea creștin și într-adevăr catolic, care să fie în bună prietenie, frăție și înțelegere cu Majestatea Voastră Catolică". La 12 februarie 1596, deputații Marsiliei erau încă la Barcelona de unde-i scriau lui Don Juan de Idiáquez pentru a-i cere grîu catalan [61]. Dar cu patru zile în urmă în 17 în oraș izbucnise un complot: Casaulx fusese asasinat și orașul predat lui Henric al IV-lea [62]. „Abia acum sînt rege al Franței", ar fi spus acesta la anunțarea bunei vești [63].

Cu siguranță, am putea insista îndelung asupra acestui fragment din istoria Franței, să regăsim în Provence, potrivit autorilor serioși, toate trăsăturile ultimilor ani ai Războaielor Religioase din Franța: creșterea prețurilor, îngrozitoarea sărăcie a solurilor și orașului, proliferarea banditismului, înverșunarea politică a nobilimii; pe d'Epernon să-l apropiem de acei „regi" ai Franței provinciale, atît un Lesdiguières în Dauphiné (oricît de diferit ar fi caracterul omului), cît și un Mercoeur în Bretagne sau un Mayenne în Bourgogne. Ar fi și mai ispititor să interpretăm, luînd ca exemplu Marsilia, rolul enorm al orașelor în acest proces mai întîi de dislocare și apoi de reconstruire a Franței.

Liga nu este doar o alianță a catolicilor fanatici sau un instrument în serviciul casei de Guise, ci și o vastă reîntoarcere spre un trecut pe care
 regalitatea l-a combătut și mai apoi, în parte,

l-a suprimat. Și, mai ales, o reîntoarcere la viața independentă, la statul-oraș. Avocatul Le Bretoin, sugrumat și spînzurat în noiembrie 1586 [64], a avut, fără îndoială, o minte întrucîtva exaltată. Este totuși semnificativ să descoperim în proiectele sale o revenire la independența urbană visul său fiind să descompună țara în mici republici catolice, stăpîne pe destinele lor. La fel de gravă ca trădarea din partea casei de Guise se dovedește trădarea orașelor, a acelor orașe pătimașe în întregul lor de la burghezi pînă la cei mai umili dintre meșteșugari. Parisul este imaginea amplificată a acestor orașe. În 1595, ducele de Feria propunea arhiducelui Albert să se străduiască pentru refacerea unei ligi în Franța urmînd aceleași principii ca Liga ce existase în timpul lui Henric al III-lea „care nu a fost întemeiată de prinții Casei de Lorena ci de cîțiva burghezi, trei sau patru numai la început, ...în condiții atît de creștine și atît de chibzuite încît cea mai mare și mai bună parte a Franței li s-a alăturat" [65]. Unii dintre acești oameni se află încă la Bruxelles; greșelile și trădările șefilor nu au compromis, cu siguranță cauza în întregime...

Iată un fapt ce subliniază pînă la exagerare rolul orașelor. Dar revoltate fiind, puteau ele oare să reziste timp îndelungat? Întreruperea drumurilor însemna întreruperea traficului, așadar sinuciderea lor. Dacă orașele s-au raliat după 1593 la recucerirea lui Henric al IV-lea, o cauză, în afară de altele cîteva temeinice care se furnizează de obicei, nu este și aceea că ele aveau nevoie de spațiul Franței pentru a supraviețui? La rigoare, Marsilia, incapabilă să trăiască numai pe seama mării, fără sprijinul continentului, ne-ar reconfirma simbioza indispensabilă dintre drumurile de uscat și drumurile mării în spațiul mediteranean.

În orice caz, nu vom înțelege niciodată exemplul lui Casaulx dacă nu-l replasăm în contextul său strîmt de viață municipală. Pentru el, problema de la un cap la altul a fost să nu-și trădeze orașul. Atitudinea sa nu trebuie judecată,

dacă vrem s-o judecăm, decît din acest punct de vedere. Pentru a ne convinge de asta, să recitim memoriul agenților săi în Spania: „Domnii din Marsilia, citim aici, ...au socotit că din vremea îndepărtată de cînd a fost întemeiat orașul lor, acesta a trăit în cea mai mare parte sub propriile sale legi și sub formă de Republică pînă în anul o mie două sute cincizeci și șapte cînd a tratat cu Carol de Anjou, conte de Provence, și l-au recunoscut drept suveran sub multe rezerve, pacte și convenții între care printre primele s-a înscris aceea ca nici un eretic valdez (membru al sectei care domina atunci) sau vreun suspect față de credință să nu poată fi primit în Marsilia..." [66].

Războiul franco-spaniol: 1595—1598

Cîteva cuvinte vor fi suficiente pentru a schița conturul general al războiului franco-spaniol dintre 1595 și 1598, război fățiș, în realitate, din 1589 și chiar mai de mult căci în timpul jumătății de secol pe care tocmai am străbătut-o an cu an, în această rivalitate constantă dintre Franța și Spania au existat oare multe momente de răgaz?

Oricum, de această dată, războiul era declarat oficial de Henric al IV-lea la 17 ianuarie 1595. Textul declarației, tipărit la Paris, la Frederic Morel a ajuns chiar în mîinile autorităților spaniole. Regele Franței rezuma în el, în linii mari, plîngerile sale împotriva lui Filip care „îndrăznise, sub pretextul credinței, să atenteze deschis la loialitatea francezilor față de prinții și nobilii lor stăpîni firești, admirați din toate timpurile între toate celelalte națiuni ale lumii, urmărind pe nedrept și public această nobilă coroană pentru el sau pentru ai săi" [67]. A plasa astfel conflictul pe terenul dreptului princiar nu era lipsit nici de folos, nici de abilitate. Dar pe planul realităților, aceasta nu schimba cu nimic eveni

mentele. Ducele de Feria prevăzuse cu mult timp înainte că războiul franco-spaniol va fi iarăși „periferic", ca în vremea lui Francisc I și Henric al II-lea și că el se va termina printr-o pace impusă de oboseală [68]

Într-adevăr, războiul nu a afectat decît marginile regatului: linia Somme, Bourgogne, Provence, regiunea Toulouse, Bordeaux și, în sfîrșit, Bretagne. S-a vorbit despre încercuire. Este și nu este adevărat. Căci Spania nu a reușit, în ciuda apropierii sale aici, în pofida flotei sale dincolo, să-și păstreze cu energie pozițiile din jurul Franței. Toulouse era pierdut în 1596, Marsilia, în același an; și ducele de Mercoeur [69], ultimul care rezista, capitula în 1598. De altfel, de doi ani el era mai mult inactiv... Oricum, este important că războiul cruțase centrul regatului. Franța s-a apărat prin însăși masivitatea sa. Dacă Regele Catolic a găsit orașe care i s-au deschis, conștiințe de cumpărat sau chiar protestanți gata să se vîndă (de exemplu, un oarecare Monverant din ținutul Foix [70]), acestea s-au petrecut totuși numai la granițele regatului inamic.

A existat, e adevărat, incursiunea armatei spaniole în Italia pînă dincolo de Alpi. Dar nu a fost decît o călătorie dus-întors pînă în Comté. Am mai spus: înfrîngerea de la Fontaine-Française a atras după sine retragerea spaniolilor și supunerea, de o importanță hotărîtoare, a ducelui Mayenne. Doar ostilitatea înverșunată a cantoanelor elvețiene a împiedicat atunci ocuparea ținutului Comté.

Un război oarecum serios se va desfășura iarăși, în apropierea Țărilor-de-Jos. Spaniolii au repurtat aici succese mari, au cucerit cîteva orașe — Cambrai, Doullens, Calais, apoi Amiens, luat prin surprindere (11 martie 1597). Problema pentru ei, după cum explică încă din 1595 o notă adresată contelui de Fuentes [71] era să se mențină în orașele cucerite, să realizeze conviețuirea fără dificultăți și fără agitații, a garnizoanelor cu populațiile civile.

Totuşi succesul de la Amiens făcuse multă vîlvă: oraşul deschidea, dincolo de larga vale a Sommei, chiar drumul către Paris. Era necesară o ripostă şi Henric al IV-lea a hotărît să recucerească oraşul. A urmat de aici o căutare febrilă de mijloace financiare şi apelul către aliaţi, către Anglia care declarase oficial război Spaniei din 1596 [72] şi către Provinciile Unite. Astfel se explică împrejurarea că în armata franceză care trebuia să recucerească Amiens-ul au existat 2 000 de englezi şi 2 000 de olandezi, potrivit informaţiilor spaniole [73]. Amiens-ul nu a fost, de altfel, cucerit decît la 25 septembrie 1597, după şase luni de asediu şi după eşecul unei tentative spaniole de despresurare a oraşului, cu nouă zile înainte de predarea sa [74]. Era o victorie importantă şi care a avut un mare răsunet în întreaga Creştinătate. Dar învingătorul, abia intrat în oraş, nu mai avea soldaţi căci întreaga sa armată se risipise. Din fericire, mizeria, epuizarea Franţei aveau drept echivalent iremediabila vlăguire a Imperiului spaniol şi strîmtorarea sa financiară în urma recentei bancrute din 1596.

Totul era astfel paralizat. În centrul acţiunii spaniole, în acel punct esenţial de legătură care era Milanul, transporturile de trupe se realizau defectuos încă din primăvara anului 1597 [75]. Trebuia să se ia soldaţi italieni din Neapole şi să fie transportaţi pînă la Genova şi apoi în direcţia Flandrei. Erau prevăzute, de asemenea, trimiteri de trupe cantonate în ţinutul milanez. Dar ajungeau oare banii? Altă frămîntare: cum să fie sprijinit ducele de Savoia, acel Charles Emmanuel, imprudent de temerar? S-ar putea folosi în acest scop trupele spaniole care plecau din Spania spre Genova la bordul galerelor? Exista, evident, un interes pentru fixarea trupelor franceze de această parte pentru a-l debloca, în aceeaşi măsură, pe arhiduce în Ţările-de-Jos [76]. În cele din urmă s-a aranjat totul şi o parte a trupelor era gata să plece spre Flandra; atunci a apărut o nouă dificultate: drumul prin Savoia

era el liber pentru trecerea lor? Chambery şi Montmelian riscau să fie pierdute o dată cu intrarea în război a lui Lesdiguières. Mai mult încă, Savoia întreagă, Piemontul şi Milanul erau expuse aceluiaşi risc dacă banii nu soseau la timp. Conetabilul de Castilia scria cu mîna sa toate astea regelui şi dispunea să i se scrie.

Mii de probleme se pun deci simultan dinspre nord, dinspre cantoanele elveţiene unde tratativele cu unul dintre ele, Appenzell, costă scump. În plus, imediat după recucerirea Amiens-ului partidul francez ridică din nou capul în Italia şi se precizează un pericol dinspre Savoia. Survine moartea ducelui de Ferrara şi imediat papa Clement al VIII-lea reclamă succesiunea pentru Sfîntul-Scaun. „Asta mă întristează pînă în străfundul sufletului, scrie la 16 noiembrie 1597 conetabilul Castiliei lui Filip al II-lea, să văd atîta vînzoleală de arme în Italia. Voi rămîne liniştit fără să fac altceva decît să întăresc frontierele noastre pînă la primirea ordinelor Majestăţii Voastre. Altminteri, mi-aş dori ordine diferite pe care necesitatea m-ar sili să le îndeplinesc aşa cum fac şi acum. O rog deci pe Majestatea Voastră să ia în considerare sărăcia şi mizeria acestui Stat, în momentul în care Papa reuneşte o asemenea mare armată. El este în chip firesc înclinat spre Franţa, îl iubeşte pe Béarnez ca pe fiul şi favoritul său. În multe discuţii şi împrejurări Papa a dezvăluit puţina sa bunăvoinţă faţă de interesele Majestăţii Voastre şi puţina lui satisfacţie în faţa măreţiei statelor voastre. Este un florentin... Veneţienii înarmaţi şi alţi prinţi care nu ne iubesc, toată această lume s-ar putea întoarce împotriva statului milanez... de unde se doreşte, ca în general în Italia, să fie izgoniţi spaniolii. La toate acestea nu există nici un leac în afară de mulţi soldaţi, bani şi rapiditate. Iată ce încredinţez marii prudenţe a Majestăţii Voastre“ [77].

Dar acest război care se prelungește, cui îi folosește? În exclusivitate și categoric puterilor protestante, marinei lor dezlănțuite de-a lungul spațiului oceanic... Provinciile Unite înfloresc din însăși sărăcia Provinciilor sudice, rămase catolice. Ele se hrănesc din ruina Anversului, totală o dată cu ocuparea gurilor de vărsare ale Escaut-ului de către Statele Generale, și în pofida recuceririi orașului de către Alessandro Farnese. Toate aceste nenorociri au fost necesare pentru ca Amsterdamul să se dezvolte. În același timp, Londra și Bristol prind și ele avînt, căci toate împrejurările sînt favorabile tinerelor puteri nordice. Spania le rămîne deschisă, în ciuda încercărilor de blocadă continentală; Mediterana este forțată; Atlanticul este ocupat, cucerit; Oceanul Indian este atins înainte de sfîrșitul secolului, în 1595. Acestea sînt marile evenimente de la sfîrșitul secolului față de care numeroasele incidente ale războiului hispano-francez rămîn doar simple amănunte. În timp ce francezii și spaniolii își dispută orașe, fortărețe, mușuroaie de pămînt, olandezii și englezii cuceresc lumea...

Este ceea ce, încă din 1595, pare să înțeleagă politica pontificală. Ea îi propune lui Filip al II-lea medierea sa și acționează pentru o pace franco-spaniolă. Clement al VIII-lea a stimulat lucrurile cu atît mai viguros în acest sens cu cît Roma, Biserica, lumea catolică se neliniștesc din pricina acestui război purtat între creștini fideli Romei. Începînd cu Sixt al V-lea, Papalitatea lucrase pentru salvarea Franței catolice, jucase în cele din urmă cartea independenței franceze și jucînd-o, se alăturase cauzei lui Henric de Béarn, iertat după doi ani de la abjurarea din 1593.

Sprijinind acțiunea Romei, libera sau numai pe jumătate libera [78] Italie acționa în același sens, cu excepția Savoiardului căruia patima și

lăcomia față de pămînturile franceze îi luau mințile. Or această Italie, fericită să se desprindă de jugul spaniol, era bogată, activă. Cea dintîi, Veneția dăduse cărțile pe față, primindu-l încă din 1590, pe ambasadorul lui Henric de Béarn; marele duce al Toscanei finanța politica lui Henric al IV-lea ale cărui datorii au atins foarte repede o cifră ridicată de scuzi în bunuri imobiliare [79]. Creditorul și-a luat, de altfel, garanții, a ocupat castelul If și insulele Pomègues, aproape de Marsilia. Căsătoria cu Maria de Medici cîțiva ani mai tîrziu, s-a încheiat, din alte cîteva motive dar datorită acestei restanțe.

În orice caz, în septembrie 1597, după recucerirea Amiens-ului, Henric al IV-lea trecea drept învingător. Amenința el cumva serios Țările-de-Jos? Urmărea el să înainteze chiar pînă acolo? Este o altă problemă. Dar dacă ar fi dorit această politică de cutezanță sau oricare altă expediție îndreptată spre Bresse ori împotriva ducelui de Savoia, ar fi avut nevoie, pentru a le susține cu succes de ajutorul indispensabil al aliaților săi. Or aceștia nu doreau ca el să triumfe într-o manieră hotărîtoare nici în Țările-de-Jos, nici pe drumurile Italiei. Ceea ce doreau ei era continuarea unui război care, imobilizînd Spania în vaste operațiuni continentale, le lăsa lor cîștigul îndepărtatelor expediții maritime. Este foarte posibil, cum gîndea Émile Bourgeois [80], ca în acest moment decisiv, Henric al IV-lea să se fi simțit părăsit de aliații săi, sau cel puțin insuficient susținut; și, totodată, înclinat mai curînd către o pace atît de necesară, avînd în vedere starea regatului său.

Dar nu era ea la fel de necesară și Spaniei? Bancruta recentă din 1596 îi imobilizase imensa mașinărie. Simțindu-și sfîrșitul aproape, Filip al II-lea năzuia cu atît mai mult să pună în fruntea Țărilor-de-Jos pe fiica sa apropiată, Clara Isabella Eugenia, însoțitoarea sa de predilecție în ultimii ani atît de triști ai vieții sale, lectora, secretara și confidenta sa, bucuria sa secretă... Proiectul său era s-o căsătorească cu

arhiducele Albert, numit chiar în 1595 în primejdioasa funcție de guvernator al Țărilor-de-Jos. Să-și rostuiască fiica — el simțea urgența unei hotărîri în această privință în măsura în care în anturajul fiului său, viitorul Filip al III-lea, începeau să apară influențe noi, ostile soluției pe care o purta în suflet. Arhiducele, scrie istoricul Mathieu Paris, „ardea de dorința căsătoriei". Să fi avut acest fapt importanța lui printre celelalte motive care, mari sau mărunte, au condus la pacea de la Vervins? Istovire, nevoia unui răgaz. Și poate, de asemenea, calculul Spaniei, unul dintre acele calcule pentru care diplomația sa a făcut concesii atît de des, din necesitate și din capriciu. Nu cumva diplomația lui Filip al II-lea a încercat să obțină repede, fie și la un preț costisitor, pacea dinspre partea franceză pentru a-i înfrunta mai iute pe cei doi adversari, Anglia și Provinciile Unite? În orice caz, lordul Cecil s-a deplasat pe lîngă Henric al IV-lea pentru a-l împiedica *in extremis* să încheie un acord cu Spania. Să nu uităm că în momentul acela o armadă spaniolă se îndrepta către insula britanică. Să nu uităm nici că prima grijă a arhiducelui Albert după încheierea păcii cu Franța a fost să-și întoarcă forțele imediat către nord. Nu este exclus ca asemenea calcule să fi intervenit în hotărîrea spaniolă.

Dar pentru a înțelege succesiunea evenimentelor, trebuie să privim mai ales spre Roma, spre acea Romă pe care avîntul Contrareformei, prosperitatea monetară a Italiei, epuizarea adversarilor din Occident au înălțat-o atît de mult la sfîrșitul secolului. Am avut dovada acestei bruște creșteri a puterii în modul expeditiv prin care papa Clement al VIII-lea a rezolvat atunci în folosul său mica dar dificila problemă a Ferrarei. Papa și-a adjudecat acest oraș — unul dintre marile porturi ale Italiei, un oraș plin de viață ocupînd o poziție-cheie pe tabla de șah italiană, situat în mijlocul unui mare ținut — fără ca

 Franța sau Spania și nici chiar Veneția să fi

avut timpul sau îndrăzneala să se amestece în afacere [81].

Importanța crescîndă a Romei venea, de asemenea, și din faptul că ea avea soluțiile sale, politica sa dictate mai puțin de calculele cîtorva minți lucide, cît de împrejurările și vocile unanime ale Catolicității. Ceea ce se impunea prin intermediul Romei era o voință, o evoluție profundă a acestei Catolicități care cînd se îndîrjește împotriva obstacolului protestant din nord, cînd se întoarce către obstacolul turcesc din est. În 1580, Roma urmărise mișcarea generală și acceptase cu entuziasm înlocuirea războiului împotriva musulmanilor cu celălalt război, împotriva ereziei protestante. La sfîrșitul secolului, ciclul antiprotestant se închidea și cea mai bună dovadă în acest sens este că Roma încerca atunci să reorganizeze războiul sfînt în direcția Orientului, contra turcilor.

Secolul al XVI-lea se termină, secolul al XVII-lea debutează, în ceea ce privește Catolicitatea, sub semnul cruciadei. Începînd din 1593, războiul împotriva turcilor a redevenit o realitate în estul Europei, în Ungaria și în apele Mediteranei. Fără să se transforme vreodată în conflict generalizat, timp de treisprezece ani el avea să exercite, pînă la pacea din 1606, o amenințare constantă. În 1599 la marginea Franței, ducele de Mercoeur părăsea Bretagne pentru războiul din Ungaria. Aventura sa are o valoare de simbol: mii și mii de credincioși visau atunci să taie în bucăți un Imperiu turcesc pe care mulți îl considerau pe punctul de a se descompune. Nunțiul Țărilor-de-Jos, Frangipani, scria lui Aldobrandini în septembrie 1597 [82]: „Dacă numai un sfert din luptătorii din Flandra ar merge împotriva turcilor..." Este dorința care începea să fie formulată de mulți catolici și, de altfel, de mulți necatolici: se cunoaște proiectul anti-turcesc al lui La Noue datînd din 1587...

Pacea de la Vervins, semnată la 2 mai, a fost ratificată de regele Franței la 5 iunie 1598 [83]. Ea îi înapoia lui Henric al IV-lea Regatul așa

cum îl delimitase pacea **de la** Cateau-Cambrésis din 1559. Pacea atrăgea după sine deci o serie de abandonuri imediate din partea spaniolilor. Ei trebuiau, mai ales, să-și evacueze pozițiile din Bretagne și să renunțe la cuceririle pe frontiera din nord, inclusiv la Calais a cărui restituire avea totuși o oarecare importanță. În mare, pacea părea favorabilă Franței. Bellièvre, viitorul cancelar al lui Henric al IV-lea, spunea exagerînd „că era pacea cea mai avantajoasă pe care Franța o încheiase de cinci sute de ani". Cuvinte oficiale, dar nu întrutotul inexacte. Dacă pacea de la Vervins nu consemna nici o cucerire exterioară, ea salva, într-o manieră hotărîtoare, integritatea regatului. Ea avea avantajul de a aduce Franței liniștea de care avea o nevoie absolută, liniștea, adică posibilitatea de a vindeca rănile unei țări trădată ani de zile străinătății și care se ridicase cu prea multă orbire, cu prea multă patimă împotriva ei înșiși. Fără îndoială, conjunctura, în scădere după 1595, a avut contribuția sa la această răsturnare [84].

NOTE

1. Paul MORET, *Histoire de Toulon*, 1943, p. 81—82.
2. Maurice WILKINSON, *The last phase of the League in Provence*, London, 1909, p. 1.
3. *Muerte del rey de Francia*, Simancas E° 597,
4. Charles DUFAYARD, *Le Connétable de Lesdiguières*, Paris, 1962.
5. Moare la 15 august 1595, E. LAVISSE, *op. cit.*, vol. 6, 1, p. 399.
6. Despre d'Épernon, Leo MOUTON, *Le duc et le Roi*, Paris, 1924.
7. D. Pedro de Acuña către Filip al II-lea, Rosas, 19 septembrie 1590, Simancas E° 167, f° 218. Timpul neprielnic a împiedicat dărîmarea fortului Briscon. Notă a lui D. Martin de Guzmán, după opinia piloților coastei. Galerele nu trebuie să se întoarcă în acest scop, din pricina timpului rău care durează de la două la trei luni *y entrar en el golfo de Narbona y costearle es mucho peor*. Marchizul de Torilla (Andrea Doria) către M. S., Palamos, 28 septembrie 1590, Simancas E° m167, *f°* 223, indică dificultățile pentru blocarea Languedocului pe timp rău. Ace-

Iaşi către acelaşi, *ibidem*, **f° 221, despre greutatea** de a atinge fortul Briscon.
8. Consilierii din Barcelona către Filip al II-lea, 17 iulie 1588, Simancas E° 336, f° 157. Lista del dinero y mercadurias que han tomado los de Mos. de Envila a cathalanes cuyo valor passa de 30 U escudos (1588), Simancas E° (fără f°), Manrique ? către Montmorency, 26 aprilie 1588, Simancas E° 336, f° 152.
9. Notă spaniolă, 8 mai 1599, A.N., K 1708.
10. Spaniolii capturează o barcă încărcată cu arme la castelul din Livorno, Andrea Doria către Filip al II-lea, Rosas, 13 august 1590, Simancas E° 167, f° 219.
11. A.N., K 1708.
12. Mai 1590, A.N., K 1708.
13. Joyeuse către D. Martín de Cuzmán, Narbonne, 12 iunie 1590, A.N., K 1708.
14. Joyeuse către M. S. 22 iunie 1590, Simancas E° 167, f° 154.
15. Joyeuse către D. Martin de Idiáquez, Narbonne, 10 iulie 1590, A.N., K 1449, notă identică la D. J. de Idiáquez.
16. Joyeuse către Filip al II-lea, Narbonne, 10 iulie 1590, A.N., K 1449.
17. Don Pedro de Acuña către Filip al II-lea, Rosas, 13 august 1590, Simancas E° 167, f° 220.
18. Pedro de Ysunça către rege, Perpignan, 13 august 1590, A.N., K 1708.
19. D. J. de Cardona către Filip al II-lea, Madrid, 30 august 1580, Simancas E° 167, f° 189.
20. E. LAVISSE, *op. cit.*, vol. 6, 1, p. 353. Vezi SAMAZEUILH, *Catherine de Bourbon, régente de Béarn*, 1868. Antonio Perez şi prietenii săi au recrutat trupe în Béarn... *Antonio Perez y otros caballeros que benieron a bearne hazen hazer esta gente en favor de los Aragoneses...**, Notă, Simancas E° 169.
21. E. LAVISSE, *op. cit.*, vol. 6, 1, p. 352.
22. Dendaldeguy, trimis de Villars, către Regele Catolic, Brionnez, 4 noiembrie 1592, *copie*, A.N., K 1588.
23. *Ibidem.*
24. Diego de Ibarra către Filip al II-lea, Paris, 15 februarie 1593, A.N., K 1588; întraga Ligă se clatină atunci, vezi scrisoarea marchizului de Villars către Filip al II-lea, Auch (?), 5 februarie 1593, A.N., K 1588.
25. Ducele de Joyeuse a murit în ianuarie 1592. Noul duce (fiul sau fratele său?) Ange care, pentru a intra în posesia succesiunii, părăseşte rasa Capucinilor a avut o întrevedere cu Montmorency la Mas d'Azille şi la d'Olonzac. Armistiţiul semnat atunci pentru

---

* Antonio Perez şi alţi cavaleri care au venit în Bérn să ridice oameni în favoarea Aragonului (lb. sparn. — N. tr.).

un an nu va fi respectat pînă la capăt. Ducele de Joyeuse retras la Toulouse relua aici lupta împotriva lui Henric al IV-lea (Joyeuse către Filip al II-lea, Toulouse, 10 martie 1593, A.N., K 1588). El a rămas în slujba Spaniei.

26. Victor L. BOURRILLY și Raoul BUSQUET, *Histoire de Provence*, Paris, 1944, p. 92.
27. *Ibidem*.
28. 8 mai 1590, A.K., K 1708.
29. L. BOURRILLY și R. BUSQUET, op. cit., p. 91, R. BUSQUET, *Histoire de Marseille*, Paris 1945, p. 224 și următoarele.
30. V. L. BOURILLY ȘI R. BUSQUET, *op. cit.*, p. 92—93.
31. *Ibidem*, p. 93.
32. Don César d'Avalos către Filip al II-lea, Aix, 4 martie 1592, Simancas E° 169, f° 103.
33. Același către D. J. de Idiáquez, Antibes, 7 august 1592, Simancas E° 169, f° 45.
34. Don Jusepe de Acúña către D. D° de Ibarra, 13 septembrie 1592, copie, A.N., K 1588.
35. Victor L. BOURRILLY și Raoul BUSQUET, *op. cit.*, p. 93.
36. E. LAVISSE, *op. cit.*, vol. 6, 1, p. 384.
37. Léo MOUTON, *op. cit.*, p. 40.
38. A.N., K 1596, nr. 21 și 22, citate de Léo MOUTON, *op. cit.*, 42 și notă, 43. Cererile „catolicilor" din Provence, 8 decembrie 1594, A.N., K 1596. Deliberare a Consiliului de Stat, 1 februarie 1595, A.N., K 1596.
39. Accordi di Mone de Pernone cu Majestatea Sa, copie în limba franceză, Saint-Maximin, 10 noiembrie 1595, A.N., K 1597, vezi Léo MOUTON, *op. cit.*, p. 44, nota 2. Acordul cu Savoia, cel mai tîrziu în august 1595 (Disciffrati del Duca de Pernone, Saint-Tropez, 11 decembrie 1595, A.N., K 1597). Vezi documentul fără dată din A.E. Esp. 237, f° 152.
40. Starea orașelor care recunosc autoritatea Monseniorului ducele d'Épernon, A. N., K 1596 (de asemenea, indicarea „orașelor" pe care el le posedă în Dauphiné, Touraine, Angoumois, Saintonge). Același document în limba spaniolă, *Lista de las villas de Provenza*... A. E., Esp. 237, f° 152. Memoriu în legătură cu ceea ce se află sub autoritate Domnului d'Épernon, fără dată, A.N., K 1508.
41. Charles de Savigny, sieur de Rosne; despre rolul său la Fontaine Francaise, T. A. d'AUBIGNÉ, *op. cit.*, vol. 9, p. 55 și următoarele.
42. 12 septembrie 1594, copie, A.N., K 1596. Este o necesitate pentru Henric al IV-lea să meargă la Lyon. Nuevas generales que han venido de Paris en 26 de noviembrie (1594, A.N., K 1599).
43. E. LAVISSE, *op. cit.*, vol. 6, 1, p. 401.

44. *Ibidem*, p. 405; Léo Mouton, *op. cit.*, p. 47.
45. Léo MOUTON, *op. cit.*, p. 47.
46. *Ibidem*, p. 47—48.
47. Étienne BERNARD, *Discours véritable de la prise et réduction de Marseille*, Paris și Marseille, 1596.
48. Un document fără dată (A.N., K 1708) menționează cereri marsilieze de a scoate grîu fie din Oran, fie din Sicilia. Orașul mai solicită să fie eliberat de cele două galere ale lui d'Épernon care îl supravegheau din larg.
49. R. BUSQUET, *op. cit.*, p. 226 și următoarele.
50. *Ibidem*, p. 231.
51. Nuevas de Provenza, 1594, Simancas E° 341.
52. *Ibidem*.
53. 10 000 de salme de grîu obținute în Sicilia în 1593, A.N., K 1589.
54. Louis d'Aix, Charles de Casaulx, Jehan Tassy către Filip al II-lea Marsilia, 16 noiembrie 1595, A.N., K 1597. Această scrisoare fusese precedată de o scrisoare de recomandare a lui Andrea Doria către Filip al II-lea, Genova, 13 noiembrie 1595, A.N., K B 83.
55. A.N., K 1597, B 83.
56. R. BUSQUET, *op. cit.*, p. 240. Și, mai ales, acordul pregătit cu Spania, pregătit cu mult timp înainte, vezi mai sus nota 53. și cardinalul Albert către Filip al II-lea, Marsilia, 7 septembrie 1595, A.N., K 1597.
57. Fără dată, A.N., K 1597.
58. *Ibidem*.
59. Antonio de Quinones către Filip al II-lea, Marsilia, 1 ianuarie 1596, A.N., K 1597; Carlos Doria către Filip al II-ea, Marsilia 1 ianuarie 1596, *ibidem*.
60. *Puntos de lo de Marsella*, A.N., K 1597.
61. *Los diputados de Marsella* către Don Juan de Idiáquez, Barcelona, 12 februarie 1595, Simancas E° 343, f° 92 (rezumat de cancelarie).
62. R. BUSQUET, *op. cit.*, p. 245.
63. *Ibidem*.
64. E. LAVISSE, *op. cit.*, vol. 6, 1, p. 264; *ibidem*, p. 342 și următoarele, despre renașterea comerțului.
65. Fără dată, către 1595, Simancas E° 343.
66. Fără dată, A.N., K 1597, B 83.
67. A.N., K 1596.
68. Referință, nota 65.
69. În textul de prorogare a armistițiului, 3 iulie 1596, A.N., K 1599, se preciza că fiecare parte poate percepe, impozitele în regiunile pe care le stăpînea. Banii trebuiau să fie trimiși, în caz contrar Mercoeur va negocia M° de Ledesma către Filip al II-lea, 20 ianuarie 1598, A.N., K 1601. Mercoeur către Filip al II-lea, Nantes, 24 marie 1598, A.N., 1602, îi anunță pacea sa cu Henric al IV-lea și cere să fie folosit în Ungaria.

70. Filip al II-lea către ducele de Albuquerque, Madrid, 10 iulie 1595, Simancas E° 175, f° 290.
71. Notă către Domnul conte de Fuentes, 12 martie 1595, A.N., K 1595, A.N., K 1599.
72. *Déclaration des causes qui ont meu la royne d'Angleterre à déclarer la guerre au roy d'Espagne*, Claude de Monstr'œil, 1596, A. N., K 1599.
73. Mendo de Ledesma către Filip al II-lea, Nantes, 25 iunie 1597, A.N., K 1600.
74. E. LAVISSE, op. cit., vol. 6, I, p. 410.
75. Încă din februarie (Relazione summaria del danaro che si presuppone manca nello stato di Milano di Milano, 12 februarie 1597, Simancas E° 1283). Despre mişcările de trupe, Filip al II-lea către conetabilul Castiliei. Madrid, 7 aprilie 1597, Simancas E° 1284 f° 126. Acelaşi către acelaşi, 2 mai 1597, *ibidem*, f° 125. Conetabilul către Filip al II-lea, Milano, 12 mai 1597, *ibidem*, f° 86.
76. Despre sprijinul adus Savoiardului; Filip al II-lea către conetabilul Castiliei, San Lorenzo, 28 aprilie 1597, Simancas E° 1284 f° 116; conetabilul către rege, Milano, 12 mai 1597 f° 83; acelaşi către acelaşi, 23 iulie, f° 55; regele către conetabil, 8 august 1597, f° 122.
77. Velasco către Filip al II-lea, Milano, 16 noiembrie 1597, Simancas E° 1283, f°2. Despre afacerea Ferrarei, scrisoarea sa din 4 noiembrie (f°5) şi (E° 1283 fără f°) 5 noiembrie 1597, Relación de las prevenciones que S. Sd... Despre elveţieni, scrisorile lui Filip al II-lea din 31 iulie (E° 1284, f° 123) şi a conetabilului din 23 iulie (E° 1285, f° 55) din 7 noiembrie (*ibidem*, f° 4). Despre Amiens, scrisoarea sa din 25 octombrie 1597 (E° 1283). Adaug transferurile de de trupe din 1597 din Italia în Spania, mai ales un *tercio* de napolitani de sub comanda lui D. Cesar de Eboli care soseşte la bordul navelor ragusane la 7 august la Alicante. D. Jorge Piscina(?) către Filip al II-lea, Alicante, 8 august 1597, *ibidem* (6 corăbii ragusane). Mai tîrziu aceste corăbii „*q- llevan el tercio de Cesar de Eboli*" * sînt trimise la Ferrol (prinţul Doria către Filip al II-lea, Cadiz, 21 august 1597, Simancas E° 179), Despre sosirea unui convoi (2 nave venite din Spania la Calais, 40 de nave anunţate cu 4 000 de spanioli conduşi de D. Sancho de Leyva, şi, probabil, cu bani): Frangipani către Aldrobrandino, Bruxelles, 27 februarie 1598, *Coresp.*, vol. 2, p. 298—299.
78. Vezi, încă din 1593, interesantele remarci ale lui William Roger către „Burley" şi către Essex (aproape de Louviers, 1 mai 1593, A.N., K 1589) sau, mai

---

* care transportă regimentul lui Cesar de Eboli (lb. span. — N. tr.)

ales, la ajutoarele în bani ale Italiei către Olanda și Henric al IV-lea, J. B. de Tassis către Filip al II-lea, Landrecies, 26 ianuarie 1593, A.N., K 1587, Adnotarea lui Filip al II-lea.

79. R. GALLUZZI, *op. cit.*, vol. 5, p. 302, Berthold ZELLER, *Henri IV et Marie de Médicis*, Paris, 1877, p. 17.

80. În legătură cu lucrarea mea manuscrisă (1922) *La Paix de Vervins*, redactată sub îndrumarea sa.

81. Despre afacerea Ferrarei; I° de Mendoza către Filip al II-lea Veneția, 3 ianuarie 1598, A.N., K 1676 (excomunicarea lui D. Cesare). Lo platicado y resuelto en materia de Ferrara en consejo de Estado..., 7 ianuarie 1598, cînd Cesare d'Este se supune, Simancas E° 1283, I° de Mendoza către Filip al II-lea, Veneția 10 ianuarie 1598, A. N., K 1676. Accordi fatti tra la Santa Seda Apostolica e D. Cesare d'Este, 13 ianuarie 1598, *ibidem*, I° de Mendoza către Filip al II-lea, Veneția, 24 ianuarie 1598, A.N., K 1676: același către același, 31 ianuarie, *ibidem*.

82. 25 septembrie 1597, *Corresp.*, vol. 2, p. 229.

83. Despre ratificarea păcii de la Vervins de către regele Franței la 5 iunie 1597, A.N., K 1602.

84. Problema, schițată în linii mari de Pierre CHAUNU, „Sur le front de l'histoire des prix au XVI-e siècle: de la mercuriale de Paris au port d'Anvers", în *Annales E.S.C.*, 1961.

3. RĂZBOIUL NU VA AVEA LOC PE MARE

Războaiele locale pe care tocmai le-a enumerat capitolul trecut, unele în vestul, altele în estul Mediteranei nu sînt legate între ele. Desigur, de la distanță ele se interferează dar totuși fără să se unească. Motivul? Marea care le separă rămîne statornic neutră refuzîndu-și serviciile unui război general pe care numai ea l-ar putea organiza și răspîndi.

Există totuși conflicte pe mare, din 1589 pînă la sfîrșitul secolului și chiar și după aceea, dar este vorba despre obișnuitele războaie mediteraneene din timp de „pace", adică expedițiile corsare, aceste războaie între indivizi, anarhice și minore, adesea cu o rază foarte scurtă și care nu pun în joc decît forțe modeste. Faptul trebuie reținut cu atît mai mult cu cît începînd din 1591, în special în 1593, 1595 și 1601, au existat încercări de mari războaie maritime asupra cărora este important să facem lumină. A marca slaba lor influență și eșecul lor, înseamnă, în definitiv, a lua măsura unei epoci noi.

Alarma falsă din 1591

Încă din 1589 și de la convorbirile de pace turco-persane începînd din 1590, mai ales, și după semnarea acestei păci, atenția Turciei s-a întors din plin către Occident. Am vorbit la timpul potrivit despre mica expediție maritimă a lui Hassan Veneziano îndreptată spre Tripoli. Această expediție cu scop limitat, marca începuturile unei noi activități maritime a turcilor în Mediterana.

Dar în lungul interval de liniște, inacțiunea dezorganizase înseși structurile marinei turcești, structuri și fundamente care nu se puteau re-

construi decît lent și imperfect. Lipseau marinarii calificați; la fel și lucrătorii specializați la Arsenal și nu mai existau nici măcar suficiente trupe de infanterie, indispensabile pentru marină [1]. De la ultima expediție a lui Euldj Ali către Alger, din 1581, zece ani fuseseră îndeajuns pentru a distruge totul. Efortul de reconstrucție era cu atît mai dificil, cu cît lipseau banii și cu cît pirateria creștină devastase intens mările Arhipelagului din care forța turcească se întreținea de mult timp.

Nu este deci surprinzător că expediția spre Tripoli, în 1599, limitată strict la scopurile sale de pedepsire, nu a reînsuflețit războiul hispano-turc. Nici spaniolii nici turcii nu doreau să găsească un pretext de conflict. Cînd galerele lui Hassan, după ce plecaseră din Modon, se îndreptaseră către Africa, contrar tuturor tradițiilor, ele nu atinseseră în trecere nici țărmul Neapolelui nici pe cel al Siciliei. De altfel, prezența în acești ani la Constantinopol a unui agent spaniol, Juan de Segni, despre care arhivele păstrează destule scrisori, din nefericire pline mai ales de plîngeri personale decît de explicații asupra obiectului misiunii sale, această prezență, deci, ne îngăduie să presupunem că armistițiul s-a putut menține într-o formă mai mult sau mai puțin oficială pînă în 1593. În orice caz, zadarnice au fost eforturile și cererile repetate ale agenților englezi și francezi [2], și zadarnic a încercat Europa antispaniolă să reanime pe mare un război musulman împotriva puternicei Spanii. În 1591, agentul englez, sprijinit de Hassan Pașa, „generalul mării" îi explica Padișahului că Filip al II-lea își retrăsese flotele din Italia și cea mai mare parte din garnizoanele sale obișnuite pentru a îngroșa trupele angajate în Franța. El susținea că, în aceste condiții, ar fi ușor pentru Turcia să cucerească teritorii întinse.

Erau tentative inutile, dar ele au trezit ecouri, ţinînd seama că o serie întreagă de proiecte turceşti, făcute public cu o voce foarte ridicată, discursuri destinate, evident, lumii din afară, păreau să promită agenţilor englezi sau francezi mai curînd succesul decît eşecul. Mii de zvonuri au reînceput să străbată lumea mediteraneană, foarte contradictorii, hrănite, desigur, în parte, de amintirea formidabilă pe care o lăsaseră în mintea mediteraneenilor impunătoarele flote turceşti ale trecutului. Se zicea că trei sute de galere ar pleca la primăvară împotriva Apuliei şi a ţărmului roman; ele ar ierna apoi la Toulon şi ar înainta pînă în Granada unde moriscii (aceasta era la fel de fals ca şi restul) deja se răsculaseră. Poate, dacă erau mai modeste, s-ar mulţumi cu Veneţia ori cu Malta ai cărei cavaleri iar capturaseră un galion încărcat cu pelerini îndreptîndu-se spre Mecca [3]. Unii veneţieni se gîndeau la Candia unde, spuneau ei, corsarii creştini mergînd în Levant găseau atîtea ajutoare şi complicităţi [4]. Să adăugăm, în pofida eforturilor autorităţilor veneţiene...

Juan de Segni, desigur mai bine informat, scrie din Constantinopol că aici, într-adevăr, se vorbeşte despre proiecte mari, dar nu pentru acest an [5]. Turcii au făcut promisiuni scrise regelui Franţei şi reginei Angliei, dar ele nu-i angajează decît pentru primăvara anului 1592 [6]. Toate preparativele par a fi făcute pentru un termen îndepărtat. Astfel sultanul pregăteşte — numai pregăteşte — o serie de măsuri fiscale: contribuţii „voluntare“ ale paşalelor şi sangiacurilor, impuneri asupra evreilor şi alte taxe ale căror amănunte, trecînd prin deformările occidentale, sînt dificil de identificat [7].

De fapt, încă de la jumătatea lui iunie încetează să se mai vorbească despre o mare armadă pentru la primăvară [8]. Mica flotă prevăzută va

ieşi oare în larg? [9] E îndoielnic. Da, va ieşi, dar va merge numai în Egipt şi în Africa de nord, poate în Provence [10]. Ea abia va putea aduna cu greutate cel mult 40 pînă la 60 de galere şi în stare proastă, aşa afirmă la Veneţia un oarecare Peroto în faţa lui Francisco de Vera [11]. La începutul lui mai lumea este mai optimistă. S-a aflat că turcii, deşi timpul este avansat, nu se grăbesc deloc să-şi pregătească galerele şi nu par să aibă dorinţa de a fi gata pentru anul următor [12]. Vor ieşi cel mult douăzeci de corăbii pentru paza Arhipelagului, adică pentru securitatea legăturilor maritime turceşti [13].

Numai că, anunţă aceeaşi notă, în continuare circulă zvonuri în legătură cu 300 de galere turceşti la care 200 de vase engleze ar fi dispuse să se alăture [14]. Şi acest zvon se întîlneşte cu alte cîteva. Arsenalul din Constantinopol şi-a reînceput activitatea şi a adus din Arhipelag *maestranza*; aceasta la începutul lui martie 1591 [15]. În aprilie, turcii au comandat cantităţi enorme de in şi de cînepă în Transilvania. Pentru ce dacă nu pentru velatura şi parîmele viitoarei armade? [16] În iunie o nouă animaţie a arsenalului. În Marea Neagră a început construirea de galere. Sînt reparate cele vechi. La Constantinopol, sosesc încărcături cu vele [17]. Nu-i nimic de temut în prezent. Dar pentru viitor? Deşi turcii n-au făcut nici o expediţie importantă în 1591 (cîteva galere de gardă, doar au ieşit şi se semnalează la 15 iunie, reîntoarcerea a 6 galere cu echipajele extenuate, *consumidas de hambre* *, revenind dintr-o călătorie în Africa de nord [18], neliniştea creşte în lumea creştină. Mecatti [19] povesteşte că la Veneţia, în acest an 1591 s-a trăit cu spaima de turci. Este adevărat, cel puţin, că Veneţia a pregătit galere şi că a trimis trupe în Candia [20].

---

* istovite de foamete (lb. span. — N.tr.)

Aceste alarme sînt explicabile. Turcia fiind eliberată de războiul împotriva Persiei, trebuia să se țină seama de posibilitățile sale de intervenție. Cu atît mai mult cu cît pare să existe și o politică turcească de bluff și șantaj pentru a obliga Creștinătatea să ia contramăsuri și să rămînă încordată. Poate pentru a grăbi venirea unui agent spaniol, însărcinat să negocieze un nou armistițiu și aducînd pentru pașale măcar sumele de bani care însoțeau de obicei tratativele. Anul 1591 este o dată de scadență și de reînnoire a armistițiului cu Spania. Indicam mai înainte prezența la Constantinopol a lui Juan de Segni, din Minorca, informator, spion și reprezentant totodată [21]. O scrisoare a lui Francisco de Vera [22] semnalează prezența unui alt agent spaniol, Galeazzo Bernon (cel puțin așa îl numește un text spaniol). Or, acest personaj, *que avisa y sirve en Constantinopla* * îi arată ambasadorului spaniol că în cazul în care ar reîncepe, după cum se vorbește, războiul cu Persia, ar fi inutil să fie trimis la Constantinopol Juan Estefano de Ferrari „a cărui venire a fost cunoscută în Turcia". Oare acest Estefano nu este, aproape sigur, agentul pentru reînnoirea armistițiului ? În scrisoarea lui Giovanni Casteline [23], un alt agent al Spaniei, italian acesta, se găsesc, de asemenea cîteva cuvinte care privesc această problemă obscură. „Sinan (Pașa) întreabă, explică el [24], ce se întîmplă cu spaniolul care nu sosește? S-a împlinit cu prisosință timpul ca el să vină cu bani" [25]. Chestiunea armistițiului turco-spaniol continua deci să facă obiectul discuțiilor și trimiterilor de agenți diplomatici. Dar a fost el oare semnat sau nu în 1591 pentru cei trei ani obișnuiți? N-am putea afirma.

În orice caz, primăvara lui 1592 a fost calmă. Filip al II-lea într-o scrisoare din 28 noiembrie 1591 dăduse totuși contelui de Miranda, vice-regele Neapolelui, ordinul să fie gata pentru

---

* care informează și slujește la Constantinopol (lb. span. — N.tr.).

sprijinirea Maltei în caz de nevoie. Această nevoie nu se va prezenta, replicase viceregele [26]. Într-adevăr, în acel an nu au existat decît una sau două ieșiri a cîtorva galere turcești sub ordinele lui Cigala[27]. În octombrie, noul General al Mării se afla la Valona [28], dar avînd în vedere perioada înaintată a anului, el nu venea aici decît pentru a strînge obișnuitele daruri. Din prudență, Miranda a dat totuși ordin să se adune 16 galere la Messina. Această cifră singură e suficientă pentru a stabili, în lipsa informațiilor precise, că forțele lui Cigala nu însemnau mare lucru. De altfel, timpul rău împiedicînd galerele creștine să părăsească imediat Neapolele pentru Sicilia, ele au avut timp să afle despre plecarea lui Cigala către Constantinopol și să primească anularea ordinului care le fusese dat [29]. Ce concluzii să tragem din aceste amănunte lipsite de importanță? Că dacă ar fi existat un acord oficial în 1591, Filip al II-lea s-ar fi dispensat de ordinul său categoric în privința Maltei și contele Miranda de hotărîrea sa de a trimite galere la Messina. Cu atît mai mult cu cît nici unul nici altul nu vorbesc în această privință despre un acord ci despre mai multă sau mai puțină încredere care i s-ar putea atribui. Faptul sigur este însă că jocul negocierilor nu fusese întrerupt la Constantinopol. Francisco de Vera pare să fi ținut între degetele sale cîteva dintre firele obscurei afaceri a acelui Lippomano [30], spion al Spaniei probabil, și care, arestat de venețieni la Constantinopol în 1591, a preferat să se sinucidă pe drumul de întoarcere. Neclaritățile acestei afaceri nu ne ajută să înțelegem mai bine realitățile negocierii în capitala turcească.

Vom presupune că un posibil eșec al acestor tratative a putut fi la originea avertismentului care va fi, în 1593, devastarea țărmurilor Calabriei de către flota turcă. Sicilia și Neapole, prevenite la timp, își luaseră la momentul necesar obișnuitele lor măsuri de securitate. Dar, după un atac simulat împotriva Siciliei, circa o sută de corăbii turcești apăreau brusc în fața Messinei la Fossa

San Giovanni, prădau Reggio și 14 sate din împrejurimi [31], apoi, fără să facă alte pagube în lungul litoralului presărat cu fortificații de apărare, mergeau din nou la Valona. Se instituia astfel un război ascuns care nu se va mai opri sau aproape nu se va mai opri niciodată, un fel de degenerescență a războiului adevărat între armadele turcă și spaniolă. La o dată pe care n-o putem fixa cu exactitate, poate în 1595 [32], galerele Siciliei și Neapolelui s-au răzbunat strălucit, devastînd Patras și, mai cu seamă, participînd din plin la expedițiile corsare din Orient. Alonso de Contreras, la bordul galerelor ducelui de Maqueda, a slujit în aceste operațiuni fructuoase de jaf din care întorcîndu-se într-o zi îi revine, pentru partea sa simplă de soldat plătit cu trei scuzi, „o pălărie plină ochi de reali" [33]. Este un război mărunt, puțin perceptibil în mulțimea faptelor sale diverse, aflat uneori în legătură (dinspre partea otomană) cu emigrații morisci și, mai ales, cu neliniștita Calabrie pe care știrile o descriu cu nave suspecte în apele ei care merg în timpul nopții de-a lungul țărmurilor cu felinarele aprinse [34]. Dar acest război mărunt nu înseamnă război adevărat.

În 1594, a avut loc o ieșire a flotei lui Cigala [35]: ea a părăsit Constantinopolul cel mai tîrziu în iulie. La 22 august, sosea la Puerto Figueredo [36]. La anunțarea apropierii turcilor, în regatul Siciliei [37] atunci lipsită de apărare, s-a dezlănțuit panica. La 9 septembrie, într-adevăr, la Neapole era încă așteptată sosirea galerelor prințului Doria [38]. Dacă alarma s-ar fi extins, ea ar fi prins apărarea spaniolă pe picior greșit. Dar la jumătatea lui septembrie, lucrurile se liniștiseră suficient pentru a fi retrase din satele de pe țărmurile Siciliei miliția de pază și pentru a nu le mai lăsa decît protecția gărzii obișnuite, *gente ordinaria* [39]. Flota turcească despre care se spunea că este puternică de 90, 100, chiar 120 de galere s-a întors curînd la Constantinopol [40]. La 8 octombrie, cei 2 500 de napolitani,

67 — Filip al II-lea la lucru, 20 ianuarie 1569

Pe marginea unei scrisori adresate de el ducelui de Alcala, viceregele Neapolelui, Madrid, 20 ianuarie 1569, Simancas E° 1057, f° 105, două remarci: 1. *en las galeras que el C/omendador/ M/ay/or os avisare*; 2. *y sera bien que hagais tener secreto lo de Gran/a/da porq/ue/ no llegasse a Constantinopla la nueva y hiziese dar priesa al armada y puedese decir q/ue/ /e/stas galeras vienen a llevar al archi duq/ue/.* Traduc nota a doua: „va fi nimerit să ţineţi secretă afacerea din Granada pentru ca vestea să nu sosească la Constantinopol şi să nu grăbească ieşirea armadei /turceşti/ în larg". Granada s-a revoltat încă din noaptea Crăciunului a anului 1569. Dar vestea circulă deja pe străzile Neapolelui cînd scrisoarea regelui ajunge acolo.

68 — Filip al II-lea la ucru, 23 octombrie 1576

23 Octub. 1576

S. C. R. Mª

Acest bilet autograf al lui Antonio Perez către Filip al II-lea semnalează regelui plecarea lui Don Juan de Austria către Țările-de-Jos plus o dublă cerere a lui Escovedo. Filip al II-lea, pe margine, răspunde la fiecare paragraf. În dreptul ultimului (Escovedo cere să meargă și el în Țările-de-Jos), Filip al II-lea scrie: „*muy bien es esto y así daré mucha priesa en ello*". Simancas, Eº 487. Pagina a fost micșorată considerabil în clișeul nostru. Escovedo despre care se menționează aici va fi asasinat la 31 martie 1577. Acest text a fost publicat în facsimil de către J. M. GUARDIA în ediția sa din Antonio Perez, *L'art de gouverner*, Paris 1867, pagina LIV.

înrolaţi pentru armata din Lombardia şi care fuseseră reţinuţi pînă atunci, porneau spre nord.

În 1595, aceleaşi false alarme. Armada turcă se află la 31 iulie la Modon, postul său de pîndă şi de aşteptare [41]. Imediat, Italia intră în alarmă. Spaniolii plănuiesc să concentreze galerele la Messina [42], dar informaţii secrete pe care viitorul le va confirma anunţă că turcii nu vor ieşi *de sus mares* [43] *. Flota spaniolă, fără a se mai sinchisi, se ocupă deci, ca de obicei, de transporturile sale către vest, în timp ce baletul turcesc continuă să nu fie decît un joc de umbre [44].

Giovanni Andrea Doria nu vrea să lupte împotriva armadei turce: august-septembrie 1596

1596 a fost, după cum ştim, anul marii crize turceşti pe cîmpurile de luptă din Ungaria, anul durei bătălii de la Keresztes. Turcii, în acest an, şi-au luat totuşi poziţiile obişnuite de apărare pe coastele Greciei, cu atît mai mult cu cît ei trebuiau să se apere nu numai împotriva Occidentului creştin ci şi contra ţinutului albanez care clocotea poate ca odinioară, în cursul unui secol ce nu-i rezervase perioade calme [45]. Albania părea gata să se răscoale. La Roma, la Florenţa se plănuieşte încercarea unei debarcări acolo. Dar Veneţia este prea implicată în acest eventual conflict, aproape de frontierele sale; ea este prea dornică să rămînă neutră pentru a se amesteca în aventură sau pentru a-i îngădui să se dezvolte. În acest timp, spaniolii sînt hărţuiţi de Papalitate care ar vrea să-l vadă măsurîndu-se cu flota turcă [46]. Altădată, în 1572, Roma nu reuşise să adauge războiului maritim, un război continental împotriva turcilor. În 1596, ea se izbeşte de imposibilitatea adăugării unui

---

* din mările lor (lb. span. — N.tr.).

război maritim la războiul continental din Ungaria. Solicitat să intervină, în vara anului 1596, Giovanni Andrea Doria se baricadează în spatele instrucțiunilor sale. Presat, el face un raport către Filip al II-lea, dar în termeni care mărturisesc suficient că el este deja lămurit în legătură cu intențiile suveranului său: „În ultima zi a lunii trecute am scris Majestății Voastre. Adaug acum că la 2 ale acestei luni au sosit galerele Marelui-Duce și cele ale Sfinției Sale. Primele au venit cu pretențiile care se pot vedea din copiile scrisorilor Marelui Duce pe care mi le-au adus. Nu știu ce va decide prezidentul regatului Siciliei, pe care l-am informat imediat. Sanctitatea Sa pretinde ca să plec în căutarea armadei inamice și să lupt cu ea, dar cum aceasta are o mare superioritate în ceea ce privește numărul galerelor și cum în afară de trupele pe care le transportă, ea poate îmbarca în lungul coastelor sale cîți luptători va dori, nu mi s-a părut potrivit să mă supun în această chestiune. Pe de altă parte pretinde că trebuie să debarc trupe în Albania, ținînd seama de complicitățile pe care le are în această regiune. I-am răspuns că nu aveam ordine din partea Majestății Voastre în această privință în afară de cel de a păzi, cu galerele, țărmurile Creștinătății“ [47]...

Și de fapt, Giovanni Andrea Doria s-a mulțumit să lanseze cîteva escadre de galere în Levant pentru a abate atenția dușmanului. Apoi a așteptat în liniște evenimentele la Messina. La 13 august [48] îl anunța pe Filip al II-lea că „dacă nu era necesar să se înfrunte cu inamicul“, el s-ar îndrepta cu toată flota spre Spania, ceea ce a și făcut, cu ceva întîrziere, în septembrie [49]. Galerele turcești soseau în aceeași lună la Navarin, în stare proastă, cum afirma papa. Ele n-au depășit portul de escală [50] și s-au reîntors la primele semne ale iernii [51].

Creştinătatea a avut din nou cîteva temeri la începutul lui 1597 la anunţarea apropiatei ieşiri a 35 pînă la 40 de galere turceşti [52]. Măcar de data asta informaţia a fost aproape confirmată, dar poate din întîmplare pentru că alte informaţii — optimiste — anunţaseră că nu va ieşi nici o flotă [53]. La începutul lui august se ştia că o flotă părăsise deja Constantinopolul, o flotă redusă, destinată să acţioneze împotriva galerelor din Malta ale căror raiduri în Orient „au trezit pe cine dormea“, scrie ambasadorul spaniol din Veneţia [54]. Este evident că la vremea respectivă spaniolii ar fi preferat de departe somnul turcilor. Chiar şi puţin numeroasă, această flotă putea fi mobilă şi eficace în felul unei flotile de corsari, şi să facă tot atîtea pagube ba şi mai multe decît o armadă veritabilă. Se află apoi în curînd că ea era compusă din 30 de galere şi 4 galioane sub ordinele lui Mami Paşa şi că ea părăsise Constantinopolul la 2 iulie. Scopul său: să lupte împotriva corsarilor ponantini, dar, şi, eventual, să facă piraterie pe contul său. Astfel, războiul marilor state tinde către simpla piraterie. Iñigo de Mendoza începe să se întrebe dacă nu cumva inerţia spaniolă, spiritul său de non-rezistenţă îi împing pe turci să se înarmeze [55].

Totuşi, flota lui Mami Paşa nu egala, desigur, veritabilele flote de corsari ale algerienilor şi nu fusese pregătită cum trebuie la plecare. Căci în ciuda intenţiilor sale iniţiale, ea s-a reîntors rapid în portul său, nu fără a fi fost destul de zdruncinată în timpul călătoriei de întoarcere [56].

1598: nimic de semnalat, ceea ce, la urma urmelor este de mirare pentru că şi de data asta flota turcească ieşise în larg [57]. La 26 iulie ea plecase din Constantinopol sub comanda lui Cigala [58]. După ce depăşise cele Şapte Turnuri, fusese stînjenită de lipsa hranei şi a banilor, dar îşi continuase apoi drumul în pofida ciumei care, se spunea, se declarase la bord [59]. În total, ea număra 45 de galere, mai bine echipate decît cele din

anul precedent, ceea ce, de altfel, nu însemna decît un mai bine relativ. Cigala a sosit la Zante [60] în septembrie, dar nu a făcut nici o expediţie împotriva Creştinătăţii, galerele sale fiind, desigur, prea obosite [61] pentru a se aventura în operaţiuni de oarecare durată. Aşadar şi în 1598 o ieşire inutilă a flotei turceşti şi iarăşi războiul refuza să se declare. Şi pînă una alta la Constantinopol continuau tentativele de armistiţiu, negociate pentru Spania, de astă dată, de evreii din capitala turcă [62].

În 1599, acelaşi calm. În 1600, Cigala iese cu 19 galere care, sosite la Şapte Turnuri, nu mai sînt, în curînd, decît 10. Cele 9 galere dezechipate servesc la întărirea personalului şi a velaturii celorlalte [63]. În Occident, liniştea este completă. În Spania se plănuieşte chiar trimiterea galerelor în Flandra pentru a răspunde cererilor arhiducelui Albert [64].

Alarmă falsă sau ocazie pierdută în 1601?

În consecinţă, este uimitor să vedem Spania începînd în anul următor preparative militare. Oare războiul lui Henric al IV-lea împotriva Savoiei, în legătură cu Saluzzos [65] sau proiectele ostile faţă de Toscana au readus atenţia Spaniei către lumea mediteraneană? Ori necesitatea de a menţine deschis drumul de la Barcelona la Genova sau simplul fapt că, eliberată de războiul cu Franţa, Peninsula are mai multe forţe de cheltuit în Marea Interioară? În orice caz, asistăm, în 1601, la o desfăşurare neobişnuită de forţe spaniole în Mediterana. Întreaga Italie, la ordinele Madridului, este pusă pe picior de război [66]. Veneţia [67] este cu atît mai neliniştită de situaţie cu cît teritoriul său este străbătut de soldaţi germani, fără autorizaţie, pentru a se aduna la Milano care este plin de trupe. Veneţia, şi ea la rîndul ei, se înarmează, lucru firesc [68].

Contele de Fuentes îi dă toate asigurările, ceea ce nu este mai puțin firesc și, desigur, ineficient. Aceste înarmări, aceste mișcări de trupe și de nave au dezlănțuit imediat de-a lungul Italiei, prea irascibilă, prea atentă față de ceea ce-i putea amenința liniștea, o criză generală. Nu-i așa că renegatul marsiliez Bartolomeo Coreysi [69], trimis al lui Ibrahim Pașa [70] și care în aprilie trece prin Veneția îndreptîndu-se spre Florența și Livorno, călătorește spre Franța și Anglia cu proiecte vaste?

În ceea ce-l privește, Henric al IV-lea nu crede că de aici poate rezulta un război. „Contele de Fuentes, scrie el D-lui de Villiers [71], dacă ar tulbura Italia, l-ar avea împotriva sa pe Papă „fără de care zisul Rege și-ar face cu dificultate treburile". De altfel, Filip al III-lea nu are nevoie de o asemenea agitație. „Într-adevăr, mai scria Henric al IV-lea lui Villiers la 16 mai 1601 [72], n-am socotit niciodată că spaniolii ar vrea să facă război în Italia sau în altă parte, avînd cum au ei mîinile legate de cel din Țările-de-Jos, care este destul de greu pentru ei și nefiind de loc mai bine înavuțiți cu bani decît ceilalți". La această dată, de altfel, temerile italienilor se potoliseră. Veneția își elibera soldații [73] și criza era virtual încheiată cînd Filip al III-lea „jura", în sfîrșit, la 27 mai pacea de la Vervins [74].

Dar această criză centrată mai întîi pe Italia avea să se deplaseze brusc spre mare în timpul verii. Știrile din Constantinopol, informîndu-ne, de astă dată, nu atît asupra Orientului cît asupra Occidentului, semnalau la jumătatea lunii iunie pregătirea unei puternice flote spaniole, spre cea mai mare derută a lui Cigala care nu putea deloc să adune, în fața primejdiei, decît 30 sau 50 de galere cu ajutorul corsarilor [75]. În Franța, lumea era la curent cu această concentrare a flotei spaniole: „Armata de mare care se pregătește la Genova, scria Henric al IV-lea la 25 iunie [76], amenință imperiul turcilor și stîrnește invidia în împrejurimi, dar sper că ea va face mai mult zgomot decît rău, ca și celelalte acțiuni

ale amintitului conte de Fuentes“. Turcii au luat cîteva măsuri de prevedere, împingînd vreo treizeci de galere pînă în insula Tenedos [77], la ieșirea din Dardanele. Regele Franței nu lua în serios ieșirea armadei turce: „Sînt de părere, scria el la 15 iulie, că vîlva va fi mai mare decît efectul“ [78].

Cît despre armada creștină, ea părea mai amenințătoare, dar fiecare se întreba încotro își va îndrepta loviturile, deși Veneția pretindea a ști că ea va merge în Albania pentru a cuceri aici Castelnuovo [79]. La 5 august, prințul Giovanni Andrea Doria părăsea Trapani cu navele sale [80]. La Constantinopol, unde pericolul se exagera, situația măcar o dată în mod curios se inversa. Se vorbea despre o armadă creștină de 90 de galere și 40 de galioane [81]. Și Cigala, sosit la Navarin, se ținea cu prudență închis în port cu cele 40 de galere ale sale [82]. Totuși, nu era vorba nicidecum despre un nou Lepanto. Trapani, punctul de plecare al lui Doria, indica prin el însuși că Spania nu se preocupa de Levant, ci de Africa de nord. În realitate, flota spaniolă se pregătise de drum împotriva Algerului. Se spera în cucerirea prin surprindere [83] a marelui port nord-african, dar, încă o dată, timpul avea să destrame toate iluziile. Lipsa de îndrăzneală a comandantului contribuind și ea, armada a trebuit să-și schimbe direcția. Încă de la 14 septembrie, ambasadorul francez [84] în Spania anunța eșecul flotei: „se zvonește că ar fi survenit o furtună care a copleșit-o la patru leghe de locul unde dorea să debarce și care i-a risipit și i-a sfărîmat într-o asemenea măsură galerele încît spaniolii au fost siliți să renunțe la planurile lor. Să fie oare aceasta o ocazie ratată ce trebuie adăugată pe lista deja lungă a ocaziilor ratate de Creștinătate împotriva Algerului înainte de 1830? Așa cel puțin se considera la Roma, unde ducele de Sessa descria cum Sanctitatea Sa își „arătase durerea pentru nenorocirea întîmplată amintitei armade“ [85]. Sfîntul Părinte se gîndea, mai ales, că diversiunea către Africa împiedicase

o intervenție utilă în Levant... Astfel, la începutul secolului al XVII-lea, regăsim în chip curios, eternele dispute între spanioli, preocupați de Africa și italieni, atenți la Orient.

Să remarcăm că această expediție — și prin asta este ea semnificativă pentru momentul mediteranean — dacă ar fi reușit, nu s-ar fi ajuns decît la un simplu război local. Flota spaniolă n-ar fi întîlnit flota turcească. Războiul major al escadrelor, al galerelor întărite și al galioanelor nu a reușit să pună din nou stăpînire pe mare. Dincolo de circumstanțe, de oameni, de calcule, de proiecte un curent general — puternic și ostil — se opune costisitoarei lor reveniri în actualitate. În felul său, declinul războiului major este un semn prevestitor al însuși declinului Mediteranei care, cu siguranță, se precizează și devine vizibil încă din ultimii ani ai secolului al XVI-lea.

Moartea lui Filip al II-lea, 13 septembrie 1598[86]

În relatarea evenimentelor de pe scena mediteraneană nu am semnalat la locul său un eveniment totuși senzațional care a străbătut marea și lumea întreagă: moartea lui Filip al II-lea, survenită la 13 septembrie 1598, la Escorial, la capătul unei domnii care a părut adversarilor săi interminabilă.

Este o omisiune? Dar dispariția Regelui Prudent a însemnat oare o transformare radicală a politicii spaniole? Față de Orient aceasta (tentativa bătrînului Doria împotriva Algerului, în 1601, nu va schimba nimic din caracterul ei) va rămîne prudentă pînă la exces, puțin dornică de un conflict deschis cu turcii[87]. Agenții spanioli vor continua intrigile lor la Constantinopol pentru a negocia aici o pace imposibilă și pentru a se strădui cu folos să evite loviturile... Cînd se va vorbi despre război, acesta nu va fi decît

împotriva nord-africanilor, război limitat după cum se vede. Nu a existat o schimbare decisivă nici a Spaniei însăși. Continuă să acționeze numai forțele sale de mult timp active. Am mai spus-o în legătură cu ceea ce am numit reacția seniorială din timpul noii domnii. Totul înseamnă continuitate, chiar și, în ciuda tărăgănării în realizarea ei, reîntoarcerea la pacea care se impune după eforturile dezordonate, dar puternice, ale ultimilor ani ai domniei lui Filip al II-lea. Pacea de la Vervins din 1598 este opera regelui defunct. Pacea cu englezii va întîrzia 6 ani (1604), iar pacea cu Provinciile Unite, mai mult de 11 ani (1609), dar și una și alta sînt produse de mișcarea anterioară.

Nimic nu este mai revelator din enigmatica figură a lui Filip al II-lea decît admirabila sa moarte, povestită adesea și atît de patetic, încît eziți să-i reiei amănuntele emoționante. A fost desigur moartea unui rege și a unui creștin deosebit de încrezător în virtutea puterilor mediatoare ale Bisericii.

La primele atacuri dureroase ale bolii, în iunie, el se dusese, în pofida sfaturilor medicilor, la Escorial pentru a muri acolo. A luptat totuși împotriva afecțiunii septicemice care avea să-l doboare după 53 de zile de boală și de suferință. Această moarte nu se află nicidecum sub semnul orgoliului, această divinitate a secolului reformat [88]. Regele nu vine la Escorial pentru a muri, aici, solitar. El vine acolo unde se află ai săi, morții care îl așteaptă, și vine însoțit de fiul său, viitorul Filip al III-lea, de fiica sa, infanta, care peste puțin timp va pleca spre Flandra, de Granzii bisericii și de Granzii mireni care-i vor fi aproape în timpul suferinței sale. Este o moarte cît se poate de publică, de socială, cît se poate, am spune, de ceremonioasă, în cel mai bun sens al cuvîntului. Nu Orgoliul, nu Singurătatea și nici Imaginația cum s-a zis, ci aparatul familial, armata Sfinților, valul rugăciunilor înconjoară ultimele sale clipe într-o procesiune ordonată
 care, în sine, este o frumoasă operă de artă.

Acest om despre care s-a spus atîta că viața sa a constat în a diferenția temporalul de divin, pe care dușmanii săi l-au ponegrit fără rușine, prin cele mai absurde calomnii, pe care admiratorii l-au aureolat cam prea repede, se află în linia dreaptă a celei mai pure vieți religioase, așa cum trebuie ea înțeleasă, poate chiar în atmosfera revoluției carmelite...

Dar suveranul, forța istoriei, pentru care numele său a fost legătura și chezașul? Cum îl copleșește ea pe individul solitar și discret care a fost Filip al II-lea! Ca istorici, îl abordăm greșit: ambasadori fiind, el ne-ar primi cu cea mai rafinată politețe, ne-ar asculta, ne-ar răspunde cu o voce înceată, adesea de neînțeles, și nu ne-ar vorbi niciodată despre sine. Timp de trei zile, în vecinătatea morții, el și-a mărturisit păcatele vieții sale. Dar cine ar putea imagina cu precizie aceste păcate, evaluate la tribunalul conștiinței sale, mai mult sau mai puțin dreaptă în evaluările sale, mai mult sau mai puțin rătăcită în labirinturile unei vieți îndelungate? Acolo se situează una dintre marile probleme ale vieții sale, suprafața de taină care trebuie îngăduită adevărului din portretul său. Sau, mai curînd, din portretele sale. Care om nu se schimbă în cursul vieții? Iar a lui a fost lungă, frămîntată, de la portretul lui Tițian care ni-l prezintă prinț la 20 de ani pînă la teribilul și emoționantul tablou al lui Pantoja de la Cruz care ne restituie, la sfîrșitul domniei, umbra a ceea ce fusese...

Omul pe care noi îl putem înțelege este suveranul făcîndu-și meseria de rege în centrul, la răspîntia știrilor necurmate care țes în fața lui, cu firele lor înnodate și încîlcite pînza lumii și a Imperiului său; este cititorul de la masa sa de lucru, adnotînd rapoartele cu un scris rapid, monarhul izolat de oameni, distant, meditativ, legat prin ceea ce i se raportează cu istoria vie care se grăbește spre el dinspre toate orizonturile lumii. La drept vorbind, el este suma tuturor slăbiciunilor, tuturor forțelor Imperiului său, omul bilanțurilor. Secunzii săi, ducele de Alba, mai

tîrziu Farnese în Țările-de-Jos, Don Juan în Mediterana nu văd decît un sector, sectorul lor personal din enorma aventură. Este diferența care-l separă pe dirijor de executanții săi...

Nu este un om cu idei mărețe. Misiunea proprie el o vede într-o interminabilă succesiune de amănunte. Nu există printre notele sale una care să nu reprezinte un mic fapt precis, un ordin, o remarcă sau chiar corectarea unei greșeli de ortografie ori de geografie. Niciodată de sub pana sa nu apar idei generale sau planuri mari. Nu cred că înțelesul cuvîntului *Mediterana* i-ar fi cutreierat vreodată spiritul cu conținutul pe care i-l acordăm noi, că i-ar fi trezit obișnuitele noastre imagini de lumină și apă albastră și nici că ar fi desemnat pentru el un lot precis de probleme importante sau cadrul unei politici concepute cu claritate. Din educația prinților nu făcea parte și cunoașterea unei veritabile geografii. Toate acestea sînt motive suficiente pentru ca lunga agonie terminată în septembrie 1598 să nu fie un mare eveniment al istoriei mediteraneene, pentru a marca din nou distanța de la istoria biografică la istoria structurilor și, mai ales, la aceea a spațiilor...

NOTE

1. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 124.
2. Notă spaniolă din 5 ianuarie 1591, A.N., K 1675. Cred că pot fi lăsate în umbră numeroasele amănunte în legătură cu aceste intervenții. (J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 629 și următoarele).
3. Vezi nota precedentă.
4. J. de Segni de Menorca către Filip al II-lea, Constantinopol, 7 ianuarie 1591, A.N., K 1675.
5. 7 ianuarie, 19 ianuarie 1591, *ibidem*; din Constantinopol, 19 ianuarie 1591, *ibidem*. Sultanul către regele Franței, scrisoare interceptată, copie italiană, ianuarie 1591, *ibidem*; Sultanul către regina Angliei, *ibidem*.
6. Vezi nota precedentă.
7. Notă din Levant transmisă prin ambasadorul Veneției, A.N., K 1675.
8. Notă din Constantinopol. 16 februarie 1591, A.N., K 1675.

9. F^co^ de Vera către M. S. Veneţia, 2 martie 1591, A.N., K 1675.
10. Acelaşi către acelaşi, Veneţia, 16 martie 1591, *ibidem*; notă din Constantinopol, 16 martie 1591, transmisă prin ambasadorul imperial, *ibidem*.
11. F^co^ de Vera către M. S., Veneţia, 30 martie 1591, A.N., K 1675.
12. Acelaşi către acelaşi, Veneţia, 4 mai 1591, A.N., K 1675.
13. 11 mai, *ibidem*.
14. *Ibidem*.
15. Constantinopol, 2 martie 1591, A.N., K 1675.
16. F^co^ de Vera către Filip al II-lea, Veneţia, 17 aprilie 1591, A.N., K 1675.
17. Constantinopol, 12 iunie 1591, *ibidem*.
18. Constantinopol, 15 iunie 1591, *ibidem*.
19. *Op. cit.*, vol. 2, p. 785.
20. J. W. ZINKEISEN, *op. cit.*, vol. 3, p. 623.
21. Vezi notele 4 şi 5.
22. Veneţia, 8 iunie 1591, A.N., K 1675.
23. Scrisoarea sa deja citată, vezi nota 18. Numele său, Castelie, cu ligatură pe *i*, potrivit lecturii mele, care n-a putut fi verificată.
24. Urmez aici nu textul din Constantinopol, ci rezumatul de cancelarie, de pe spatele scrisorii.
25. ...*Que venga con dineros.*
26. Neapole, 15 februarie 1592, Simancas E°1 093, f° 8.
27. Miranda către Filip al II-lea, Neapole, 8 septembrie 1592, *ibidem* f° 79.
28. Acelaşi către acelaşi, Neapole, 25 octombrie 1592, *ibidem*, f° 91.
29. Acelaşi către acelaşi, Neapole, 16 noiembrie 1562, *ibidem*, f° 93.
30. F^co^ de Vera către Filip al II-lea, Veneţia, 29 iunie 1591, A.N., K 1675.
31. Pietro GIANNONE, *Istoria civile del Regno di Napoli*, La Haye, 1753, vol. 4, p. 283, 1593, şi nu 1595, cum indică A. BALLESTEROS Y BARETTA, *op. cit.*, vezi mai jos nota 44.
32. Vezi mai jos, nota 44.
33. *Les aventures du capitan A. de Contreras*, traducere şi ediţie de Jacques BOULENGER, *op. cit.*, p. 14.
34. 21 septembrie 1599, *Archivio storico italiano*, t. IX, p. 406.
35. Fco de Vera către Filip al II-lea, Veneţia, 6 august 1594, Simancas E° 1345, şi 20 august, *ibidem*.
36. Carlo d'Avalos către Filip al II-lea, Otranto, 25 august 1594, Simancas E° 1 094, f° 89.
37. Olivares către Filip al II-lea, Otranto, 8 septembrie, 1594, Simancas E° 1133. Atunci trebuie plasate incendiul din Reggio şi jefuirea cîtorva nave în largul Messinei, Carlo Cigala către contele de Olivares, Chios, 3 noiembrie 1594, Simancas E° 1155 şi indi-

caţii retrospective, 15 ianuarie 1597, Simancas E° 1223, G. MECATTI, *op. cit.*, vol. 2, p. 789—790.

38. Miranda către Filip al II-lea, Neapole, 9 septembrie 1594, Simancas E° 1094, f° 99.
39. Olivares către Filip al II-lea, Palermo, 15 septembrie 1594, Simancas E° 1158.
40. Miranda către Filip al II-lea, Neapole, 11 octombrie 1594, Simancas E° 1094, f° 110.
41. F^co^ de Vera către Filip al II-lea, Veneţia, 19 august 1595, Simancas E° 1094, f° 181.
42. Miranda către Filip al II-lea, Neapole 19 august 1595, Simancas E° 1094, f° 181.
43. Acelaşi către acelaşi, Neapole, 24 august 1595, Simancas E° 1094, f° 170.
44. Semnalez afirmaţiile lui A. BALLESTEROS Y BARETTA, *op. cit.*, vol. 4, 1, p. 169, despre jefuirea şi masacrul din Reggio întreprins de Cigala în 1595, şi cele din Patras, ca represalii, de către spanioli, despre care n-am găsit nici o menţiune în documentele pe care le-am consultat. Această afirmaţie fiind făcută fără dovezi, nu pot să mă pronunţ în privinţa ei. Vezi nota 37.
45. V. LAMANSKY, *op. cit.*, p. 493—500.
46. Care tocmai sosise la Navarin, Olivares către Filip al II-lea, Neapole, 24 septembrie 1596, Simancas E° 1094, f° 258.
47. G. A. Doria către Filip al II-lea, Messina, 8 august 1596, Simancas E° 1346.
48. Acelaşi către acelaşi, Messina, 13 august 1596, *ibidem.*
49. Olivares către M. S. Neapole, 24 septembrie 1596, Simancas E° 1094, f° 258.
50. *Ibidem.*
51. Iñigo de Mendoza către M. S., Veneţia 7 decembrie 1596, A.N., K 1676.
52. Acelaşi către acelaşi, Veneţia 5 aprilie 1597, A.N., K 1676.
53. Acelaşi către acelaşi, Veneţia 14 iunie şi 5 iulie 1597, *ibidem.*
54. Acelaşi către acelaşi, Veneţia, 2 august 1597, *ibidem.*
55. 9 august 1597, *ibidem.*
56. 18 octombrie 1597, *ibidem.*
57. Scrisori din 14 februarie 1598, 14 aprilie, 4 iulie, 18 iulie, 8 august despre mişcările lui Cigala.
58. Veneţia, 29 august 1598, *ibidem.*
59. Scrisori din 12 septembrie 1598, *ibidem.*
60. 30 septembrie 1598, *ibidem.*
61. Maqueda către Filip al II-lea, Messina, 28 septembrie 1598, Simancas E° 1158.
62. J. von HAMMER, *op. cit.*, vol. 7, p. 362 şi nota 2.
63. Iñigo de Mendoza către Filip al III-lea, Veneţia, 19 august 1600, A.N., K 1677.
64. Arhiducele Albert către Juan Carillo, Bruxelles, 14 septembrie 1600, *Affaires des Pays-Bas*, t. 6, p. 33.

Henric al IV-lea către Rochepot, Grenoble, 26 septembrie 1600, *Lettres inédites du roi Henri IV à M. de Villiers*, p. p. Eugène HALPHEN, Paris, 1857, p. 46.

65. Henric al IV-lea către Villiers, 27 februarie, 1601, *ibidem*, p. 12—13.
66. J. B[a] de Tassis către Filip al III-lea, Paris, 5 martie 1601, A.N., K 1677.
67. F[co] de Vera către M. S., Veneţia, 31 martie 1601, *ibidem*.
68. Acelaşi către contele de Fuentes, Veneţia, 14 aprilie 1601, *ibidem*.
69. Sau Coresi, F[co] de Vera către Filip al III-lea, Veneţia, 21 aprilie 1601, *ibidem*; va pleca din Veneţia la 2 mai (acelaşi către acelaşi, 5 mai, *ibidem*).
70. Acelaşi către acelaşi, 14 aprilie, 1601, *ibidem*.
71. 24 aprilie 1601, *Lettres inédites du roi Henri IV à M. de Villiers,* p. 19.
72. *Ibidem*, p. 29.
73. F[co] de Vera către Filip al III-lea, Veneţia, 5 mai 1601, A.N., K 1677.
74. Henric al IV-lea către Villiers, 16 mai 1601, *Lettres... du roi Henri IV...* p. 26.
75. Constantinopol, 17 şi 18 iunie, 1601, A.N., K 1677.
76. Către Villiers, *Lettres... du roi Henri IV...* p. 36.
77. Constantinopol, 2 şi 3 iulie 1601, A.N., K 1677.
78. Către Rochepot, *Lettres... du roi Henri IV...* p. 98.
79. F[co] de Vera către Filip al III-lea, Veneţia 28 mai 1601, A.N., K 1677, Henric al IV-lea către Villiers, 3 septembrie 1601, *Lettres...*, p. 44—45.
80. Sessa către Filip al III-lea, Roma, 17 august 1601, A.N., K 1630.
81. Constantinopol, 26 şi 27 august 1601, A.N., K 1677.
82. Constantinopol, 8 şi 9 septembrie 1601. *ibidem*.
83. A. d'AUBIGNÉ, *op. cit.*, vol. 9, p. 401 şi următoarele.
84. Henric al IV-lea către Villiers, Fontainebleau, 27 septembrie 1601, *Lettres...* p. 48.
85. Sessa către Filip al III-lea, Roma 6 octombrie 1601, A.N., K 1630.
86. Sursa narativă cea mai amănunţită este lucrarea lui P. de SEPULVEDA, *Sucesos del Reinado de Felipe II*, p. p. J. ZARCO, *Ciudad de Dios*, p. CXI—CXIX. *Historia de varios sucesos y de las cosas*, Madrid, 1924. Printre relatările istoricilor contemporani, Jean CASSOU, *La vie de Philippe II*, Paris, 1929, p. 219 şi următoarele; Louis BERTRAND, *Philippe II àl 'Escorial*, Paris, 1929, cap. 7 „Comment meurt un roi", p. 228 şi următoarele.

87. Prezenţa lui Juan de Segni de Mendoza la Costantinopol ne mai este semnalată printr-una dintre scrisorile lui Filip al II-lea, 3 noiembrie 1597, A.N., K 1676. În preajma războiului de Treizeci de Ani — tentativă a imperialilor de a scuti definitiv Spania de această misiune sau, mai exact, de aceste ameninţări, acţiune în legătură cu baronul Mollart. În 1623 negociere în mîinile lui Giovanni Battista Montalbano în legătură cu proiectul unei păci veşnice cu turcii şi cu o abatere a mirodeniilor prin Orientul Apropiat, cu ajutorul chiar al polonezilor. Vezi H. WÄTJEN, *Die Niederländer*... p. 67—69.

88. Jean CASSOU, *op. cit.*, p. 228.

CONCLUZIE

Se împlinesc în curînd 20 de ani de cînd această carte circulă, este discutată, folosită, criticată (foarte puțin), lăudată (prea adesea). Am avut, în orice caz, prilejul de nenumărate ori să-i completez explicațiile, să-i apăr punctele de vedere, să reflectez asupra părților discutate, să-i îndrept erorile. Am recitit-o de curînd cu seriozitate pentru a o aduce la zi și am remaniat-o substanțial. Dar este evident că o carte există în afara autorului ei, că ea are viața sa personală. Este posibil s-o îmbunătățești, s-o supraîncarci cu note și amănunte, cu hărți și ilustrații, dar nu să o schimbi radical. La Veneția, adeseori, o navă cumpărată din afara orașului era revizuită aici, completată de dulgheri iscusiți; ea rămînea totuși aceeași navă, ieșită fie de pe șantierele Dalmației, fie de pe cele ale Olandei și totdeauna ușor de recunoscut de la prima ochire.

În pofida muncii prelungite de corectare, cititorii acestei cărți în prima sa ediție o vor recunoaște fără greutate. Concluzia, mesajul, semnificațile sale rămîn aceleași ca odinioară. Ea se prezintă, în legătură cu acești ani ambigui ai începutului lumii moderne și străbătînd imensa scenă a lumii mediteraneene ca o valorificare a unui număr extrem de mare de documente noi. În plus, ea este un fel de eseu de istorie

generală, scris în conformitate cu trei registre succesive sau, „trei paliere“, aş prefera să spun trei temporalităţi diferite, ţelul fiind înţelegerea, în intervalele lor cele mai mari, a tuturor timpurilor diverse ale trecutului, de a sugera coexistenţa, interferenţele, contradicţiile, densitatea lor variată. Istoria potrivit dorinţelor mele, ar trebui să se cînte, să fie ascultată pe mai multe voci, cu acest inconvenient de netăgăduit că prea adesea vocile se acoperă unele pe altele. Nu totdeauna există una care să se impună ca solistă şi care să respingă acompaniamentele în depărtare. Cum am putea înţelege atunci, în sincronismul unei singure clipe şi ca printr-un mediu transparent aceste istorii diferite pe care le suprapune realitatea? Am încercat s-o sugerez reluînd adesea, de la o parte la alta a acestei cărţi, anumite cuvinte, anumite explicaţii — tot atîtea teme, melodii familiare, comune celor trei părţi. Dar dificultatea constă în faptul că nu există două sau trei temporalităţi, ci zeci, fiecare implicînd o istorie particulară. Numai suma lor prinsă în fascicolul ştiinţelor umaniste (acestea în serviciul retrospectiv al disciplinei noastre) constituie istoria globală a cărei imagine rămîne atît de greu de întregit, în plenitudinea sa.

I

Nimeni nu mi-a reproşat anexarea, la începutul acestei cărţi de istorie, a unui foarte întins eseu geografic, conceput parcă în afara timpului, şi ale cărui imagini şi realităţi nu încetează să se niveleze de la prima pînă la ultima pagină a acestei vaste lucrări. Mediterana, cu pustiul ei creator, cu uimitoarea libertate a drumurilor sale de apă, (cu *liberul* său *schimb*, cum spune Ernest Labrousse), cu pămînturile sale diverse şi asemănătoare, cu oraşele ei născute din agitaţie, cu colectivităţile sale umane complementare, cu ostilităţile sale congenitale reprezintă

o operă reluată fără încetare de oameni, dar pornind de la un plan obligatoriu, de o natură puțin generoasă, adesea sălbatică și care-și impune adversitățile și constrîngerile de foarte lungă durată. Orice civilizație înseamnă construcție, dificultate, tensiune. Cele ale lumii mediteraneene au luptat împotriva a mii de obstacole, deseori vizibile, au folosit un material uman uneori frust, s-au ciocnit la nesfîrșit, orbește, de masele enorme ale continentelor care strîng de jur împrejur Marea Interioară, s-au izbit, de asemenea, de imensitățile Oceanelor Indian și Atlantic...

Am căutat deci — potrivit limitelor și urzelii unei anumite observații geografice — localizări, permanențe, imobilități, repetiții, „regularități" ale lumii mediteraneene, desigur, nu *toate* structurile sau regularitățile monotone ale vieții străvechi a oamenilor, ci numai pe cele mai importante și care afectează viața cotidiană. Aceste regularități reprezintă planul de referință, elementul privilegiat al lucrării noastre, cele mai vii dintre imaginile sale; albumul se poate completa cu ușurință. Ele se regăsesc, ca și cum ar fi veșnice în viața de astăzi, din întîmplare, într-o călătorie sau într-o carte a lui Gabriel d'Audisio, Jean Giono, Carlo Levi, Lawrence Durrell, André Chamson ... Tuturor scriitorilor din Occident care, într-o zi sau alta, au întîlnit Marea Interioară, aceasta li s-a oferit ca o problemă de istorie mai ales „de lungă durată". La fel ca Audisio, ca Durrell mă gîndesc că însăși Antichitatea poate fi regăsită pe țărmurile mediteraneene de astăzi. La Rodos, în Cipru „observați pescarii care bat cărțile în taverna afumată *La Dragon* și vă veți putea face o idee despre cum a fost adevăratul Ulise". De asemenea, mă gîndesc, împreună cu Carlo Levi că satul uitat care este adevăratul subiect al frumosului său roman *Cristos s-a oprit la Eboli* se cufundă în noaptea timpurilor. Eboli (de la care Ruy Gomez și-a luat titlul princiar) se află pe țărm, aproape de Salerno, acolo unde drumul părăsește marea pentru a intra direct în munte.

Cristos (adică civilizația, omenia, dulceața vieții) nu și-a putut continua drumul său către ținuturile muntoase din Lucania, pînă în satul Gagliano, „deasupra rîpelor de argilă albă“, pe crestele versanților fără ierburi și fără copaci. Acolo sărmanii *cafoni* sînt, ca totdeauna, exploatați sistematic de noii privilegiați ai zilelor noastre, farmacistul, doctorul, învățătorul, toți personaje pe care țăranul le evită, de care se teme cu care umblă pe ocolite . . . Vendetele, tîlhăriile, asprimile, uneltele primitive sînt aici în mediul lor natural. Un emigrat poate reveni din America într-un sat aproape uitat de lume, purtător de mii de noutăți străine, de unelte minunate: el nu va schimba nimic din acest univers arhaic, claustrat. Nu sînt convins că fără privirea geografică (a călătorului sau a romancierului) am putea înțelege adevăratele contururi, realitățile opresive ale acestei înfățișări profunde a lumii mediteraneene.

II

Cel de-al doilea demers al nostru — descifrarea destinului colectiv al lumii mediteraneene în secolul al XVI-lea, descifrarea istoriei sale „sociale“, în sensul bun al cuvîntului, — trebuie de la început și pînă la formularea concluziilor, să se izbească de problema insidioasă și fără ieșire a deteriorării vieții sale materiale, de acele numeroase decadențe în lanț ale Turciei, Islamului, Italiei, de întîietatea iberică, pentru a ne exprima în limbajul istoricilor de odinioară —sau de întreruperile și opririle sectoarelor motorii (finanțe publice, investiții, industrii, navigație) pentru a vorbi limbajul economiștilor de astăzi. Unii istorici hrăniți sau nu cu gîndirea germană — cel mai recent fiind poate Eric Weber [1], discipol al lui Othmar Spann și al școlii sale universaliste — au susținut cu convingere că a existat
 un proces de decadență în sine al cărui exemplu

perfect îl oferea deja destinul lumii romane. Între alte reguli, orice prăbușire (*Verfall*) ar fi, pentru Eric Weber, compensată în altă parte de o ascensiune simultană (*Aufstieg*) ca și cum nimic nu s-ar pierde în viața comună a popoarelor. Am putea vorbi, de asemenea, despre tezele la fel de rigide ale lui Toynbee sau Spengler. Am luptat împotriva acestor concepții prea simpliste și a marilor explicații pe care le implică. Într-adevăr, în care dintre aceste scheme am putea înscrie cu ușurință exemplul destinului mediteranean? Fără îndoială, nu există *un* model al declinului. Pentru fiecare caz particular, modelul trebuie să fie reconstruit pornindu-se de la structurile sale de bază.

Oricare ar fi conținutul care se dă acestui cuvînt imprecis, *declin*, lumea mediteraneană nu a constituit prada ușoară și resemnată a unui vast proces regresiv, ireversibil și, mai ales, precoce. Spuneam, în 1949, că declinul nu părea vizibil în 1620. Astăzi aș spune cu ușurință, *fără a fi întru totul sigur*, nu înainte de 1650. În orice caz, cele mai frumoase trei cărți despre destinul ținuturilor mediteraneene, apărute în cursul ultimilor zece ani, cartea lui René Baehrel în legătură cu Provence, cea a lui Emmanuel Le Roy Ladurie referitoare la Languedoc și cea a lui Pierre Vilar despre Catalonia nu mă vor contrazice. Am impresia că dacă am voi să reconstruim noua panoramă a lumii mediteraneene după marea ruptură care marchează sfîrșitul întîietății sale, ar trebui să alegem o dată tîrzie, 1650 sau chiar 1680.

Ar trebui de asemenea, treptat, pe măsură ce investigațiile locale vor permite mai multă rigoare, să continuăm acele încercări de calculare, acele evaluări și cercetări de modele în voia cărora m-am lăsat apropiindu-mă astfel, mai mult decît mărturisesc aceste tentative foarte imperfecte, de gîndirea economiștilor preocupați de problemele dezvoltării și ale contabilității naționale (în Franța, François Perroux, Jean Fourastié, Jean Marczewski). A le urma, înseamnă

a regăsi imediat o certitudine, şi anume că lumea mediteraneană din secolul al XVI-lea este, mai ales, un univers de ţărani, de muncitori agricoli, de proprietari funciari; că secerişurile şi recoltele reprezintă lucrul cel mai important, restul fiind o suprastructură, fructul unei acumulări, unei abateri abuzive către oraşe. Ţăranii mai întîi, grîul mai întîi, adică hrana oamenilor, numărul oamenilor — iată regula tăcută a destinului acestei epoci. Fie pe termen scurt, fie pe termen lung, viaţa agricolă este determinantă. Va susţine ea oare greutatea crescută a numărului oamenilor, luxul oraşelor, atît de strălucitor încît nu-l mai zărim decît pe el? Aceasta este problema crucială a fiecărei zile, a fiecărui secol. Restul, prin comparaţie, este aproape derizoriu.

În Italia, de exemplu, o dată cu sfîrşitul secolului al XVI-lea se operează o investiţie enormă în beneficiul cîmpiilor. Ezit să văd în asta semnul unei decăderi prococe. Mult mai curînd este o reacţie sănătoasă: astfel va fi păstrat un echilibru preţios în Italia; echilibru material, se înţelege, căci din punct de vedere social, marea proprietate, atît de puternică, impune pretutindeni gravele sale perturbări şi constrîngeri pe termen lung. Aceeaşi situaţie există şi în Castilia [2]. Istoricii afirmă astăzi că aici s-a menţinut un echilibru material pînă la jumătatea secolului al XVII-lea. Iată o realitate care modifică observaţiile noastre anterioare. Crezusem că scurta şi violenta criză a anilor 1580 rezulta din simpla orientare a imperiului spaniol către Portugalia şi Atlantic. Era o explicaţie „nobilă“. Felipe Ruiz Martin [3] a demonstrat recent că ea nu este decît procesul declanşat, înainte de orice, de marea criză cerealieră a ţărilor iberice o dată cu anii 80 ai secolului, aşadar, în mare, „o criză a vechiului regim“, potrivit schemei lui Ernest Labrousse.

Într-un cuvînt, chiar şi pentru istoria conjuncturală a crizelor ar trebui să spunem adesea: structură, istorie lentă mai întîi. Totul trebuie
 să fie comparat cu acest plan transparent esen-

țial, izbînzile orașelor (care în 1949 m-au orbit: civilizația mai întîi!), dar și istoria conjuncturală, promptă să ofere explicații, ca și cum ea ar deplasa totul în aceste procese uneori foarte scurte, ca și cum ea însăși n-ar fi, la rîndul său, determinată. În fapt, trebuie construită treptat, pornind de la aceste procese și de la aceste imobilități cu care viața se confruntă neîntrerupt, o nouă istorie economică. Nu ceea ce face mai multă vîlvă este cel mai important, asta știe fiecare.

În orice caz, măreția vieții mediteraneene nu ia sfîrșit o dată cu inversarea tendinței seculare, în 1590, sau o dată cu lovitura de secure a crizei scurte dintre 1619 și 1621. Nu cred, de asemenea, pînă la o documentare mai amplă, nici într-un decalaj catastrofal al conjuncturilor „clasice" între nordul și sudul european și care, dacă exista, ar fi fost simultan groparul prosperității mediteraneene și constructorul supremației nordicilor. Este o explicație dublă, de două ori expeditivă. Pretind dovezi pentru ea.

Această separare dintre procesele lente și cele rapide, între structură și conjunctură rămîne în miezul unei dezbateri care este departe de a fi încheiată. Trebuie să clasezi aceste evoluții unele în raport cu celelalte, fără a fi sigur dinainte că unele le-au determinat pe altele sau invers. A le identifica, a le clasa, a le confrunta — iată primele griji, primele sarcini. Din nefericire, nu se pune încă problema să urmărim oscilațiile globale ale „veniturilor naționale" din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, și e păcat. Dar încă de pe acum putem discuta despre conjuncturile urbane, așa cum au făcut Gilles Caster [4], Carlo Cipolla și Giuseppe Aleati [5], primul, referindu-se la Toulouse, ultimii, la Pavia. Orașele înregistrează în viața lor complexă o conjunctură mai adevărată, cel puțin la fel de adevărată ca și curbele obișnuite ale prețurilor și salariilor.

În cele din urmă, problema constă în a pune de acord cronologii contradictorii. În consecință, cum evoluează, în funcție de timpul economic senin sau mohorît statele și civilizațiile, aceste

mari personaje, pretenţioase şi voluntare? Am pus problema în legătură cu statele: vremurile grele le-ar favoriza un progres relativ. Pentru civilizaţii, lucrurile se petrec oare la fel? Strălucirea lor apare adesea în contratimp. Abia în toamna şi chiar în iarna vieţii statelor-oraşe (la Veneţia şi la Bologna) înfloreşte o ultimă Renaştere italiană. Abia în toamna vastelor imperii ale mării, cel al Instanbulului, al Romei şi al Madridului, se desfăşoară puternicele civilizaţii imperiale. La sfîrşitul secolului al XVI-lea, la începutul secolului al XVII-lea, aceste umbre strălucite plutesc acolo unde, la mijlocul secolului, trăiseră marile corpuri politice.

III

La scara acestor probleme, rolul evenimentelor şi al indivizilor se micşorează. Problemă de perspectivă. Dar este corectă perspectiva noastră? În ceea ce priveşte evenimentele, „cortegiul lor oficial căruia noi îi acordăm primul loc modifică foarte puţin peisajele şi aproape deloc structura fundamentală a omului". Astfel gîndeşte un romancier de astăzi, îndrăgostit de lumea mediteraneană, Lawrence Durrell. Da, dar cum m-au întrebat unii istorici şi filosofi: ce devine omul în acest joc, ce devin rolul, libertatea omului? Şi de altfel, îmi obiecta un filosof, François Bastide, dacă orice istorie înseamnă desfăşurare, lucrare, nu s-ar putea, de asemenea, vorbi despre o tendinţă seculară pe care ar reprezenta-o „evenimentul"? Desigur, dar pe urma lui Paul Lacombe şi François Simiand, ceea ce am înlăturat din acest ocean al vieţii istorice, sub numele de „evenimente" reprezintă evenimentele *scurte* şi patetice, „faptele notabile" ale istoriei tradiţionale, ele mai ales.

Totuşi, nu susţin că această pulbere sclipitoare este fără valoare sau că reconstrucţia istorică a ansamblului nu poate pleca de la această micro-istorie; micro-sociologia, pe care ne-o suge-

rează, cred că pe nedrept, nu are, de altfel, o faimă prea rea. Este adevărat că ea înseamnă repetiție, în timp ce micro-istoria evenimentelor ar fi singularitate, excepție; într-adevăr, este vorba despre o defilare de „sociodrame". Dar Benedetto Croce a susținut, nu fără dreptate, că în orice eveniment — să zicem asasinarea lui Henric al IV-lea în 1610, sau, pentru a veni mai categoric în întîmpinarea perioadei noastre, ajungerea la putere a guvernului Jules Ferry în 1883—se poate sesiza ansamblul istoriei oamenilor. Aceasta este echivalentul portativului din muzică pe care explodează aceste note neobișnuite.

Acestea fiind zise, mărturisesc că nu sînt prea tentat, nefiind filosof, să discut amănunțit asupra atîtor întrebări care mi s-au pus și mi s-ar mai putea pune, în legătură cu influența evenimentelor sau cu libertatea oamenilor. Ar trebui să se înțeleagă cuvîntul libertate, încărcat de sensuri multiple, niciodată întru totul același în cursul secolelor — și să deosebim, cel puțin, libertatea grupurilor de libertatea indivizilor. Ce înseamnă, în 1966, libertatea grupului Franța? Ce însemna, exact în 1571, libertatea Spaniei, luată în bloc, adică posibilitățile sale de acțiune sau libertatea lui Filip al II-lea, sau libertatea lui Don Juan de Austria, pierdut în mijlocul mării cu navele, aliații și soldații săi? Fiecare dintre aceste libertăți îmi pare o insulă strîmtă, aproape o închisoare . . .

A constata îngustimea acestor limite înseamnă a nega rolul individului în istorie? Nicidecum. Tocmai pentru că aveți posibilitatea să alegeți doar între două sau trei lovituri continuă să se pună problema: veți fi sau nu capabil să le dați? să le dați eficace sau nu? să înțelegeți sau nu care sînt acele lovituri, și numai acelea, care sînt la îndemîna dumneavoastră? Voi încheia, paradoxal, că marele om de acțiune este cel care evaluează cu precizie aria strîmtă a posibilităților sale, cel care alege să se limiteze la ea și să profite chiar și de greutatea inevitabilului pentru a o adăuga înaintării sale. Orice efort

împotriva curentului profund al istoriei — care nu este totdeauna cel mai vizibil — este condamnat cu anticipație.

Astfel, aflîndu-mă în fața unui om, sînt mereu ispitit să-l văd închis într-un destin pe care el nu și-l făurește aproape deloc, într-un peisaj care schițează în urma și înaintea sa perspectivele infinite ale unei „durate lungi". În explicația istorică, potrivit vederilor mele bune sau rele, totdeauna timpul lung sfîrșește prin a triumfa. Contestatar al unei mulțimi de evenimente, al tuturor acelora pe care nu ajunge să le antreneze în propriul său curent și pe care le îndepărtează necruțător, el limitează, desigur, libertatea oamenilor și chiar partea ce revine hazardului. Eu sînt „structuralist" prin fire, puțin atras de eveniment și doar pe jumătate de conjunctură, această grupare de evenimente de același semn. Dar „structuralismul" istoricului nu are nimic de-a face cu inventarul de probleme care frămîntă, sub același nume, celelalte științe umaniste.[6] El nu-l orientează doar către abstracția matematică a raporturilor care se exprimă în funcții ci către înseși sursele vieții în ceea ce au ele mai concret, mai cotidian, mai indestructibil, mai anonim omenesc.

26 iunie 1965

NOTE

1. *Beiträge zum Problem des Wirtschaftverfalles*, 1934.
2. Lucrare în curs.
3. Felipe RUIZ MARTIN, în: *Anales de Economia, segunda época*, iulie-septembrie 1964, p. 605–606.
4. *Op. cit.*, p. 382 și următoarele.
5. „Il trend economico nello stato di Milano durante i secoli XVI e XVII. Il caso di Pavia", în: *Bollettino della Società Pavese di Storia Patria*, 1950.
6. Vezi Jean VIET, *Les méthodes structuralistes dans les sciences sociales*, 1965 1.

ANEXE

SURSELE

1. — *Sursele manuscrise*

Sursele prezentei cărți sînt înainte de toate manuscrise. Abundenta literatură a subiectului nu a fost utilizată decît după cercetări în arhive pentru completări, coordonarea rezultatelor și indispensabilele verificări.

Totuși nici pe departe cercetările noastre, cele vechi și cele noi, n-au epuizat enormul material inedit al arhivelor. Putea fi altfel pentru un subiect atît de vast?

Dacă am despuiat aproape complet bogăția de date din depozitele pariziene (și mai ales, prețioasa serie K din Arhivele Naționale ale Franței, serie revenită astăzi în Spania), dacă am parcurs aproape tot ce se putea procura din seriile politice din Simancas (ale cărei resurse sînt imense), dacă am făcut cercetări ample în marile depozite ale Italiei, dacă am reușit să captez prețioasa sursă de informații a Arhivelor Ragusei, nu-i mai puțin adevărat că investigațiile mele au fost, de la un depozit la altul, mai mult sau mai puțin norocoase. Ele n-au triumfat în fața incredibilei risipiri din Arhivele Veneției, nici a mărimii neobișnuite a arhivelor notariale la Marsilia, în Spania sau în Italia, nici în fața
 supraabundenței documentelor la Genova sau la

Florența, la Torino sau, iarăși, la Modena, Neapole, Palermo. . .

Dacă s-ar trece pe hartă depozitele pe care le-am putut atinge, s-ar remarca un mare gol către sud și către est, gol care reprezintă marea necunoscută a tuturor lucrărilor despre lumea mediteraneană din secolul al XVI-lea. Există, într-adevăr, bogate, magnifice arhive turcești care interesează, fără îndoială, jumătate din domeniul lumii mediteraneene. Numai că aceste arhive așteaptă să fie rînduite și rămîn greu accesibile. În sectorul pe care-l cuprind ele, neavînd încotro, a trebuit să recurgem la literatura istorică, la călători, arhive și lucrări balcanice, dar mai ales la izvoarele noastre occidentale. Istoria ținuturilor turcești și ale celor aflate sub influență turcească a fost astfel văzută din afară, spionată, pe măsură ce ea era consemnată la Constantinopol și aiurea, în știrile din Levant care formează serii de arhive atît de lungi în Italia și în Spania. Dar cunoaștem bine, din experiență, cel puțin, în cazul Franței, deosebirea care poate exista dintre o istorie văzută din afară (de exemplu din acele *Relazioni* ale ambasadorilor venețieni pe care cărțile noastre le-au banalizat prin folosire) și istoria aceleiași Franțe, luminată dinăuntru. Există deci o imensă lacună în informația istorică privitoare la ținuturile turcești. Pentru această carte, ea constituie o slăbiciune plină de consecințe și un motiv în plus de a cere istoricilor turci, balcanici, sirieni, egipteni, nord-africani să lucreze pentru a umple aceste goluri, să ne ajute în această sarcină care nu poate fi decît colectivă și de largă respirație. Unele progrese evidente au fost deja realizate de Ömer Lutfi Barkan și de elevii săi, de Robert Mantran, Glisa Elesovic, Bistra A. Cvetkova, Vera P. Mutafčieva, L. Fekete și Gy Káldy-Nagy, acești ultimi doi istorici maghiari coautori ai admirabilelor *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda*, 1550—1580, 1962.

Despre arhivele turcești, în sens larg, informații vechi există în *Histoire et Historiens*, Paris, 1930, sub semnătura lui J. Deny; de același

specialist — „A propos du fonds arabo-turc des Arch. du Gouv. Gén. de l'Algérie", *Revue Africaine*, 1921, p. 375—378. Despre arhivele turceşti în general, P. Vittek, *Les archives de Turquie*, *Byz.*, t. XII, 1938, p. 691—699 şi un ghid al arhivelor în limba turcă: *Topkapi*, *Sarayi Müzesi Archivi Kilavuzu*, Istanbul. Despre arhivele egiptene, vezi J. Deny, *Sommaires des archives turques du Caire*, 1930.

Privitor la ansamblul acestor probleme — J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman*, 1943, ajută la întocmirea bilanţului.

ABREVIERI PENTRU DESEMNAREA DEPOZITELOR

1.	A. C.	Arhive Comunale
2.	A. Dep.	Arhive departamentale
3.	A. d. S.	Archivio di Stato
4.	A. E.	Affaires Étrangères, Paris
5.	A. H. N.	Archivo Histórico Nacional, Madrid
6.	A. N. K.	Archives Nationales, Paris, seria K.
7.	B. M.	British Museum, Londra.
8.	B. N.	Biblioteca Naţională: F (Florenţa), M (Madrid), fără altă indicaţie (Paris).
9.	G. G. A.	Ex-Guvernatorul General al Algeriei.
10.	P. R. O.	Public Record Office, Londra.
11.	Sim.	Simancas.
12.	Sim. E°	Simancas, seria Estado.

I. — ARHIVELE SPANIOLE

1. Archivo General de Simancas

Trebuie să substituim vechiului ghid al lui Mariano Alcocer Martinez, *Archivo General de Simancas*, *Guía del investigador*, Valladolid 1923,

lucrarea recentă a lui Angel Plaza, *Guía del investigador*, 1961. Există, de asemenea, o serie de cataloage speciale, datorate odinioară activității magnifice a arhivistului Julián Paz. Aceste cataloage sînt analize de documente care, cel puțin, dau titluri detaliate; le-am folosit uneori ca pe niște izvoare veritabile. Dintre cataloagele lui Julián Paz, cităm: *Diversos de Castilla*, p. p. *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1909; *Negociaciones con Alemania* p. p. *Kaiserliche Akademie der Wissenschaften*, Viena; *Negociaciones con Francia*, p. p. *Junta para ampliacion de estudios* (aduce în discuție vechea serie K din Arhivele Naționale ale Franței care acum, din 1943, se găsesc din nou la Simancas); *Negociaciones de Flandes, Holanda y Bruselas*, 1506—1795, Paris, Champion, 1912; *Patronato Real*, 1912, *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 1912. Exceptînd *Diversos de Castilla*, există reeditări ale acestor cataloage prețioase (1942—1946). De arhivistul Angel Plaza, *Consejo y Juntas de hacienda* (1404—1707); de arhivistul G. Oritz de Montalban, *Negociaciones de Roma* (1381—1700), 1936; de actualul director din Simancas, Ricardo Magdaleno, *Napoles*, 1942; *Inglaterra*, 1947; *Sicilia*, 1951; de C. Alvarez Teran, *Guerra y Marina* (epoca lui Carol Quintul), 1949.

Cercetările mele la Simancas au fost completate prin despuierea ulterioară a numeroase microfotografii. Totuși, în acest depozit de arhive rămîne de explorat un enorm material documentar, mai ales în ceea ce privește documentele financiare, economice și administrative. În timpul primelor mele cercetări nu am putut ajunge decît la cîteva pachete, relative la exportul de lînă către Italia și am regretat în mod deosebit că nu am putut regăsi documentele referitoare la comerțul cu piper. Nici astăzi aceste documente nu sînt toate orînduite, dată fiind abundența lor, și va trebui timp pentru ca ele să fie.

În timpul ultimelor mele șederi la Simancas (1951 și 1954) am consultat din plin aceste serii importante (vezi lista, nr. 12).

LISTA PACHETELOR DESPUIATE

1. *Corona de Castilla* Correspondencia (1558—1597), legajos 137—139.
2. *Corona de Aragón* Correspondencia (1559—1597), legajos 326—343.
3. *Costas de Africa y Levante*, serie nu pıea în ordine, 1559—1594, legajos 485—492.
4. *Negociaciones de Nápoles* (1558—1595), legajos 1049—1094.
5. *Negociaciones de Sicilia* (1559—1598), legajos 1124—1158.
6. *Negociaciones de Milán* (1559 și 1597—1598), 3 legajos, 1210 (1559), 1283—1285 (1597—1598).
7. *Negociaciones de Venecia* (1559—1596), legajos 1323—1346.
   (De notat că o mare parte din corespondența Veneției se găsea altădată la Paris).
8. *Negociaciones con Genova* (1559—1565) legajos 1323—1346.
9. *Negociaciones de Toscana*, foarte incompletă, legajos 1446—1450.
10. *Nápoles Secretarias Provinciales* (1560—1599), legajos 1—8. (Documente în parte publicate de Mariano Alcocer), legajo 80 (1588—1599) compus din decrete originale.
11. *Contaduria de rentas*. Saca de lanas, 1573—1613.
12. *Consejo y Juntas de Hacienda; Contaduria Mayor de Cuentas* (Primera epoca — Segunda epoca); *Expedientes de Hacienda*.

2. Archivo Histórico Nacional din Madrid

Mi-a fost imposibil să consult *Confederación entre Felipe II y los Turcos* (*Guia*, p. 40); nu există, puse în ordine, decît documente din secolul al XVII-lea.

Cercetările mele s-au limitat la documentele inchizitoriale sau cel puțin, la ceea ce rămîne

din aceste imense arhive. Inchiziţia din Barcelona (libro 1); Valencia (libro 1); Calahorra şi Logroño (legajo 2220); din Canare (legajos 2363—2365); din Córdoba (legajo 2392); din Granada (2602—2604); din Llerena (legajo 2700); din Murcia (legajo 2796); din Sevilla (legajo 2492); din Valladolid (legajo 3189).

3. Biblioteca Naţională din Madrid (Secţia manuscrise)

Fonduri foarte disparate. Contribuţia lor totală este modestă. Semnalez că Sanchez Alonso în clasicele sale *Fuentes de la Historia española e hispano-americana*, Madrid, in 8°, 1927, a dat lista numerică a acestor documente risipite. În ce mă priveşte, am lăsat deoparte prea numeroasele copii de documente (mai ales cele datorate lui Antonio Perez), publicate sau comentate de multe ori. Au fost utilizate:

— Memorial que un soldado dio al Rey Felipe II porque en el Consejo no querian hacer mercedes a los que se havia perdido en los Gelves y fuerte de la Goleta (fără dată). G. 52, 1750.

— Instrucción de Felipe II para el secretario de estado Gonzalo Pérez, fără dată, G. 159—988, f° 12.

— Memorial que se dio a los teologos de parte de S. M. sobre differencias con Paulo IV, 1556, KK 66 V 10819 22.

— Carta de Pio V a Felipe II sobre los males de la Cristiandad y daños que el Turco hacia in Alemania, Roma, 8 iulie 1556, G. 52, 1750.

— Relación del suceso de la jornada del Rio de Tituan que D. Alvaro de Bazan, Capitan General de las galeras de S. M. hizo por su mandado la qual se hizo en la manera siguiente (1565), G. 52, 1750 p. p. Cat, într-o manieră deconcertantă în *Mission bibliographique en Espagne*, Paris, 1891.

— Carta de Felipe II al principe de Melito sobre las prevenciones que deben hacerse para la defensa de Cataluña, 20 martie 1570, 476.

— Capitulos de la liga entre S. Santidad Pio V, el Rey catolico y la Señoria de Venecia contre el Turco 1571, *ibidem.*

— Las causas que movieron el Sr. D. Juan de Austria para dar la batalla de Lepanto, 1571, *ibidem.*

— Advertencias que Felipe II hizo al Sr. Covarrubias cuando le eligio Presidente del Consejo 1572 (Copie din secolul al XVIII-lea), 140—11261 *b.*

— Carta de D. Juan de Austria a D. Juan de Zúñiga embajador de Felipe II en Roma sobre la paz entre Turcos y Venecianos y sobre los aprestos militares hechos en Italia para ir a Corfu contra los Turcos, Messina, aprilie (1573), KK. 39, 10454, f° 1080.

— D. Juan de Zúñiga către D. Juan de Austria, Roma 7 aprilie 1573, *ibidem*, f 1070.

— Instrucción al Cardenal Granvela sobre los particulares que el legado ha tratado de la juridición del Reyno de Nápoles (în limba italiană), copie din secolul al XVII-lea, 8870.

— Reprezentación hecha al Señor Felipe II por el licenciado Bustos de Nelegas en el año 1574 (despre înstrăinarea bunurilor bisericii), copie din secolul al XVIII-lea, 3705.

— Correspondencia de D. Juan de Gurrea, gobernador de Aragón con S. M. el Rey Felipe II (decembrie 1561—septembrie 1566), copie din secolul al XVI-lea, V 12.

— Instrucción de Felipe II al Consejo Supremo de Italia 1579, E 17, 988, f 150.

4. Academia de la Historia (Secția de Manuscrise)

Lista care urmează corespunde excerptării făcute pentru mine de Miguel Bordonau, numai pentru documentele referindu-se la Alger, la forturi și la

Africa de nord. Referinţele sînt luate din catalogul lui Rodriguez Vila.

Relación del estado de la ciudad de Argel en 1600 por Fr. Antonio de Castañeda $\frac{(12-11-4)}{111}$ (fº 21vº).

Berberia siglo XVI, (11—4—4—8).

Instrucción original dada por Felipe II a D. Juan de Austria sobre los fuertes de Berberia y socorro de Venecianos, ano 1575, *ibidem.*

Carta del conde de Alcaudete a S. M., ano 1599. *Ibidem.*

Relación de Fr. Jeronimo Gracia de la Madre de Dios sobre cosas de Berberia, año 1602. *Ibidem.*

Carta de Joanetin Mostara al Duque de Medina Sidonia, con noticias de Fez, año 1605. *Ibidem.*

Carta original del Duque de Medina Sidonia a Felipe III con noticia de la muerte del Jarife, año 1603. *Ibidem* (f° 42 v.).

Relación del estado de la ciudad de Berberia *(sic)* escrita en italiano, año 1607 con 2 planos. *Ibidem* (f° 45).

Sobre asuntos de Africa en tiempos del Emperador, años 1529—1535. A. 44 (fº 55).

Cartas y documentos sobre la conquista de Oran par Cisneros. Letra del siglo XVII 11—2—1—11 (fº 65 v.).

Documentos y cartas dirigidas o emanadas de Felipe II, 12—25—5 =C—96.

Papeles originales sobre gobierno de Oran. A. 1632—1651, 12—5—1 — K. 63—66—65, 3 volumenes (fº 102 v.).

Sobre Oran, Berberia, Larache . . . comienços del siglo XVII. 11—4—4 = 8. Instrucción a Don Juan de Austria sobre cosas de Argel, año 1573 11—4—4 (fº 172 v.).

Relación de las dos entradas hechas en 1613 por el Duque de Osuna en Berberia y Levante, *ibidem* (f° 176 v.). Aviso sobre Argel, año 1560, Collección Velázquez, tomo 75 (f° 242 v.).

5. Alte depozite din Spania, folosite sau recunoscute

A. Communales din Valladolid. A. Comm. din Málaga, Tarragona (Archivo diocesano), Barcelona, Valencia (informații de la Earl J. Hamilton), Cartagena, Burgos, Medina del Campo (Azilul Simón Ruiz). Acest din urmă depozit, care deține corespondența lui Simón Ruiz, se găsește în prezent într-o ordine admirabilă la Archivo Provincial din Valladolid.

II. — ARHIVELE FRANCEZE

PARIS

Arhive naționale. — Pentru seria K, urmez ordinea catalogului Paz (în aproximativă ordine cronologică). Toate aceste documente sînt la ora actuală la Simancas, sub aceleași cote. Arhivele naționale din Paris posedă un microfilm complet al lor, ușor de consultat.

K 1643.
K 1447—1448—1449—1450—1451—1426.
K 1487—1488—1489—1490—1491—1492.
K 1493—1603; K 1689—1707—1629—1708.
K 1692. Corespondența marchizului de Villafranca, viceregele Neapolelui, 1534—1536; K 1633; K 1672 — 1679; Corespondență din Veneția, K 1630—1631; Corespondență din Roma, 1592—1601.

Măruntele documente ale misiunii Tiran AB XIX 596. Nu am făcut decît să parcurg puțin bogatele arhive ale Marinei pentru Mediterana din secolul al XVI-lea. A 2, A 5 IV, V, VI, B 4 I, B 6 I, 77, B 7, 204, 205, 473, 520, B 8 2—7, D 2, 39, 50, 51, 52, 53, 55.

Biblioteca Națională — Extrema împrăștiere a documentelor ne-ar permite să lungim la nesfîrșit lista izvoarelor noastre.

Trei fonduri: fondul francez, prescurtat F. Fr, fondurile spaniole (F. Esp.), fondul italian (F. Ital.).

Fondul francez: Am citit scrisorile autografe ale ambasadorilor francezi în Spania, Sébastien de l'Aubespine, 1559—1562 și Saint-Gouard, 1572—1580. Pentru Sébastien de l'Aubespine, A. E. oferă, sub numerele Esp. 347 și Esp. 348 o copie a acestei importante corespondențe, făcută de M. Hovyn de Tranchère de pe originalele de la Biblioteca imperială din Sankt-Pétersbourg.

M-am interesat (în vederea unei eventuale publicări) să regăsesc la B. N. scrisorile și documentele oficiale ale lui Sébastien de l'Aubespine, abate de Basse-Fontaine, apoi episcop de Limoges; lista lor este destul de lungă. Piese diverse 4398 (f° 133); 4400 (f° 330; 15877, 15901, 16013, 20787. Semnalăm în trecere o ambasadă în Brandenburg 3121. Pentru misiunile sale în Spania: 3880, f° 294; 3899, f° 82; 3951, f° 26; 4737, f° 91; 10753, 15587, 16013, 16121, 16958, 17830, 20991, 23406, 23517; ambasadă în Elveția, 20991, 23227, 23609, cifru diplomatic, n. a. 8431; 2937 (37), 3114 (102), 3121, 3130 (52 și 88), 3136 (10), 3158 (51, 54, 59, 76), 3159, 3174 (90), 3185 (102), 3189 (19), 3192, 3196 (26), 3216 (27), 3219 (2, 117), 3224 (82), 3226 (27), 3249 (73, 92), 3320 (96), 3323 (76, 119), 3337 (144), 3345 (55, 70), 3390 (15), 3899 (11), 3902 (88), 4639, 4641, 6611, 6614, 6616, 6617, 6618, 6619, 6620, 6621, 6626, 15542, 15553, 15556, 15557, 15559, 15784, 15875, 15876, 15902, 15903, 15904, 16016, 16017, 16019, 16023.

Pentru corespondența lui Saint-Gouard, 16104—16108.

Cercetări complementare în ceea ce privește:

a) Corespondența diplomatică a Franței cu Roma, 17987, extrase din diverse tratative ale ambasadorilor la Roma (1557—1626).

3492—3498. Scrisori ale D. de Béthune, ambasador la Roma.

b) Am încercat să completez materialele publicate de Charrière în privința corespondențelor cu Turcia și Veneția, cu riscul, adesea de a cădea

din nou peste scrisori pe care le-a reprodus și el. Am fost determinat astfel să citesc 16142, f°s 7—8, 32 și 32 v^{0}, 34, 43—44 v^{0}, 48—49, 58, 60—61 și scrisorile lui Germigny, 16143 scrisori ale lui Paul de Foix, 16080 și ale lui du Ferrier, 16081.

Am citit, de asemenea, corespondența episcopului de Dax în cursul dramaticei sale misiuni din 1571—1573 (16170).

c) Am folosit o serie de documente de valoare medie precum 6121 f°s 2—15, despre Constantinopol, Dupuy, II, 376, despre Claude du Bourg, 16141 f°s 226—272 v^{0} . Advis donné au Roi Très Chrétien par Raymond Mérigon de Marseille pour la conqueste du royaume d'Alger *na* 12240. Documente oficiale și corespondență relativă la Bastionul Franței, se referă puțin la secolul al XVI-lea și din acest punct de vedere, nu au pentru studiul nostru importanța lucrării lui Giraud după documentele familiei Lenche. Am tras folos din două contracte ale lui Filip al II-lea cu negustori genovezi, mai 1558, f°s 476 și 476 v^{0} 478—479.

2. *Fondul spaniol:* documentele sînt inventariate, de regulă, cu exactitate de către A. Morel Fatio în catalogul multiplicat al Secțiunii. Este un fond foarte pestriț. Sub formă de cópii, se găsesc aici un număr important de note, relatări, scrisori ale ducelui de Alba... Piesa cea mai importantă a acestei colecții disparate este lungul discurs asupra afacerilor napolitane (Esp. 127) care este greu de datat cu precizie și a cărui origine îmi scapă.

3. *Fondul italian:* mai bogat chiar decît cel spaniol, dar încărcat de cópii, de documente dificil de situat din punct de vedere cronologic și din care multe au fost publicate sau utilizate. Au fost citite manuscrisele 221, 340 (Cipru, 1570), 427, 428 (Corfu, 1578), 687, 772, 790 (despre conducerea Neapolelui de către D. Pietro de Toledo, 1220, 1431, 2108.

Ministerul Afacerilor Externe. — Există din 1932 un inventar perfect de cópii și documente autentice ale fondului spaniol, Julián Paz, *C. de doc.*

españoles existentes en el Archivo del Ministerio de Negocios Extranjeros de Paris, Madrid, 1932. Aceste documente alcătuiesc o serie de registre groase. Cotele noastre prescurtate sînt A. E. Esp. (Aff. Etr. Espagne). Au fost utilizate registrele următoare: 138, 216—219, 222—224, 227—229, 231—238, 261, 264 (f°s 51, 60, 70, 120), 307.

Am semnalat deja registrele Esp. 347 și 348 care conțin copia scrisorilor episcopului de Limoges.

Am citit, de asemenea, volumele Veneția, 46, 47 și 48 ale corespondenței lui Hérault de Maisse, ambasador al Franței la Veneția 1589—1594, cópii ale căror originale le posedă B.N. din Paris.

MARSILIA

Arhive ale Casei de Comerț. — Cîteva scrisori de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, foarte puțin numeroase și cărora nu li s-au dat cote speciale: de exemplu a lui Coquerel, consul din Alexandria, către consulii din Marsilia, Alexandria, 29 noiembrie 1599, orig.; Louis Beau, consul la Alep, către consulii Marsiliei, Alep, 1 septembrie 1600, orig., etc. . .

Arhive Comunale — Deliberările Consiliului Orașului din 1559 pînă în 1591, BB 40—BB 52 (registre).

O serie de documente în curs de clasare din prețioasa serie HH și mai ales pachetele 243, Mesajele Regale ale lui Carol al IX-lea autorizînd nobilii să facă negoț fără să-și piardă noblețea; 272, dreptul terțului; dreptul de ancorare în Antibes 1577—1732, 273, Arles, 1590—1786; 284, scrisori ale lui Henric al III-lea autorizînd exportul de lînuri; 307, comerț cu Anglia, 1592—1778; 346 *bis* scrisoare a „Regelui“ Marocului cerînd numirea unui consul; 350, Tunis, corespondență diversă; 351, dreptul de 2% la Constantinopol, 1576—1610; 367, capturări de nave sau de încărcături; 465, mișcarea portului, intrare de mărfuri, 1577. Trebuie să adaug la

această listă o serie de scrisori din Alep, din Tripoli, din Siria și din Alexandrette care se vor găsi citate cu datele lor (partea a II-a, capitolul III) dar ale căror cote, cînd am lucrat la Marsilia, nu fuseseră încă fixate și pe care le desemnez sub numele provizoriu de fondul Ferrenc.

Arhive departamentale din Bouches-du-Rhône. — Trei documente prețioase:

1. Primele arhive ale Consulatului din Alger asupra cărora R. Busquet a atras atenția cercetătorilor;

2. Registru conținînd declararea mărfurilor care ieșeau din Marsilia pentru a fi exportate în interiorul regatului în anul 1543. Amiralitatea din Marsilia, IX B 198 *ter*. Documentul cuprinde în fapt trei liste: a) din 15 ianuarie 1543 la 21 mai 1543, lista „mărfurilor din Marsilia pentru a fi transportate în regat", pe scurt, exporturile Marsiliei în Franța pe calea uscatului, f⁰I la f⁰ XLV; b) din 15 ianuarie 1543 la 28 mai 1543, extras al mărfurilor aduse la Marsilia pe uscat sau pe mare, provenind din regat (f⁰ XLVI pînă la f⁰ LXXVI); c) din 16 ianuarie 1543 la 18 mai 1543, exporturi ale Marsiliei către străinătate pe mare, f⁰ LXXVIII pînă la f⁰ LXXXIX v⁰.

3. Înregistrarea certificatelor de coborîre a mărfurilor (debarcate de pe nave, din 1609 pînă în 1645), registru nenumerotat, Amiralitatea din Marsilia, B IX 14.

ALGER

Arhivele Ex-Guvernatorului General al Algeriei dețineau o interesantă colecție de documente spaniole, cópii și originale, provenite de la misiunea Tiran din 1841 pînă în 1844. Catalogul, în care există unele greșeli grosolane, a fost întocmit de Jacqueton.

Fondul a fost parcurs în întregime de mine, chiar și pentru perioada din afara subiectului

cărţii, prilej de a releva anumite greşeli de atribuire din catalog şi omisiunile traducerilor libere ale lui E. de La Primaudaie, *Doc. inédits sur l'histoire de l'occupation espagnole en Afrique 1506—1564*, Alger, 1866, 324 p. care, de altfel, nu a publicat nici o cincime din documentele algeriene.

Alte arhive utilizate. — Besançon, Arh. depart. din Doubs; Toulon, Arhive comunale; Cassis. Arhive comunale; Orange, Arhive comunale; Perpignan, Arhive departamentale din P. — Orientali; Rouen, Biblioteca Municipală, Arhive departamentale, Arhive comunale, Aix, Bibl. Méjanes.

III — ARHIVELE DIN ITALIA

GENOVA

Archivio di Stato. — Patru serii importante: 1. Corespondenţa cu Spania: 1559—1590, de la pachetul 2.2411 (care cuprinde numai cîteva documente ale agentului Angelo Lercaro pentru anul 1559) la pachetul 8.2417; mai tîrziu, aceste despuieri au fost continuate pînă la pachetul 38.2247 corespondenţă pînă în anul 1647; 2. Corespondenţa secretă cu Constantinopolul, de un interes deosebit, din 1553 pînă în 1565, cuprinzînd două pachete 1.2169 şi 2.2170. Aceste două serii aparţin fondului de *Lettere Ministri* şi se desemnează sub rubricile *Lettere Ministri Spagna* şi *Lettere Ministri Constantinopoli*; 3. Seria bogată şi decepţionantă din *Lettere Consoli:* Messina 1529—1609 (nr. 2634), Neapole 1510—1610 (nr. 2635), Palermo 1506—1601 (nr. 2647), Trapani 1575—1632 (nr. 2651), Civitavechia 1563 (nr. 2665), Alghero 1510—1606 (nr. 2668), Cagliari 1519—1601 (nr. 2668), Alicante 1559—1652 (nr. 2670), Barcelona 1522—1620 (nr. 2670), Iviza 1512—1576 (nr. 2674), Mallorca 1573—1600 (nr. 2674), Sevilla 1512—1609 (nr. 2674), Pisa 1540—1619 (nr. 2699), Veneţia 1547—1601 (nr. 2704), Londra

începînd din 1651 (nr. 2628), Amsterdam 1563—1620 (nr. 2567), în fapt documentele din secolul al XV-lea privesc Anversul; 4. Importanta serie de documente referitoare la *Magistrato del Riscatto degli Schiavi* (atti 659) pentru ultimii ani ai secolului.

În afara acestor serii, am consultat *Lettere Ministri, Inghilterra* filza 1.2273 (1556—1558); *Diversorum Corsicae*, filza 125 și mai ales *am inventariat* enormele registre *Venuta terrae* (1526—1797), *Caratorum occidentis* (1536—1793), *Caratorum Orientis* (1571—1797), *Caratorum veterum* (1423—1584) care schițează cu o mare precizie mișcarea enormului port genovez pentru ultimii treizeci de ani ai secolului și ulterior. Am avut norocul să găsesc, în octombrie 1964, un registru de asigurări maritime.

Archivio Civico. — Sînt păstrate la Palazzo Rosso documentele privind în special orașul Genova, activitatea meșteșugurilor sale (despre *Arte della Lana* începînd din 1620), deplasarea bărcilor în jurul capului Corse, în secolul al XVII-lea, aducînd la Genova lemnul insulei. Se găsește de asemenea un pachet uimitor de documente referitoare la activitatea bărcilor marsilieze: *Consolato francese presso la Repubblica — Atti relativi 1594—1597*, nr. 332. Consulatul francez, rămas fără succesori între 1594—1597, va fi luat în grijă, curios, de Genova și administrat de ea; este de departe, din cîte cunosc, cel mai important document despre comerțul marsiliez în Mediterana occidentală. Numeroase documente se referă la comerțul marsiliez cu Spania: proprietarii de bărci întreabă dacă le este sau nu îngăduit să meargă în Spania, dacă este sau nu război cu ea? De aici urmează iscodirea proprietarilor de nave revenind din Sardinia sau din Spania care dovedește pînă la ce punct Mediterana occidentală forfotește de bărci marsilieze.

VENEȚIA

La *Archivio di Stato*, au fost utilizate următoarele pachete de documente: $\frac{1}{A}$, $\frac{2}{B}$, $\frac{3}{C}$, $\frac{4}{D}$, din 1546 pînă în 1564 (arhivele bailului). Senato Secreta Dispacci Napoli. Cinque Savii alla Mercanzia. *Buste* 1, 2, 3, 4, 6, 8, 9, 26, 27. Relazioni Collegio Secreta 31, 38, 78. Capi del Cons^{0} dei Dieci, Lettere di ambasciatori, Napoli, 58. Lettere ai Capi del cons^{0} dei Dieci. Spalato 281. Lettere commerciali XII *ter*, enormă culegere amestecată de scrisori comerciale de la sfîrșitul secolului scrise din Veneția, Pera, Alep și din Tripoli (Siria). *Archivio generale di Venezia*, Veneția, 1873, in 8^{0} dă liniile generale de organizare ale depozitului. O lovitură norocoasă în *Archivio Notarile*, încorporată de altminteri la *Archivio di Stato*, mi-a îngăduit să descopăr, între hîrtiile notarului Andrea de Catti, 3361 (iulie 1590) un act stabilind existența unei companii de 12 asiguratori maritimi.

De la prima ediție a acestei cărți, am petrecut luni întregi la Veneția parcurgînd, pentru perioada 1450—1650 cea mai mare parte a documentelor din seriile Senato Mar, Senato Terra, Senato Zecca, Cinque Savii alla Mercanzia, plus corespondența completă a ambasadorilor venețieni în Spania pînă în 1620 și, în sfîrșit, prețioasele *Annali di Venezia* care reprezintă, urmînd documentele oficiale, o cronică a evenimentelor orașului și ale lumii și care continuă, într-un cuvînt, acele *Diarii* ale lui Sanudo. Prospecțiuni făcute în actele din Archivio Notarile și de la Quarantia Criminale.

La Veneția, am despuiat, de asemenea, fondurile Marciana și Museo Correr (fondurile Dona delle Rose și Cicogna).

Archivio di Stato. — Întregul meu studiu s-a bazat pe fondul Mediceo. Am despuiat seria de *filze* ale corespondenței cu Spania între anii 1559 și 1581, de la nr. 4896 pînă la nr. 4913, am inclus (de exemplu un pachet nr. 4897 *bis*) și am împins investigațiile pînă în 1590 folosind importantul rezumat manuscris al seriei. În afara acestei lungi serii au fost cercetate următoarele *filze*: 1829, 2077, 2079, 2080, 2840, 2862, 2972, 4185, 4221, 4279, 4322. Pachetele 2077, 2079, 2080 corespund acelor *portate* din Livorno din care expunerea noastră a făcut numeroase împrumuturi. Printre Misc. Medici, pachetul 123 nu a furnizat nimic util, în pachetul 124 (f° 44) o interdicție, datată 1589, a împăratului către supușii săi de a face negoț cu englezii. Din 1949 am lucrat din nou cu fondul Mediceo și mai ales cu documentele depuse la Arhivă.

Biblioteca Nazionale. — Fondul Capponi, de o bogăție extremă, a fost achiziționat de Bibliotecă în jurul anului 1935. El cuprinde colecția registrelor comerciale ale acestei puternice familii. Doar pentru perioada noastră sînt în cauză registrele 12—99, 107—109, 112—129, această din urmă serie conținînd registre de companii diverse. E vorba, în ele, despre o întreagă lume. Aceste registre mari, prin greutatea și dimensiunile lor, nu facilitează deloc cercetarea. Numai fotografierea lor ar permite depășirea dificultăților de mînuire. Nu am consultat decît registrul nr. 41, *Libro grande debitori e creditori di Luigi e Alessandro Capponi, Mariotto Meretti e compagni di Pisa 1571—1587*. Este un registru minunat, cu indicarea prețurilor, schimburilor, asigurărilor maritime, afretărilor, o privire generală asupra unei activități comerciale dispersate cum sînt toate în această epocă.

Fondul Capponi comportă o serie de documente politice, economice și istorice foarte variate și asupra cărora nu a fost posibil să proiectăm decît

o trecere în revistă. S-ar umple un volum întreg cu enumerarea titlurilor acestor documente despre familia Medici, Republica Florenței, Spania, Polonia, China, Turcia și marile evenimente din secolul al XVI-lea. Cităm: o cronică a Florenței de la 1001 la 1723 (*Codice* CCXXX, vol. 2); despre Flandra și Filip al II-lea în 1578 (XXXIX, p. 360—375); despre Sicilia în 1546 (LXXXII, nr. 18), în 1572 (XV, p. 62—112), de la 1600 la 1630 (CLXXXIX, p. 148—196); despre vîslașii de pe galere la Veneția (XI, p. 153—157), despre abuzul de schimburi, 1596 (XLIII, p. 274—287); despre Lucca în 1583 (II, p. 357—366); despre Transilvania în 1595 (XLV, p. 423—428); despre Genova, către 1575 (LXXXI, XVIII, II); o relatare venețiană din 1538 asupra Ciprului (XIII, 266—293); relatarea lui D. Filippo Pernisten, ambasador imperial pe lîngă Marele Cneaz al Moscovei, (XIV, p. 232—253); descrierea navelor portugheze venite la Villefranche (XXXIX, p. 61—67); discurs al ambasadorului Sultanului la Dieta de la Frankfurt, 27 noiembrie 1562, (XV, p. 274—277); despre contractul alaunului între Papă și Cosimo de Medici, 16 iunie 1552 (caseta 7 *a*, nr. XVIII); Scrisoare a lui Tommaso Scierly către Ruggiero Goodluke, negustor englez la Livorno, Neapole, 14 iulie 1606 (LXXXI, nr. 23 *bis*); despre Spania lui Filip al II-lea (XI); despre curtea lui Filip al II-lea, 1564 (LXXXII), 1576 (LXXXI, nr. 9 *bis*); 1577, (LXXXII, nr. 3); despre Antonio Perez și Escovedo (XV, p. 262—269); despre contractul minelor de fier din insula Elba, 1577 (casetta 8 *a*, nr. 11) relatare despre insulă, (CLIX); moartea lui Vicenzo Serzelli (1578), unul dintre cei mai celebri bandiți ai timpului (CLXI, CCLVI, CCXXXVII); despre Toscana în timpul lui Ferdinand I (CCL, CXXIV); despre creștinii noi din Portugalia către 1535 (XXXVI); despre Portugalia în 1571 (XXV, p. 109—127); despre operațiunile militare dintre 1570 și 1573, (CCXV, CLXXVII); dar făcut de Selim lui Don Juan după Lepanto

(XL, p. 41—44); despre Famagusta (LXXXII); despre pacea turco-venețiană, justificarea Senioriei — și despre proiectele lui D. Juan; despre disputa lui Marcantonio Colonna și a lui G. A. Doria în 1570; despre cucerirea proiectată a Portugaliei, 25 mai 1579 (XV, p. 1—61); despre veniturile Neapolelui, 1618 (CCLVIII); despre veniturile lui Carol Quintul (XI, p. 216—220); despre comerțul Anconei (XXI, p. 257—298); despre schimburile și monedele (casetta 10 *a*, nr. XVI) din Milano (XV); despre opoziția Sfîntului Scaun la cedarea Imperiului către Ferdinand (LIX); despre cauzele războiului din Ungaria (LIX, p. 436—439); despre războiul turco-persan 1577—1579 (LXXXII, nr. 7); Cipriano Saracinelli îl roagă pe Filip al II-lea să abandoneze războiul în contra Franței și să se întoarcă împotriva turcilor (LVIII, p. 106—151).

Laurentiana. — Aici, există, de asemenea, un depozit foarte amestecat, bogat mai ales în colecții istorice constituite în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea despre Toscana, Neapole, Candia, Valtelina, de scrisori autografe ale lui Alessandro Farnese (1518—1585), ashb. 1691, un opuscul inedit despre cambii de (Giovanni) Silli, *Pratica di Cambi*, 1611, asjb, 647, o relatare despre Egipt și Marea Roșie. *La retentione delle galee grosse della Illustrissima Signoria de Venecia in Alessandria con le navigazioni dell' armata de Turco dal Mar Rosso nell'India nel anno MDXXXV I*, 37, f° Ashb 1484—1508 (Relatione d'Allessandria con la navigatione del Turco dal Mar Rosso nell'India, 1536, ashb. 1408), o *Libro de Mercatanzia* din secolul al XVI-lea (ashb. 1894); un tratat de navigație din secolul al XVII-lea, *ibidem*, 1660; o călătorie în Palestina în secolul al XVI-lea, 1654; cărți și documente despre Portugalia secolului al XVII-lea, 1291.

Arhive de familie: Guicciardini-Corsi-Salviati. — Am datorat amabilității și generozității marchizului Guicciardini posibilitatea de a lucra un moment în prețioasele arhive ale familiei sale. Registre comerciale 1, 7, 8, 9—15, 22—25 (de la 1560 la 1563), 26 (libro di Magazino de Messina

1551—1552), 27—32 (1552—1571); II, 33—48 (1542—1559); IV, 60—64 (1565—1572); V, 65—67 (1582—1585); VI, 68—71, (1579—1590); VII, 72—102 (1587—1641); VIII, 103—130 (1582—1585); IX, 131—135 (1588—1591); X, 136—155 (1590—1602); XI, 156—166 (15...1617); XII, 167—172 (1589—1608); XIII, 173—202 (1592—1597). La fel ca registrele familiei Capponi, şi acestea cuprind o lume, mai mult de 200 de registre groase pentru perioada noastră. Supraabundenţa materialului în legătură cu preţurile, transporturile, cumpărările, şi revinderile pe credit, despre negoţul mătăsii, al grîului sicilian, al piperului şi mirodeniilor. Aceste documente au fost transferate de atunci la Archivio di Stato din Florenţa.

ROMA

Archivio di Stato. — Două investigaţii prevăzute n-au fost întreprinse; una nesigură, *Annona e Grascia*, 1595—1847 (Busta 2557), cealaltă foarte preţioasă se referă la *portate* din Civita Vecchia, dar interesul ei este redus pentru noi din pricină că listele păstrate datează, aproape toate, din prima jumătate a secolului.

NEAPOLE

Archivio di Stato. — Am studiat în *Carte Farnesiane* corespondenţele agenţilor Margaretei de Parma şi ai ducelui de Parma începînd din 1559, în seria Spagna, de la fascicola 1 la fascicola VII şi am copiat integral lista exporturilor din portul Bari în 1572. Dipendenze della Sommaria, fascio 417, fascicolo I°. Cea mai importantă sursă de verificări, de la primele cercetări, au constituit-o documentele Sommariei din care A. Silvestri a întocmit pentru noi un catalog amănunţit, ceea ce a permis luarea a numeroase fotografii. Aceste documente sînt de un interes

capital pentru istoria Neapolelui și a Mării Interioare.

Archivio municipale. — Dispunem de catalogul detaliat al lui Bartolomeo Capasso, *Catalogo ragionato dei libri, registri, scritture esistenti nella sezione antica o prima serie del archivio municipale di Napoli*, 1387—1808, Neapole, tomul I, 1877, tomul II, 1899, — remarcabil prin notițele sale asupra instituțiilor, dar viața industrială și comercială a orașului, în schimb, abia se întrezărește de ici, de colo. Importante documente în legătură cu aprovizionarea cu grîne și ulei a enormului oraș, *Acquisti de'grani*, 1540—1587, N 514; 1558, N 515; 1590—1803, N 516; *Acquisto e transporto de'grani*, 1600, N 518; 1591—1617, N 532; 1594, N 533.

PALERMO

În timpul trecerii mele, în august 1932, *Archivio di Stato* și *Archivio Communale*, avînd porțile închise, mi-a fost permis să lucrez cîteva zile în prima și să contemplu marile registre ale celeilalte. Toate străduințele mele s-au îndreptat către bogata Biblioteca Communale unde am consultat: descrieri ale orașului Palermo, Qq E 56 și Qq E 31 (aceasta din urmă din secolul al XVII-lea, de Auria Vicenzo); Successi di Palermo de Palmerino, Qq D 84; lettere reali al vicere di Sicilia dal 1560 al 1590, 3 Qq E 34; discurs asupra Siciliei, Qq F 221, Qq C 52, Qq F 80, Qq D 186, 3 Qq C 19, f° 212 (și în limba spaniolă Qq 190) (1592), Relazione del Conte di Olivares (avertimenti lasciati dal Conte Olivares 1595), Qq 116, memoriu asupra guvernatorului insulei Qq F 29; scrisori ale regelui și viceregelui Siciliei, 1556—1563, Qq C 35; scrisori diverse 1560—1596, 3 Qq E 34; scrisoare a ducelui de Albuquerque, iulie 1570, 3 Qq C 45, nr. 25; Qq H 113 (nr. 15, nr. 17) și Qq F 231; 3 Qq C 36, nr. 22; 3 Qq E 11, Camilliani, *Descrizione della marine*, Qq F 101; *Itinerario* ... Qq C 47;

Pugnatore, *Istoria di Trapani*, Qq F 61, Despre comerțul Siciliei, 2 Qq E 66, nr. 1; despre comerțul cu grîne în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, Qq D 74; scrisoare a ducelui de Feria despre grîu (1603), 2 Qq C 96, nr. 18; memoriu despre evreii sicilieni, de Antonio Mongitore, Qq F 222, f° 213; deputati del Regno, 1564—1603, 3 Qq B 69, f° 339. Despre comerțul insulei Malta, Qq F 110, f° 295; despre variațiile cursului monedelor de argint în Silcilia din 1513 pînă în 1617, Qq F 113, f° 22; ordonanțe ale ducelui de Medina Celi, 1565, Copie, Qq F 113, f°s 32—40; despre grecii veniți din Albania în Sicilia, memoriu de Antonio Mongitore, Qq E 32, f°81; notiță biografică despre Covarrubias, Qq G 24, nr. 43; memoriu din secolul al XVIII-lea despre valoarea monedei castiliene, Qq F 26, f° 87; despre populația siciliană din 1501 pînă în 1715, memoriu de Antonio Mongitore, Qq H 120; despre banditii din Sicilia (secolul al XVII-lea) Qq E 89, nr. 1; despre perioadele de foamete și, în special, despre foametea din 1591 la Palermo, Qq H 14 *bis*, f° 144. Carta al Rey nuestro Senor de Filiberto virrey de Sicilia sobre traer carne de Berveria, 10 aprilie 1624, Qq D 56, nr. 21, f° 259.

Alte depozite de arhive, recunoscute sau utilizate. — Torino, Pisa, Ancona, Milano, Livorno, Cagliari, Messina. În treacăt: Mantova (Archivio di Stato) și Modena (Archivio di Stato).

IV. ARHIVELE VATICANULUI

La Arhivele Vaticanului, ajutat de publicațiile lui Hinojosa și mai ales ale lui P. Luciano Serrano, *Correspondancia diplomática entre España y la Santa Sede durante el Pontificado de S. Pio V*, 1566—1572, mi-am limitat cercetările la studierea corespondenței Nunților în Spania, din 1573 pînă în 1580, corespondență în care, de altfel, există lacune (Spagna 7—27). Munca mea a fost facilitată de sfaturile Monseniorului

Tisserand și de serviciile pe care mi le-a acordat Monseniorul Mercati: în special un lot de admirabile fotografii.

V. — ARHIVELE RAGUSEI

Arhivele Ragusei sînt de departe, pentru motivele pe care le-am expus adesea, cele mai prețioase dintre toate pentru cunoașterea lumii mediteraneene. Aici, ca și în alte părți documentele politice se prezintă în rînduri compacte, constituite mai cu seamă de scrisorile Rectorilor și ale consilierilor lor adresate ambasadorilor și agenților ragusani și de scrisorile pe care aceștia le trimit ca răspuns. Această masă de documente constituie două serii, Scrisorile din Ponant și Scrisorile din Levant (LP și LL, acestea din urmă desemnate exact sub titlul general de *Lettere e commissioni di Levante*. Am excerptat din scrisorile din Ponant LP1 (1566)-Lp 7 (1593); din seria LL, numai registrul LL 38 care corespunde anului 1593. Cei care n-ar cunoaște aceste documente ragusane decît prin lucrarea referitoare la Francesco Gondola, ambasador al Republicii lui San Biagio la Roma în anul bătăliei de la Lepanto, lucrare datorată contelui L. Voinovich *Depeschen des Francesco Gondola, Gesandten der Republik Ragusa bei Pius V. und Gregor XIII*, Wien, 1909, și-ar forma o idee puțin exactă despre maniera obișnuită de a negocia a Republicii, asociație de negustori și, totodată, colectivitate politică. Agenții ragusani rămîn negustori cărora li se comandă grîu, postavuri, catifele, cupru, *carisee*, potrivit împrejurărilor și necesităților. Nu există deci nimic în aceste corespondențe din obișnuitul ton al venețienilor, din discursurile lor generale asupra oamenilor și a conducătorilor ci doar mărunțișuri utile și banale.

De altfel, interesul Arhivelor Ragusei în asta constă. Ele oferă, cui ar avea răbdarea și timpul

să parcurgă voluminoasele *Acta Consiliorum*, prilejul să surprindă în acțiune un oraș medieval salvat într-un chip ciudat. Ele oferă, de asemenea, conservate în vederea înregistrării sau a dezbaterilor în justiție, documente extraordinare: polițe, însemnări, asigurări maritime, reglementări de participare, întemeieri de societăți, succesiuni, angajări de servitori... Aceste documente se repartizează în trei serii: *Diversa de Foris*, *Diversa di Cancellaria*, *Diversa Notariae.* Pe ultimele două nu le-am abordat decît în treacăt. *Diversa di Cancellaria*, registrele 132—145, din 1545 pînă în 1557. *Diversa Notariae*, registrul 110, 1548—1551. Am intrat în schimb adînc în seria *Diversa de Foris* pentru perioada care, în mare, duce de la 1580 pînă la 1600 (documentele repartizîndu-se cronologic într-un mod destul de disparat între foarte groasele registre ale seriei. Lectura mea s-a întins de la numărul I la numărul XVI. Alte prospectări: *Libro dogana*, nr. 10, 1575—1576, XXI, 7, 3 și mai ales XXXI, 7, 4 despre importurile de lînă spaniolă, de o descifrare sau, mai curînd, de o înțelegere destul de anevoioasă. Am luat o copie integrală. În sfîrșit, o achiziție recentă, 1935, nr. 44, *Quadernuccio dove s'ha da notare le robe che vanno o venghono alla giornata, cossi d'amici comme le nostre*, 20 decembrie 1590—2 aprilie 1591, aruncă o lumină interesantă asupra negustorilor și tranzitarilor ragusani orientați către drumurile balcanice.

Am vorbit despre meritele lui M. Trubelka, arhivist din Ragusa unde am lucrat în iarna anului 1935, și despre prietenia mea recunoscătoare față de el. Dar interdicția pe care mi-a impus-o de a fotografia a însutit dificultățile cercetării mele. Întîmplarea care este o zînă bună mi-a procurat filmul complet al seriilor *Lettere di Ponente*, *Diversa di Cancellaria*, *Noli e Sicurtà* care este astăzi conservat la Centre Historique (secția a VI-a), 54, rue de Varenne, Paris VIe. Am derulat această suită interminabilă de imagini prețioase în compania lui Alberti Tenenti.

VI — ARHIVELE EUROPENE DIN AFARA LUMII MEDITERANEENE ȘI A FRANȚEI

Nu am făcut altceva decît o recunoaștere, și încă de departe, în Arhivele germane, austriece și poloneze. Proiectul meu era să completez numeroasele lucrări aflate la dispoziția noastră prin sondaje în depozitele de arhivă pentru a verifica evoluția curentelor comerciale în direcția lumii mediteraneene, și în special pe calea uscatului, să refac, într-un cuvînt, și pentru alte orașe ceea ce D-ra von Ranke a stabilit într-un mod remarcabil pentru Köln. În Renania, există puține documente: la Aix-la-Chapelle documentele au dispărut în incendiul corașului din 1665, la Worms, la fel, în distrugerile din 1689, la Spire, documentele au fost reluate în lucrările lui Hans Siegel și ele sînt puțin importante. N-am avut nici o informație despre izvoarele documentare din Koblenz, Mayenza și mai ales din Frankfurt-pe-Main a cărui ascensiune în ultimele decenii ale secolului ridică o problemă atît de importantă. În Germania de nord, nimic la Stuttgart sau la München. În schimb Nürnberg oferă surse de documentare însemnate și la fel Augsburg. Ar fi fost interesant, să evidențiem mai bine, după Strieder și Ver Hees, rolul negustorilor germani în direcția Lyonului și a Marsiliei. Nu știu nimic despre Ulm. Dimpotrivă, mai la est, Leipzig, Dresda oferă surse concrete de documentare. Iarmaroacele din Frankfurt pe Oder au fost frecventate pînă în 1600 de negustori francezi și italieni. Comerțul cu sudul se baza pe vinurile, mătăsurile și, de asemenea, pe *Boysalz*, sarea de Spania, zisă din Biscaya (Boy = Biscaya) și care, fără îndoială, venea prin Hamburg. Negoțul cu Boysalz era un privilegiu imperial așa încît împăratul avea la Frankfurt-pe Oder un *Boyfactor*. Două documente privitoare la acest negoț sînt conservate la Stadtarchiv din Frankfurt-pe-Oder și datează din 1574 și din 1597. La Breslau,

comerțul în linie dreaptă către Italia nu pare să fi depășit anul 1450. Dincolo de această dată aproximativă, el ar fi fost deviat către vest, în beneficiul orașelor din Boemia și Austria, potrivit teoriilor lui H. Wendt.

Cel mai important depozit de arhive din această Europă centrală, orientată către lumea mediteraneană, se află la Viena, pe atunci mai mult centru politic decît metropolă economică, dar, din rațiuni politice sau dinastice, admirabil centru de recepție a stirilor. Nici cărțile, nici publicațiile nu au epuizat enormele bogății de la Haus, Hof-und Staats Archiv, corespondența sa cu Roma, cu Malta, Faszikel 1 [1518 *(sic)* 1620], Ragusa, f° 1 (1538—1708), Genova, f° 1 (1527—1710), Italia (Kleine Staatene), Faszikel 7 (Neapel 1498—1599), Sicilia, I, 1530—1612: Hetrusca I (1482—1620), Lusitana I (1513—1702). Fără a mai socoti seria *Kriegsakten* (Fasz. 21—33, pentru perioada 1559—1581)... Împrejurările nu mi-au permis să întreprindă această călătorie, această auscultare necesară a lumii mediteraneene la o mare distanță, spre nord, în interiorul continentului. N-am rezumat în rîndurile precedente decît un proiect de lucru. Adaug că o cercetare rațională n-ar trebui să lase în umbră orașele Danzig (Gdansk), Lübeck, Hamburg și Bremen în legăturile lor maritime și *terestre* cu Marea Interioară. În acest bilanț, arhivele din Anvers și cele ale porturilor engleze (chiar mai importante decît fondul spaniol de la British Museum, Catalog de P. Gayangol), arhivele Țărilor-de-Jos și ale țărilor scandinave nu se află în afara curiozității noastre, și nici arhivele Poloniei, într-atît este de adevărat că întreagă profunzime a Europei se găsește asociată la viața și la luminile lumii mediteraneene. După 1949 am fost scurt timp la Viena; am lucrat cîteva zile la Anvers, Danzig, Varșovia și la Cracovia. Am zăbovit îndelung și cu folos la Londra (British Museum și Record Office). La Geneva, grație unor microfilme importante am epuizat Colecția Édouard Fabre (Arhivele Casei

de Altamira) conservate la Bibioteca Publică şi Universitară (*cf.. Inventaire...* publicate de Léopold Michel în *Bulletin Hispanique*, 1914).

2. Sursele cartografice

Înţelegem prin surse cartografice hărţile, schiţele, planurile, şi descrierile ţărmurilor şi drumurilor. Două mari secţiuni, sursele actuale şi sursele vechi.

A. — *Surse actuale.* — Pentru enumerarea hărţilor actuale, cititorul se va raporta la volumele din *Géogr. Universelle*, t. VII, 1 şi 2; t. VIII, t. XI. Pentru lista hărţilor Spaniei, am utilizat indicaţiile precise din *Revue de géographie du Sud-Ouest et des Pyrénées*, 1932. De semnalat, în legătură cu transhumanţa, marea hartă sintetică a lui Elli Müller, *Die Herdenwanderungen im Mittelmeergebiet*, *Peterm*, *Mitteilungen*, in-8°, 1938. Despre Atlasul maghrebin, încercările cartografice ale lui J. Dresch, de o mare originalitate în ceea ce priveşte reprezentarea faptelor umane.

Două hărţi comode, fără mare valoare ştiinţifică, mi-au îngăduit unele verificări: Harta Asiei Mici (Turcia, Siria, Transiordania, Palestina, Irak, Egiptul de Jos) la scara 1 : 1 500 000, ed. a 2-a, Girard şi Barrère; şi Mittelmeer, la scara: 1 : 5 000 000, München Iro-Verlag, 1940.

Am utilizat din plin magnifica serie de *Instructions Nautiques* ale Serviciului hidrogafic al marinei franceze, nr. 405 (Spania N şi V); 356 (AfricaV) 345 (Spania S şi E); 360 (Franţa, sud, Algeria Tunisia); 368 (Italia W); 408 (Adriatica); 348 şi 349 (Mediterana orientală); 357 (Marea Neagră şi Marea de Azov).

B. — *Surse vechi.* — *a)* Bibliothèque Nationale de Paris. Departamentul Hărţi şi Planuri.

Ge B 1425 — *Portulan italo-catalan* (secolul al XVI-lea)
Mediterana, cu excepţia ţărmurilor Siriei, ţărmurilor Scoţiei pînă în insulele Canare.

(Foarte deteriorat, decorat cu pavilioane spaniole, portugheze, cu animale ilustrînd Africa).

Ge AA 640	*Hartă portugheză atribuită cartografilor Reinel.* Recto: Mediterana. Verso: Atlanticul. (Foarte bogat decorată: nave împodobite cu crucea portugheză, blazoane, desene de orașe, turnul Babel, Ierusalimul, presărat de turnuri).
Ge B 1132	*Hartă de Gaspar Viegas*, 1534. Mediterana occidentală, Atlanticul. (Decor: Roza vînturilor).
Ge B 1134	*Hartă de Gaspar Viegas*, 1534. Mediterana orientală.
Ge C 5097	*Mediterana*, *Marea Roşie*, *Marea Neagră*, 1534? Atlanticul din Scoția pînă în Bosfor. (Decorată cu munți verzi în formă de catedrale).
Ge AA 567	*Arhipelagul* (din Bosfor pînă în sudul Cretei). Linia țărmurilor foarte stilizată, în formă de dantelură (atribuită lui Viegas).
Ge C 5096	*Atribuită printr-o notă pe verso lui Viegas*, 1534. Mediterana occidentală, Atlanticul (de la Taranto pînă în Azore).
Ge D 7898	*Atribuită*, *printr-o notă pe verso*, *lui Viegas*, 1534. Grecia, partea Arhipelagului.
Ge C 5086	*Colecție de opt portulane anonime* Portugheze, considerate printr-o notă adăugată cu creionul drept copiile cărții lui Diego Homen, aflată la British Museum. Fila nr. 4 : Mediterana, Europa occidentală, Insulele Azore.

Ge DD 2007 — 3 foi, lucrare italiană din secolul al XVI-lea într-o legătură de piele.
Fila nr. 1: Marea Egee.
Fila nr. 2: Marea Mediterană. (Foarte frumoasă punere în pagină, cu figuri de suverani, palmieri, desene convenționale de orașe, vederi din Marsilia și Veneția mai amănunțite.)

Ge FF 14 410 — *Atlas de genovezul Battista Agnese* (1543), 12 foi.
Fila nr. 6: Mediterana, în trei părți.

Ge FF 14 441 — *Idem*, format mai mare.

Ge C 5 084 — *Carte de Vesconto di Maggiola*, Genova, 1547.
Mediterana, Alexandria-Gibraltar.

Ge AA 626 — *Andreas Homem:* Universa ac Navigabilis tolius terrarum orbis descriptio, Anvers 1559.
10 file.
Fila nr. 4: Mediterana, Arabia, Caspica.

Ge DD 2003 — *Atlas de Diego Homem*, 1559.
Fila nr. 2; Lumea mediteraneană occidentală.
Fila nr. 3: Mediterana.
Fila nr. 4: Lumea mediteraneană orientală.
Fila nr. 6: Adriatica.
Fila nr. 7: Grecia, Arhipelagul. (Decorat foarte frumos: desene de munți, drapele, vedere din Genova, etc.

Ge D 4497 — Portulan de cretanul Georgio Sideri dicto Calapodo, 1566.
Mediterana.

Ge DD 2006 — *Atlas de Diego Homem* (Veneția, 1574), 7 file.
Fila nr. 2: Mediterana occidentală.
Fila nr. 3: Italia, sudul Adriaticii, Mediterana centrală.

	Fila nr. 4: Adriatica. Fila nr. 5: Mediterana orientală. Fila nr. 6: Arhipelagul. Fila nr. 7: Marea Neagră. (Foarte diferite față de DD 2003: ornamentație foarte sobră: Roze de vînt).
Ge DD 602	*Atlas de Joan Martines* (Messina, 1589), 7 file. Fila nr. 6: Sicilia, Calabria occidentală Fila nr. 7: Lumea mediteraneană. (Desene de orașe, animale africane, fluviu imaginar legînd Marea Neagră de Rin și Ron).
Ge B 1133	*Portulàn de Bartolomeo Olives* (Messina, 1584) Europa, lumea mediteraneană. (Literă foarte frumoasă, menționează Regina Saba, Prete Jani de las Indias).
Ge AA 570	*Portulan de Mateus Prunes*, Mallorca 1586. Mediterana, țărmurile Europei occidentale, Africa pînă la Gambia. (Impodobit cu profiluri ale suveranilor, aflați sub cortul lor, de la regele din Fez pînă la Marele Han al Tătarilor avîndu-și reședința în N. E. Mării Negre, numeroase bestiarii africane, desene ale Marsiliei, Genovei, Veneției).
Ge C 5094	*Mateus Prunes*, 1588. Mediterana de la Alexandria în Maroc, țărmurile Portugaliei. (Foarte simplu, împodobit cu rozele vînturilor).
Ge C 2342	*Carta Navigatoria, de Joan Oliva* (Messina 1598?) Mediterana, imagini din Barcelona (Marsilia, Veneția, Genova celelalte porturi reprezentate,

	într-o manieră convențională, palmieri, lei, elefanți).
Ge C 5095	*Portulan de Vintius Demetrei Volcius Rachuseus* (in terra Libuani, 1598) Mediterana. Foarte elaborat pentru Dalmația
Fe FF 14 409	Atlas anonim portughez zis „*al ducesei de Berry*" (sfîrşitul secolului al XVI-lea sau începutul secolului al XVII-lea). 20 de hărți legate F 3: Spania și țărmurile occidentale din Algeria, Maroc, Africa occidentală.
Ge DD 2012	*Portulan anonim, secolul al XVI-lea* 2 foi; Mediterana, Marea Egee. (Împodobit cu rozele vînturilor, cu desenul triplului calvar al Iudeei, fluvii imaginare).
Ge DD 2008	*Portulan portughez, sfîrşitul secolului al XVI*-lea 1. Mediterana într-o legătură. 2. Marea Egee. (Impodobit cu panașuri și eșarfe).
Ge DD 2009	*Portulan anonim franco-italian secolul al XVI-lea* 4 foi lipite, 2 și 2 pe verso. Mediterana, Arhipelagul, Mediterana occidentală. (Cuprinde imagini sfinte lipite pe hartă).
Ge C 5085	*Portulan anonim, secolul al XVI-lea* Mediterana. (Împodobit cu o figură de călugăr decupată și lipită pe Spania).
Ge C 5100	*Portulan italian, secolul al XVI-lea* Mediterana.
Ge C 5083	*Portulan anonim, secolul al XVI-lea* (Desen foarte fin).

Ge C 2341 *Portulan genovez, secolul al XVI-lea.*
Indică Tripoli în mîinile spaniolilor.
(Frumos decor de blazoane, pavilioane; pe harta Spaniei, un rege expune stema spaniolă).

Ge DD 2010 *Portulan anonim.*
Mediterana.
2 foi lipite una de alta pe verso.

Ge D 7887 *Portulan al Arhipelagului.*
Mici panorame de orașe, desenul Troiei.

Ge C 5093 *Portulan de Franciscus Oliva.* Messina, 1603.
Mediterana.
(Foarte împodobit, desene ale Marsiliei, Genovei, Veneției; războinici, drapele, etc.

N.B. — Există un portulan *Ge D 7889* de Salvador Oliva a cărui dată exactă (1635) a fost răzuită și transformată în 1535.

b) — Archivo general de Simancas. O serie de planuri și hărți:

1. Costas tocantes a Argel y Bujia, 1602, E° 1951, *a*, 769 m.
2. Planul unui fort trimis de un soldat sclav în Africa de nord (poate în Sousse ?) 22 martie 1576, 0,490m/ 0,461 m, Planos, Carpeta, II, f° 48
3. Diseno del Golfo de Arzeo în cerneală și culori, 28 decembrie 1574, 0,490 m/0,424 m, *ibidem*, f° 102.
4. Plan al Algerului către 1603, 0,425 m/0,301 m, Carpeta, II, f° 53.
5. Plan al castelului imperial din Bougie, 1548, 0,418 m/0,309 m Carpeta, II, f° 61—62.
6. Planuri ale fortificațiilor din Bougie, *ibidem*, f° 166 (0,392 m / 0, 284 m), f° 168 (0,514 m/ 0,362 m), 9 ianuarie 1543.
7. Planuri ale fortăreței Mers-el-Kebir (Oran, 20 decembrie 1574), *ibidem*, f°s 98 și 99, 1,174 m/0,432 m — 0,580 m/0,423 m.

8. Nuovo disegno dell'arsenale din Messina, *ibidem*, III, f° 58.
9. Plan al Mellilei, cerneală și culori, 0,445/0,320, E° 331.
10. Plan al fortificațiilor din Malta, E° 1145 (Planos Carpeta, III, f° 61).
11. Disegno de la città di Siragusa (Siracusa), E° 1146, *ibidem*, III, f° 63.
12. Traza del Reino de Murcia (către 1572), E° 141, *a*, f° 183, 0,908/0,214 m.
13. Fortul nou din Tunis, cerneală și culori. Planos III, f° 59, 1574 (0,694 m/ 0,585 m).
14. Dizeno del fuerte de Tunez y la Goleta, Roma, 7 august 1574 (0,457 m/0,310 m), *ibidem*, f° 21.
15. Traza de la Goleta de Tunez (cerneală și culori) către 1554 (0,4888 m/ 0,388 m), *ibidem*, II, f° 126.
16. Plano de Biserta (cerneală și culori), 1574, 0,627 m/0,577 m, *ibidem*, f° 60.
17. Planta de la città di Palermo, E° 1146.
18. Dizeños (4) de la laguna de Mellila, hechos por el Fratin, Madrid 4 octombrie 1576 (II f°s 134—137), (0,533 m/ 0,431 m, 0,483/0,315 m, 0,439 m/0,318 m, 0,313 m/ 0,216 m.
19. Plano de la fortaleza di Argel, 1563, 0,606/0,448 m, f° 72.
20. Plano de los fuertes de la Goleta, 29 noiembrie 1557 (0,320 m/0,217 m), Proiecte, E° 483.
21. Traza de los torreones de Mellila, 24 februarie 1552, (0,442 m/0,315 m), III, f° 56.
22. Planul fortăreței Peñon de Vélez (cerneală și culori), 0,30 m/0,209 m, *ibidem*, f° 19.
23. Harta mării Adriatice, E° 540.

3, — Sursele tipărite

Nu pretindem să întocmim un inventar exhaustiv al literaturii consacrate lumii mediteraneene; ar rezulta o întreagă colecție de volume și inventarul n-ar fi nici atunci complet. Din 1949, docu-

mentația s-a mărit considerabil. Numai pentru Spania, acel *Indice Historico Español*, întocmit de J. Vicens Vives dă măsura progresului cunoștințelor noastre. Nu putea fi vorba, în plus, nici de a da doar lista lecturilor noastre. Nici ea n-ar încăpea ușor în locul pe care prezentul volum îl rezervă bibliografiei.

Pentru a o scurta ne-am limitat la marile publicații de documente (prima secțiune, A) la cărțile și studiile care au servit la însăși orga nizarea acestei cărți, stîlpi și contraforți aí arhitecturii sale, (secțiunea a II-a, B), la lista alfabetică a cărților citate în notele sau în textul cărții de față (secțiunea a III-a, c).

A. — MARILE PUBLICAȚII DOCUMENTARE

Marile colecții. — Fiecare țară, legată direct sau indirect cu lumea mediteraneană, posedă marile sale colecții documentare pentru secolul al XVI-lea.

Cea mai remarcabilă prin amploarea și concizia inteligentă a editării sale este *Calendar of State Papers*.

Monumentala *Colección de documentos ineditos pare la historia de España* (prescurtată, *CODOIN*), 112 vol. in-8° a fost cea mai bogată dintre sursele noastre tipărite. Din 1930—1931, posedăm, grație lui Julian Paz, un magnific catalog al colecției în 2 volume: *Catalogo de la colección*..., t. 1, Madrid 1930, 720, p. in-8°; t. 2, Madrid 1931, 870 p. in-&°, cu indice de persoane, topografic și analitic. Conținutul colecției este analizat sistematic în prețiosul manual bibliografic al lui R. Sanchez Alonso, *Fuentes de la historia española e hispano-americana*, care trebuie consultat în ediția a 2-a din 1927 sau în a 3-a, din 1946. Italia oferă, la rîndul ei, nu mai puțin monumentala colecție a lui Albèri, *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato*. Ea a fost atît de des plagiată de istorici, într-o asemenea măsură difuzată prin toate relatările despre secolul al

XVI-lea, încît am avea tendința să fim nedrepți față de bogățiile sale reale. Totuși nu este periculos să-i credem cu ochii închiși pe acești venețieni care au fost considerați a se număra printre cei mai buni, dacă nu cei mai buni cunoscători de oameni ai secolului? Fie că trec drept *dispacci*, aceste *relazioni* sînt discursuri cu defectele și slăbiciunile genului și, adesea, plagieri din oratorii dinainte... Trebuie să trecem repede peste aceste critici, însă nu trebuie să le uităm. Să ne plîngem, însă, fără restricții, de colecția prost numerotată după părerea noastră, și lipsită de un indice convenabil. Unul dintre acestea este, cel puțin în ceea ce privește istoria economică a Italiei, cartea succintă a lui A. Pino Branca, *La vita economica degli stati nei secoli XVI, XVII, XVIII, secondo le relazioni degli ambasciatori veneti*, Catania, 1938, in-16, 515 p.

La Collection de documents inedits sur l'histoire de France este reprezentată de partea Mediteranei de la 1550 la 1600, de importante volume și mai înainte de toate de impresionanta publicație a lui E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, Paris, 1840—1860, 4 vol. in-4°; de lucrarea nu mai puțin clasică a lui A. Desjardins, *Négociations diplomatiques de la France avec la Toscane*, Paris, 1859—1886, 6 vol. in-4, de *Papiers d'Etat du cardinal Granvelle*, Paris, 1842—1852, 9 vol. in-4°, folositoare, se știe, în toate problemele, la fel ca și *Lettres de Catherine de Medicis*, Paris, 1880—1895, 10 vol. in-4°, editate de H. de la Ferrière.

Din Belgia — din Țările-de-Jos care, pînă la urmă, tot atît cît și lui Filip al II-lea, rămîn fidele bisericii romane — vin publicațiile lui L.S. Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* (pînă la 1577), 1848—1879, 5 vol. in-4°; *Correspondance de Marguerite d'Autriche avec Philippe II (1559—1565)*, 3 vol. in-4°, 1867—1881, (există o continuare recentă a lui J. S. Theissen) — în sfîrșit de Edmond Poullet și Charles Piot în 12 volume in-4°, *Cor-*

respondance du Cardinal Granvelle, 1566—1586, 1866—1896. Aceste publicații ne interesează indirect.

În limba germană, sînt de reținut patru publicații: cea a istoricului ceh J. Susta, *Die römische Kurie und das Konzil von Trient unter Pius IV*, Wien, 1904—1914, 4 vol. in-8°; cea a lui G. Turba, *Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe*, în bogata colecție *Nuntiaturberichte aus Deutschland*; cea a lui Lanz clasica corespondență a lui Carol Quintul, *Correspondenz des Kaisers Karl V*, III, 1550—1556, xx+712 p. in-8°.

Cea mai folositoare dintre publicațiile portugheze este cea din *Archivo diplomatico portuguez* ale cărei 10 volume gr. in-4° oferă mai ales editarea corespondenței ambasadorilor portughezi la Roma cu guvernul lor de la 1550 la 1580.

Alte publicații de documente diplomatice. — Paralel cu aceste mari eforturi, s-a desfășurat o imensă activitate pentru a scoate la lumină documente diplomatice. Mai bine orînduite decît celelalte adesea caligrafiate, ele îi așteptau, îi ispiteau pe editori. O anecdotă pretinde, în Belgia, că un îndîrjit editor de texte din secolul trecut s-ar fi mărginit să trimită înseși documentele arhivelor la tipografie. După cincizeci sau o sută de ani, ba chiar mai mult, istoria s-a pasionat să continue această sarcină ale cărei rezultate vor marca, din 1850 pînă în zilele noastre, o epocă a istoriografiei.

În Spania, erudiții au publicat cu generozitate despre relațiile Peninsulei și ale curiei romane, cam neglijate în *Colección de documentos ineditos*. Ricardo de Hinojosa, *Los despachos de la diplomacia pontifical en España*, nu a dat, totuși, decît volumul întîi din lucrarea sa, în 1896. În schimb, părintelui Luciano Serrano i se datorează patru volume excepționale: *Correspondancia diplomática entre España y la Santa Sede durante el Pontificado de Pio V*, Madrid, 1914, în care figurează în același timp corespondența nunților în Spania și aceea a ambasadorilor

spanioli la Roma. Într-un alt sector, acela al relațiilor cu Habsburgii din Viena, s-a adăugat la ceea ce publicase *CODOIN*, *La correspondancia inedita de Guillén de San Clemente, embajador en Alemania, sobre la intervención de España en los successos de Polonia y de Hungria* (1581—1608) publicată de marchizul de Ayerbe, Zaragoza, 1892. Cea mai importantă contribuție spaniolă este, fără nici o îndoială, publicarea de către *Real Academia de la Historia* a corespondenței diplomatice între Franța și Spania (după documentele seriei K care a fost restituită de guvernul francez în 1943), sub titlul: *Negociaciones con Francia*, 9 vol. publicate (1950—1955), din anul 1559 la 21 octombrie 1567.

În Italia, nimic decît publicații parțiale: G. Berchet, *La Repubblica di Venezia e la Persia*, Torino, 1865; idem, *Relazioni dei consoli veneti nella Soria*, 1886. O excelentă contribuție: *La Lega di Lepanto nel carteggio inedito di Luys de Torres*, publicată de A. Dragonetti de Torres, Torino, 1931; Mario Brunetti și Eligio Vitale, *Corrispondenza da Madrid di Leonardo Dona 1570—1573*, Venezia, Roma, 1963, 2 vol., in-4°.

Despre diplomația ragusană, *Die Depeschen des Francesco Gondola Gesandten der Republik Ragusa bei Pius V. und Gregor XIII., 1570—1573*, 1909.

În limba germană, vechea lucrare a lui Matthias Koch, *Quellen zur Geschichte des Kaisers Maximilian II.*, Leipzig, 2 vol. 1857, și de Viktor Bibl, *Familienkorrespondenz Maximilians II.*, și Döllinger, *Dokumente zur Geschichte Karls V., Philips II. und ihrer Zeit*, Ratisbonne, 1862, in-8°.

Pentru scrisorile atît de cunoscute ale lui Busbec, ambasador imperial pe lîngă Soliman, am folosit, în lipsă unei alte ediții accesibile, ediția lor franceză, *Lettres du Baron de Busbec*, publicată de abatele din Foy, Paris, 1748, 3 vol. in-12.

Printre lucrările belgiene sînt de reținut volumul 1 din *Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas, 1598—1621*, Bru-

xelles 1923, publicate de Lonchay și Cuvellier, gr. in-4°, și *Correspondance d'Ottavio Mirto Frangipani, premier nonce de Flandre (1596—1606)*, 2 vol. publicate (1596—1598), I, 1924, de L. Van der Essen II, 1912, de Armand Louant.

Abia în Franța publicările au fost, și de departe, cele mai abundente și mai importante, concomitent din cauza calității, a numărului de publicații și a valorii pentru Mediterana a poziției geografice a Franței. Se poate susține, fără șovinism, că acești ambasadori, ecleziaști, apoi militari, pe care Franța îi deleagă în exterior, sînt prompți în a înțelege și în a se informa, îndrăzneți, judicioși ... Un Fourquevaux în Spania, care nu este, cu siguranță, unul dintre cei mai strălucitori, este un informator la înălțimea colegilor și rivalilor săi din Italia ... Printre publicațiile care trebuie reținute sînt: Alexandre Teulet, *Relations politiques de la France et de l'Espagne avec l'Écosse au XVIe siècle*, 5 vol. in-8°, Paris, 1862 (acoperă perioada 1515—1588) lucrare orientată spre marele nord, nu este decît parțial folositoare studiului nostru; la fel *Correspondance politique de MM. de Castillon et de Marillac, ambassadeurs de France en Angleterre (1537—1542)*, Paris, 1885, publicată de Jean Kaulel; *Correspondance politique d'Odet de Selve*, ambasador al Franței în Anglia (1546—1549) publicată de Germain Lefèvre-Pontalis, Paris, 1888; *Ambassades de MM. de Noailles en Angleterre*, publicată de abatele Vertot, 1763, 5 vol., *Correspondance de la Mothe Fénelon, ambassadeur de France en Angleterre de 1568 à 1575*, 7 vol., Paris și Londra, 1838—1840 (sub direcția lui Charles Puzton Cooper; *Mission de Jean de Thumery, sieur de Boissise*, 1598—1602 (în Anglia), publicată de P. Laffleur de Kermaignant, Paris 1886 (au furnizat mai mult amănunte despre politica generală). Mai direct referitoare la subiectul nostru *Jean-Nicot, ambassadeur de France en Portugal au XVIe siècle. Sa correspondance diplomatique inédite*, publicată de Edmond Falgairolle, Paris, 1897, și în centrul acestui subiect,

Correspondance de Babou de la Bourdaisière, évêque d'Angoulême, depuis cardinal, ambassadeur de France à Rome, publicată de Henry și Loriquet, Paris, 1859. *Dominique du Gabre, trésorier des armées à Ferrare (1552—1554), ambassadeur de France à Venise (1555—1557)*; *correspondance politique*, Paris, 1905, publicată de A. Vitalis; *l'Ambassade en Espagne de Jean Ébrard, seigneur de Saint-Sulpice*, publicată de E. Cabié, Albi, 1903; *Dépêches de M. de Fourquevaux, ambassadeur du roi Charles IV en Espagne, 1565—1572*, 3 vol., Paris, 1896—1904, publicate de C. Douais și *Les Lettres de Charles IX à M. de Fourquevaux, 1565—1572*, Paris, 1891, publicate de același autor. Aceste două publicații sînt excelente ca și cea intitulată *Dépêches diplomatiques de M. de Longlée*, rezident francez în Spania, 1582—1590, publicate de Albert Mousset, Paris 1912. Voi adăuga două scurte publicații, *Lettres inedites du roi Henri IV à Monsieur de Villiers, ambassadeur à Venise*, 1601, publicate de Eugène Halphen, Paris, 1887; *Lettres à M. de Sillery, ambassadeur à Rome* de la 1 aprilie la 27 iunie 1601, 1866, publicate de Eugène Halphen și *Les Lettres de Henri IV au comte de la Rochepot, ambassadeur en Espagne, 1600—1601*, publicate de Laffleur de Kermaingant, Paris, 1889. Ele sînt suficiente pentru a ne introduce într-un climat francez nou — acela al domniei lui Henric al IV-lea — pe care studiul nostru îl va aborda doar în treacăt. Citām, ca să încheiem acest bilanț al trudei franceze, *Correspondance du Cardinal François de Tournon*, Paris, 1946, publicată de Michel François la îmbinarea dintre istoria politică și cea diplomatică și care, prin părțile a 4-a, a 5-a și a 6-a, interesează direct epoca și munca noastră. Nu am putut să incorporez în textul capitolelor I (prima parte) și I (partea a treia), toate referințele necesare din această frumoasă publicație: p. 318, 15 mai 1556, stare deplorabilă a moravurilor și ignoranței clerului corsican; p. 277—281: încheierea armistițiului cu Iuliu al III-lea, 29 aprilie 1552, la care

Carol Quintul aderă la 15 mai seara, eliberată de forțele franceze angajate la Parma și explică declanșarea afacerii de la Siena, la 26 iulie 1552; Francezi și reprezentanți ai Imperialilor sînt atunci în căutarea unor cuceriri eficiente de poziții pe tabla de șah italiană: „Reușita acțiunii din Siena a crescut în mod deosebit prestigiul regelui în Italia, iar papa și Seniorìa din Veneția, mai ales, se bucură în chip aparte“, scrisoare a cardinalului, august 1552, p. 281. Nu este oare tot o chestiune de prestigiu aceea care hotărăște expediția din Corsica, în 1553? Michel François reia, în legătură cu această operațiune „inoportună“ (289, nota 1) explicația dată în memoriul său: *Albisse del Bene, surintendant des finances françaises en Italie, 1551—1556 (B. de l'Ec. des Chartes*, 1933), punînd în lumină rolul cardinalului de Ferrara, căruia îi va avansa banii necesari în expediția din propria-i avere. Inoportună? Multe amănunte, și note, despre problema din Siena, care ne permit să înțelegem politica nepoților lui Paul al IV-lea, și despre atmosfera din Roma, în timpul „nesăbuit“ al lui Paul al IV-lea. Rețin, dincolo de 1559, uimirea schimbătoare a cardinalului din Tournon, sau, mai curînd, mărturia sa despre miraculoasa schimbare a climatului francez. O altă epocă începe. Să se observe scrisoarea vehementă a cardinalului către rege, la 14 iunie 1559 (p. 398) împotriva „ploșnițăriei“ ereticilor în Franța, cuvînt pe care el îl reia în aceeași zi (p. 398) în scrisoarea sa către conetabil, sau în acea scrisoare „colaboraționistă“ către Filip al II-lea, la 31 ianuarie 1561, p. 426—427. În sfîrșit, p. 373, o excelentă remarcă despre Veneția, la 17 septembrie 1558, și despre politica sa de *bilancia*; venețienii vor pacea „din teama că Învingătorul i-ar covîrși“.

După 1949, singura publicație importantă, încă la începuturile sale, se referă la *Acta Nuntiaturae Gallicae*, editate de Universitatea Gregoriană și de Scoala franceză din Roma. Au apărut: *Correspondance des nonces en France Carpi et Ferrerio (1535—1540)*, publicată de

J. Lestocquoy, 1961; *Girolamo Ragazzoni, évêque de Bergame, nonce en France. Correspondance de sa nonciature*, 1538—1586, publicată de Pierre Blet, 1962.

Documente la limita istoriei diplomatice. Indicațiile care preced mărturisesc enormul efort realizat pe planul istoriei diplomatice. Pe alte planuri, rezultatele sînt departe de a fi la fel de strălucite. Apreciabile în ceea ce privește istoria politică sau biografia marilor personaje, ele sînt încă lipsite de importanță în ceea ce privește viața economică, socială, culturală sau istoria tehnicilor.

1⁰ Pentru Portugalia, trebuie menționată totuși *Historia tragico-maritima*, de Bernardo Gomes de Brito, prima ediție, Lisboa, 2 vol., 1735—1736, ediția a II-a, 1904—1909, 12 vol. (B.N., 8 Z 18. 199 (40)), cu toate că ele interesează mai ales Atlanticul și Oceanul Indian. Dar oceanele comandă viața Mării Interioare.

2⁰ Pentru Spania, vechea și prețioasa ediție a *Nueva Recopilación de las leyes*; colecției *Actas de las Cortes de Castilla, 1563—1623*, 39 vol., Madrid, 1861—1915, să-i adăugăm spre completare, înainte de 1563, tomul V din *Cortes de los antiguos reinos de León y Castilla*; colecția pe care am folosit-o puțin *Libros raros ò curiosos*, t. XIX, *Tres relaciones históricas* (Gibraltar, los Gelves, Alcazarquivir, 1540, 1560, 1570), Madrid, 1889; *Cartas y avisos dirigidos a D. J. de Zúñiga, virrey de Nápoles en 1581*, Madrid, 1 889; Cele două volume de scrisori inedite ale lui Gachard, *Retraite et mort de Charles-Quint au monastère de Yuste*, 2 vol. in-8°, Bruxelles, 1854—1855, relevă aproape precedentul recensămînt; la fel, tot de Gachard, acele *Lettres de Philippe II à ses filles les infantes Isabelle et Catherine, écrites pendant son voyage au Portugal, 1581—1583*, Paris, 1884, materie excelentă cu pledări în favoarea regelui Prudent.

Am împrumutat mult din cele două publicații de istorie regională, una relativ la Aragón, Carlos

Riba y Garcia, *El consejo supremo de Aragón en el reinado de Felipe II*, Madrid, 1914, publicată după bogatul fond spaniol de la *British Museum*, și din tomurile II și III ale lucrării clasice aparținînd lui Fidel de Sagarminaga, *El gobierno y regimen foral del señorio de Viscaya*, reeditată de Dario de Areïtio, t. II, 1577—1589, Bilbao, 1932, t. III, 1590—1596, Bilbao, 1934.

Am folosit, de asemenea, dezlînata și întinsa colecție, să nu spunem chiar de documente politice și economice, dar avînd un interes economic și politic, a lui Lerruga, *Memorias politicas y económicas sobre los frutos*, *comercio*, *fabricas y minas de España*, 45 vol., in-4°, Madrid, 1745.

Cele mai bune contribuții sînt deocamdată:

a) Inițierea, cu ocazia împlinirii a 400 de ani de la nașterea lui Filip al II-lea (1927), a unei noi colecții de documente inedite consacrate domniei sale (programul, ca toate programele, greu de respectat în întregime și destinat să nu fie, în *Boletin de la Comisión de Monuméntos históricos y artisticos de la provincia de Valladolid*, I, 2 iulie—septembrie 1925). Colecția are, sub indicativul *Archivo Histórico Español*, aceeași valoare ca și *CODOIN*. Sînt publicate: t. I despre Conciliul de la Trento (1530—1552), t. II despre Invencible Armada (1587—1589), XV—488 p., 1929, publicată de G. P. Enrique Herrera Oria; *Consultas del consejo de Estado*, 1930, publicată de Mariano Alcocer (dar n-am putut afla nimic despre volumele prevăzute: *Portugal*; *Expediciones a Levante*, *Lepanto*, *Moriscos*, etc. Lui Jaime Salva i se datorează *La orden de Malta y las acciones españoles contra Turcos y Berberiscos en los siglos XVI y XVII*, 1944, 448 p. in-4°.

b) *Raceliones topograficas* (adică cercetările desfășurate din ordinul lui Filip al II-lea privind *pueblos* din Spania în 1575 și 1578) sînt păstrate la Escorial. Există un catalog al lor datorat părintelui augustin Miguelez, *Las relaciones históricogeográficas de los pueblos de España, hechas por orden de Felipe II*, Madrid, 1915; o privire de

ansamblu, Ortega Ribio, *Relaciones topográficas de España. Lo mas interesante de ellas escogido...*, Madrid, 1918. În sfîrşit, două publicaţii parţiale pentru dioceza Cuenca şi pentru provincia Guadalajara: *Relaciones topográficas de España. Relaciones de pueblos que pertenecen hoy a la provincia de Guadalajara*, publicate de Juan Catalina García şi Manuel Perez Villamil, Madrid, 1905—1915, 7 vol. (t. XLI—XLVII din Memorial, Histórico espanol). Acest document preţios se găseşte la biblioteca de la Sorbona, *Relaciones de pueblos de la diocesis de Cuenca, hechas por orden de Felipe II*, publicate de părintele J. Sarco Cuevas, Cuenca, 1925, 2 volume. De semnalat remarcabilele publicaţii ale lui Carmelo Vinas şi Ramon Paz, *Relaciones de los pueblos de España ordenadas por Felipe II : Provincia de Madrid*, 2 vol., 1949; *Provincia de Toledo*, 3 vol. 1951—1963; Noël Salomon, *La campagne de Nouvelle Castille à la fin du XVI-e siècle d'après les Relaciones topográficas*, 1964, fixează problema.

3. În Africa de nord, semnalăm vasta *Collection des Sources inédites de l'histoire du Maroc*, orientată către Oceanul Atlantic şi abia atingînd anul 1550; în privinţa forturilor spaniole de la marginea Mediteranei, publicaţia deja citată a lui Primaudaie se opreşte la 1564; publicarea arhivelor Consulatului francez din Tunis de către Pierre Granchamp, *La France en Tunisie à la fin du XVIe siècle*, 1582—1600, Tunis, 1920, este cea mai importantă dintre contribuţiile nord-africane la istoria lumii mediteraneene; tomul VI (1551—1575) din *Histoire d'Oran* de Generalul Didier, Oran, 1929, nu poate fi utilizat decît de cine cunoaşte deja sursele publicate de autor.

4. Din enorma masă de publicaţii referitoare la Italia, vom evidenţia: Marco Formentini, *Rivista storica della dominazione spagnola sul ducato di Milano colla publicazione di 500 e piu documenti ufficiali inediti*, Milan,o 1872: Vladimir Lamansky, *Secrets d'Etat de Venise, documents extraits, notices et études*, Saint-Petersbourg, 1884, este o culegere de un interes excepţional; la fel,

despre Neapole, volumul de documente eterogene ale tomului IX din *Archivio storico italiano*, Firenze, 1846. Documentele de istorie socială sînt destul de rare pentru ca să apreciem lucrarea lui Nino Cortese, *Feudi e Feudatori napoletani della prima metà del Cinquecento* (după documentele din Simancas), Neapole, 1931. Trebuie reținute numeroase lucrări referitoare la Sicilia: *Corrispondenza particolare di Carlo d'Aragona, Presidente del Regno, con Filippo II* (Doc. per servire alla storia di Sicilia, seria I, II), publicată de S. V. Bozzo și G. Salvo Cozzo, 1879 și ibidem, seria a IV-a, *Le fortificazioni di Palermo nel secolo XVI. Relazione delle cose di Sicilia fatta da D. Ferdinando Gonzaga all'imperatore Carlo V (1546)*, 1896.

5. În Franța, marea culegere a lui M. Pardessus, *Collection des lois maritimes antérieurs au XVIIIe siècle*, Paris, 1837, 6 vol. rămîne un instrument excelent.

6. În legătură cu documentele balcanice, egiptene, siriene și turcești (există, de asemenea, texte turcești, o bibliografie, reviste turcești) n-am avut posibilitatea să adun altceva decît titluri. N. Iorga, *Ospiti Romeni in Venezia*, 1570—1610, București, 1932, ar fi făcut mai bine să publice documentele pe care le avea la dispoziție decît să le prezinte sub forma unei relatări care mutilează scrisorile utilizate.

7. Am avut de cîștigat din magnificele colecții de călătorii ale lui Hakluyt, *The principal navigations, voiages, traffiques and discoveries of the english Nation*, 3 vol. London, 1598, 1599, 1600 (Referințele mele se raportează la această ediție) și ale lui John Harris, *Navigantium atque itinerantium bibliotheca*, 2 vol. London, 1745.

8. Marile publicații de documente economice pentru secolul al XVI-lea se referă cu prioritate la ținuturile nordice, Anvers și Augsburg. Pentru Anvers există discutabilele, dar prețioasele colecții ale lui Denucé. Pentru Augsburg, există lucrări referitoare la Fuggeri: cele mai interesante pentru subiectul nostru sînt: Aloys Schulte, *Die Fugger in Rom*, 2 vol., Leipzig, 1904; Weitnauer,

Venezianischer Handel der Fugger, 1931; Johannes Kleinpaul, *Die Fuggerzeitungen 1568—1705*, Leipzig, 1921. Despre originea și semnificația acestor documente ale Bibliotecii Naționale din Viena, M. A. H. Fitzler, *Die Entstehung der sogenannten Fuggerzeitungen in der Wiener Nationalbibliothek*, Wien Rohrer, 1937; valoarea economică a acestor gazete ale casei Fugger, în Kempter, *Die wirtschaftliche Berrichterstattung in den sogenannten Fuggerzeitungen*, München, 1936. Există și o traducere engleză a ei: Fugger News-Letters 1568—1605, 2 vol., London 1924 și 1926, volumul 1 de Victor von Klarwill și Pauline de Chary, volumul 2 de L. S. R. Byrne.

9. Semnalăm, în sfîrșit, cea mai întinsă contribuție la cunoașterea realităților economice ale secolului al XVI-lea, contribuție internațională, deși realizarea este franceză și întreprinsă de *Centre de Recherches historiques de la VIe Section de l'École Pratique des Hautes Études* (Centrul de Cercetări Istorice ale Secției a VI-a a Școlii Practice de Studii Superioare), 54, rue de Varenne, Paris VIIe. Citez fără nici o ierarhizare: Fernand Braudel și Ruggiero Romano, *Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne, 1547—1611*, 1951 (va fi completată și continuată de Maurice Carmona, lucrare în curs de elaborare); Huguette și Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique de 1504 à 1650*, 12 volume, 1955—1960; Alberto Tenenti, *Naufrages, corsaires et assurances maritimes à Venise d'après les notaires Catti et Spinelli, 1502—1609*; Renée Doerhaerd, *Études anversoises*, 3 vol., 1962; M. Baulant, *Lettres des négociants marseillais, les frères Hermitte (1570—1612)*, 1953; José Gentil da Silva, *Lettres marchandes des Rodrigues d'Evora et Veiga (1595—1607)*, 1956; Ugo Tucci, *Lettres d'un marchand vénitien, Andrea Berengo, 1553—1556*, 1957; José Gentil da Silva, *Lettres de Lisbonne*, 1563—1578, 1959; Valentin Vázquez de Prada, *Lettres marchandes d'Anvers*, 4 vol. 1960; Domenico Gioffré, *Gênes et les foires de change*, 1960; Corrado Marciani, *Lettres de change aux foires*

de Lanciano, 1962; Felipe Ruíz Martín, *Lettres marchandes échangées entre Florence et Medina del Campo*, 1965; Edouard Baratier, *La démographie provençale du XIIIe au XVIe siècle*, 1961; Léopold Chatenay, *Vie de Charles Esprinchard, Rabelais, et journal de ses voyages au XVIe siècle*, 1957; Xavier A. Flores, *Le „peso politico de todo el mundo" d'Anthony Shirley*, 1963.

Adaug acestor cărți lucrarea monumentală a lui Modesto Ulloa, istoric cubanez, *La hacienda real de Castilla en el reinado de Felipe II*, Roma, 1963.

B. — LUCRĂRILE ESENȚIALE

1. *Pentru orientarea generală a cărții.* — În frunte se află lucrările lui Henri Pirenne, *Les Villes du Moyen Age*; *Mahomet et Charlemagne*. Paginile asupra cărora am zăbovit cel mai mult sînt cele pe care le-a consacrat Mediteranei Vidal de la Blache în ale sale *Principes de Géographie humaine*, publicate de E. de Martonne, 1922.

Pentru ansamblul mediteranean, m-am bazat, încă de la început, pe lucrarea clasică a lui Alfred Philippson, *Das Mittelmeergebiet*, pe care după împrejurări am citit-o și am recitit-o în ediția sa din 1904, Leipzig (există și o a patra ediție, apărută în 1922). Consider această carte drept o capodoperă de precizie documentară. Datorez mult cărții bine informate a lui Charles Parain, *La Méditerranée: les hommes et leurs travaux*, Paris, 1936; lucrării monumentale a lui Maximilien Sorre, *Les fondements de la géographie humaine*, Paris, 4 vol., 1943—1952 și lucrării lui André Siegfried, *La Vue générale de la Méditerranée*, 1943.

2. *Istorie și mediu social.* — În sprijinul acestei istorii legate *de sol*, sau, mai curînd, de mediu, de *ambianța* oamenilor se înscrie opera completă a lui Victor Bérard, aceea a unui elenist, călător, diplomat, opera completă a lui Alfred Jardé, atît de deschisă asupra realității geografice, opera răspîndită în articole a lui Jules Sion.

Evoc, mai ales, întreaga operă a lui Émile-Félix Gautier, pe care critica actuală o combate în amănuntele sale, în timp ce problema este, poate, de a-i continua elanul general. Am în vedere din această operă în special: *Siècles obscurs du Maghreb*, 1927 (devenită, în forma sa ultimă, *Le passé de l'Afrique du Nord*, 1952), *Mœurs et Coutumes des Musulmans*, ediția a 2-a, 1959 și acea scurtă și simplă profesiune de credință, *Le cadre géographique de l'histoire en Algérie*, *Histoire et Historiens de l'Algérie*, 1931, p. 17—35. Voi cita, de asemenea, articolul remarcabil al lui Alfred Hettner, „Der Islam und die orientalische Kultur", în *Geogr. Zeitung*, de la care am împrumutat mult ca și de la întreaga școală geografică germană (Bibliogr. în comodul manual al lui Hugo Hassinger, *Geographische Grundlagen der Geschichte*, Freiburg-am-Breisgau, 1931, ediția a 2-a, 1953.

3. *Istoria structurilor*. — Neexistînd nimic în imensul domeniu al *istoriei structurale* sau *structuraliste* am fost nevoit să construiesc mult și să risc prin mine însumi și cu atît mai mult m-am sprijinit pe cîteva lucrări ale unor deschizători de drumuri; lucrarea, pe atunci inedită, a lui Pietro Sardella, *Nouvelles et Spéculations à Venise*, 1948, (după *Diarii*, de Sanudo) ale cărui manuscris și ziare interesante le-am citit; marea lucrare postumă a lui Julius Belloch, *Bevolkerungsgeschichte Italiens*, 3 vol.; monumentalul studiu al prețurilor în Spania al lui Earl J. Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501—1550*, 1934; studiul original al lui Frederic C. Lane, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore, 1934, traducere franceză 1965; mereu foarte utila lucrare a lui Richard Ehrenberg, *Das Zeitalter der Fugger*, Jena, 1922, 2 vol. despre care A.-E. Sayous a vorbit prea de rău pentru ca să-l ascultăm cu seriozitate; pe cartea lui Ernest Schaffer, *Der könige. span. oberste Indienrat*, t. 1, 1936; cercetările din *Annales* consacrate rangurilor nobiliare; teza monumentală a lui Marcel Bataillon *Érasme et l'Es-*

pagne, Paris, 1937; clasicele lucrări ale lui Ernst Schäffer, *B. zur Gesch. des span. Protestantismus*, 3 vol., 1902; lucrarea lui Benedetto Croce, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Bari, 1922; lucrarea *Geschichte der span. Literatur in ihrer Blütezeit*, 1929, a lui Ludwig Pfandl, în sfîrșit, pe Émile Mâle, *L'art religieux après le Concile de Trente*, 1932.

Despre raporturile structurii și conjuncturii, cartea de interes general pentru angajarea dezbaterii rămîne: Ernest Labrousse, *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*, 1944.

4. *Pentru istoria evenimențială*, o multitudine de lucrări se unesc, se întretaie și, de asemenea, își iau locul unele altora: cele mai bune studii biografice, recent apărute sînt cu siguranță: O. de Törne *Don Juan d'Autriche*, 2 vol., Helsingfors, 1915 și 1928, cu o bogată și minunată documentare și cu un stil perfect; lucrarea lui Van der Essen, *Alexandre Farnèse, 1545—1592*, 1933 și în continuare; cele mai bune studii de evenimente sînt: Charles Monchicourt, *L'expédition espagnole de 1600 contre l'île de Djerba* Paris, 1913 și Felix Hartlaub, *Don Juan d'Austria und die Schlacht bei Lepanto*, Berlin, 1940; cele mai bune relatări — lucrările clasice ale lui Lucien Romier, *Les origines politiques des guerres de religion*, 1913, 2 vol.; *La conjuration d'Amboise*, 1923; *Catholiques et huguenots à la Cour de Charles IX*, 1924; *Le royaume de Catherine de Médicis*, 2 vol. 1925; *La Liga de Lepanto* de părintele L. Serrano, 2 vol. 1918—1919 și mereu foarte utila lucrare a lui Martin Philippson, *Ein Ministerium unter Philipp II, Kardinal Granvella am spanischen Hofe*, Berlin, 1895.

Cităm de asemenea, ca o sursă inepuizabilă de informații, marile cărți erudite ale lui L. von Pastor, *Geschichte der Päpste*. În afară de vol. 10 (citat de noi după ediția germană), toate referințele noastre se referă la traducerea franceză a acestei lucrări.

5. *Manuale, lucrări de referință și cărți generale despre lumea mediteraneană.* — Toate manualele pe care le-am folosit ale lui Fueter, Platzhoff, C. Lozzi, Barbagallo, Kulischer, Doren, Georg Mentz, Stählin, Luzzatto, Segre, Zinkeisen, Hammer, Lavisse, Ballesteros, Agnado Bleye, Altamira, R. Konetzke (*G. des spanischen u. portugiesischen Volkes*, t. VIII din *Grosse, Weltgeschichte*, Leipzig, 1941), Damião Peres, Mercier, Charles-André Julien, Henri Pirenne *(Bibliographie* și *H. de Belgique)*, Henri Hauser *(Sources...,* și *Prépondérance espagnole)*, Trevelyan, Hans Delbrück *(G. der Kriegskunst* și *Weltgeschichte)* (vol. 3, 1926), vol. 3 din *Neue Propyläen Weltgeschichte* publicat de Wully Andreas, (Berlin, 1942, in 4°, 646 p.), Karl Brandi *(Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation* ed. a 2-a), W. Sombart *(Der Moderne Kapitalismus* și în ediția din 1940 *Von Menschen)*, Farinelli *(Viajes per España...)* sînt cărți obișnuite asupra cărora este inutil să insistăm. Singura istorie generală și pe care am citit-o cu plăcere: J. Vicens Vives, *Historia social y economica de Espana y América*, mai ales t. III, 1957.

6. *Despre istoria generală a mării*

1. Carl Rathlef, *Die Weltistorische Bedeutung der Meere, insbesond. des Mittelmeers*, Dorpat, 1858.

2. Contele Edouard Wilczek, *Das Mittelmeer, seine Stellung in der Weltgeschichte und seine historische Rolle im Seewesen*, Wien, 1895. Foarte influențat de gîndirea amiralului Mahan.

3. Helmont, *Weltgeschichte, IV. Die Randländer des Mittelmeers*, Leipzig, 1900.

4. Giuseppe de Luigi, *Il Mediterraneo nella politica europea*, Napoli 1926, 1926, in 8°, 506 p.

5. Pietro Silva, *Il Mediterraneo dall'unità di Roma all'unità d'Italia*, 2 vol. Milano, 1927, reeditată la Milano în 1942, 2 vol., cu un titlu transparent: „*all impero italiano*“, înlocuind „*all'unità d'Italia*“.

6. Paul Herre, *Weltgeschichte am Mittelmeer*, Leipzig, 1930, remarcabile ilustrații, text excelent al unui istoric al politicii, specialist al secolului al XVI-lea.

7. Ulrich von Hassel, *Das Drama des Mittelmeers*, Berlin, 1940, 176 p. in-16° dezvoltă o temă, inițial, captivantă, aceea a aventurii lui Pyrrhus, încearcă, într-un cuvînt să explice marea prin istoria importantei sale articulații mediane, dar nu-și respectă promisiunile; în ansamblu, sumară, greșită, mediocră.

8. Philipp Hiltebrandt, *Der Kampf ums Mittelmeer*, 1940, cu hărți foarte proaste, este cartea unui ziarist (corespondent la Roma al ziarului Köln. Zeitung), vioaie, cu unele greșeli, adesea interesantă.

9. Emil Ludwig, *La Méditerranée, destinées d'une mer*, traducere din germană. Editată de Maison Française, New York, 1943, 2 vol. este o carte decepționantă, emfatică, cu cîteva pagini admirabile, cu multe enormități.

10. Felice Vinci, *L'unità mediterranea*, ediția a 2-a, 1946, carte expeditivă cu o perspectivă istorică insuficientă.

C - LISTĂ ALFABETICĂ A CĂRȚILOR CITATE

Accarias de Sérionne, Jacques, *La richesse de la Hollande*, London, 1778, 2 vol.

Achard, (Paul), *La vie extraordinaire des frères Barberousse, corsaires et rois d'Alger*, Paris. 1939.

Acta Tomiciana epistolarum Sigismundi regis Polaniae, Poznan (vol. 15: Wroclaw), 1852—1957, 15 vol.

Actas de las Córtes de Castilla, 1563—1623, Madrid, 1861—1915, 39 vol.

Albani, Dina, *Indagine preventiva sulle recenti variazioni della linea di spiaggia delle coste italiane*, Roma, 1933.

Alberi, Eugenio, *Relazioni degli ambasciatori veneti durante il secolo XVI*, Firenze, 1839—1863, 15 vol.

Alberti, T., *Viaggio a Constantinopoli*, p.p. A. Bacchi della Lega, Bologna, 1889.

Albitreccia, L., *La Corse dans l'Histoire*, Lyon—Paris, 1939.

Alcocer y Martinez, Mariano, *Consultas del Consejo de Estuado*, Collectia.. „Archivo Historico Español", Valla-

dolid, 1930, *Castillos y Fortalezas dol antigo Reino de Granada*, Tanger, 1941-
Aleati, Giuseppe, *La popolazione di Pavia durante il dominio spagnolo*, Milano, 1957.
Alemán, Mateo, *De la vida del picaro Guzmán de Alfarache*, Milano, 1615 *vol.*
Allen, W. E. D., *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century*, London 1963.
Almanacco di economia di Toscana dell'anno 1791, Firenze, 1791.
Almeida, Fortunato de, *Historia de Portugal*, Coimbra, 1926—1929, 3. vol.
Almeida d'Eça, Vincente, *Normas economicas na colonizacão portuguesa*, Lisboa, 1921.
Amadei, Federigo, *Il Fioretto delle croniche di Mantova*, Mantova, 1741.
Amari, Michele, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, Firenze, 1864—1868, 3 vol.
Ammann, Hektor, *Schaffhauser Wirtschaft im Mittelalter*, Thayngen, 1949.
Ancel, J., *Peuples et Nations des Balkans*, Paris, 1926.
Andrada, F. de, *O primeiro cerco que os Turcos puzerão na fortaleza de Dio, nas partes de India*, Coimbra, 1589.
Angelescu, I. N., *Histoire économique des Roumains*, Genève, I. 1919.
Anquez, Leonce, *Henri IV et l'Allemagne*, Paris, 1887.
Aramon, G. (d', Vezi. Chesneau, Jean.).
Arantegui y Sanz, José, *Apuntos históricos sobre la artilleria española en los siglos XIV y XV*, Madrid, 1887.
Arbos, Philippe, *L'Auvergne*, Paris, 1932.
Arco y Fortuño, Ricardo (del). *La idea del imperio en la política y la literatura españolas*, Madrid, 1944.
Argenti, Philip P., *Chius vincta; or, The occupation of Chios by the Turks (1566) and their administration of the island (1566—1912) described in contemporary reports and official despatches*, Cambridge, 1941.
Armstrong, H. C., *Grey Wolf, Mustafa Kemal: an intimate study of a dictator*, London 1933: trad franc.: *Mustapha Kémal*, Paris, 1933.
Arqué, Pau, *Géographie des Pyrénées françaises*, Paris, 1943.
Arrigo, A., *Ricerche sul regime dei littorali nel Mediterraneo*, Roma, 1936.
Arsandaux, H. vezi Rivet, P. et Arsandaux, H.
Arvieux, Chevalier d., *Mémoires du Chevalier D'Arvieux*, Paris, 1735, 6 vol.
Ashauer, H. et Hollister, J. S., *Ostpyrenäen und Balearen*, Berlin, 1934, coll. „Beiträge zur Geologie der westlichen Mediterrangebiete", nr. 11.
Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII, Venezia — Roma 1961.
 Assézat, J., vezi Du Fail, Noël.

Asso, Ignacio de, *Historia de la economía política de Aragón*, Zaragoza, 1798 (reed. din 1947).
Atkinson, D., *Les nouveaux horizons de la Renaissance française*, Paris, 1935.
Atti del convegno per la conservazione e difesa delle lagune e della città di Venezia (Istituto Veneto), Venezia, 1960.
Aubenas, Roger, *Chartes de franchise et actes d'habitation*, Cannes, 1943.
Aubespine, Sebastien de l', *Négociations... relatives au règne de François II*, p.p. L. Paris, Paris, 1841.
Aubigné Theodore Agrippa d', *Histoire Universelle*, ed. pentru Société de l'Histoire de France de baronul Alphonse de Ruble, Paris, 1886—1897, 9 vol.
Aubin, G. et Kunze, A. *Leinenerzeugung und Leinenabsatz im östlichen Mitteldeutschland zur Zeit der Zunftkaufe. Ein Beitrag zur industriellen Kolonisation des deutschen Ostens*, Stuttgart, 1940.
Audisio, Gabriel, I: *Jeunesse de la Méditerranée*; II: *Le sel de la mer*, Paris, 1935—1936, 2. vol.
Aurigemma, S., vezi Bosio, Giaccomo.
Auton, Jean d', *Chroniques*, Paris, 1834—1835, 4 t. în 2 vol.
Auzanet Jean, *La vie de Camõens*, Paris, 1942.
Avenel, Georges d', *Histoire êconomique de la propriété, des salaires, des denrées et de tous les prix en general depuis l'an 1200 jusqu'à l'an 1800*, Paris, 1894—1898, 4 vol.
Avity, Pierre d', vezi Davity, Pierre.
Azevedo, Lucio de, Vezi Lucio de Azevedo, J.
Babeau, Albert, *Les voyageurs en France depuis la Renaissance jusqu'à la Révolution*, Paris, 1885.
Babelon, Ernest, *Les origines de la monnaie considérées au point de vue économique et historique*, Paris, 1897.
Bacchi della Lega, A., vezi Alberti, T.
Badaloni, Nicola, *La filosofia di Giordano Bruno*, Firenze, 1955.
Baehrel, René, *Une croissance: La Basse-Provence rurale (fin du XVIe siècle — 1789)*. Paris, 1961, 2 vol.
Balandier, Georges. *Afrique ambiguë*, Paris, 1957.
Balducci Pegolotti, Francesco, *Pratica della marcatura*, Lisboa, 1765—1766, 4 vol.
Ballesteros y Beretta, A., *Historia de España, y su influencia en la Historia Universal*, Barcelona, 1918—1940, 9 tomuri în 10 vol.
Bandello M., *Novelle*, London, 1791—1793, 9 vol.
Baratier, Édouard, *La démographie provençale du XIII-e au XVI-e siècle*, Paris, 1961.
Barbagallo, Corrado, *Storia universale*, Torino, 1930, vol. 5.
Bardon, Achille, *L'exploitation du bassin houiller d'Alais sous l'ancien régime*, Nîmes, 1898.
Barrau-Dihigo, L., vezi Joly, Barthélemy.
Barros, J. de, *Da Asia*, Venezia 1551.

Bartoli, Daniele, *Degli uomini e de' fatti della Compagnia di Gesù*, Torino, 1847.

Baruzi, Jean, *Problèmes d'histoire des religions*, Paris, 1935 (25 februarie 1936).

Baschiera, Luigi, vezi Paruta, Andrea.

Bataillon, Marcel, *Érasme et l'Espagne*, Paris, 1937.

Batiffol, Louis, *La vie intime d'une reine de France au XVIIe siècle*, Paris, 1931, 2 vol.

Baudrillart, Mgr Alfred, *Philippe V et la cour de France*, Paris, 1890—1901, 4 vol.

Bauer, Clemens, *Unternehmung und Unternehmungsformen im Spätmittelalter und in der beginnenden Neuzeit*, Iena, 1936.

Baulant, Micheline, *Lettres de négociants marseillais; les frères Hermite (1570—1612)*, Paris, 1953.

Baumann, Émile, *L'anneau d'or des grands Mystiques*, Paris, 1924.

Beatis, A. de, *Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die* Niederlande, *Frankreich und Oberitalien, 1517—1518*, pp. L. Pastor, Freiburg im Brisgau, 1905; tradus în limba franceză de Madeleine Havard de la Montagne sub titlul *Voyage du Cardinal d'Aragon (1517—1518)*. Paris, 1913.

Beaujour, Baron Louis Auguste Frederic de, *Tableau du Commerce de la Grèce, formé d'après une année moyenne depuis 1787 jusqu' en 1797*. Paris, 1800, 2 vol.

Bechtel, Heinrich, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands*. I: *Von der Vorzeit bis zum Ende des Mittelalters*; II: *Vom Beginn des 16. bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, München, 1951—1952, 2 vol.

Beiträge zur Geologie der westlichen Mediterrangebiete, hrsg. im Auftrag der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen von Hans Stille, Berlin, 1927—1939, 19 vol.

Belda y Perez de Nueros, Fr. *Felipe secundo*, Madrid, f.d. (1927).

Bellay, Martin et Guillaume du, vezi Bourrilly, V. L. et Vindry, F.

Bellettini, Athos, *La popolazione di Bologna del secolo XV all' unificazione italiana*, Bologna, 1961.

Beloch, Karl Julius, *Bevölkerungsgeschichte Italiens*, Berlin, 1937—1961, 3 vol.

Belon, Pierre, *Les observations de plusieurs singularitéz et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte, Arabie et autres pays estranges*, Paris, 1553.

Below, G. von, *Über historische Periodisierungen mit besonderem Bliok auf die Grenze zwischen Mittelalter und Neuzeit*, Berlin, 1925.

Beltrami, Daniele, *Storia della popolazione di Venezia dalla fine del secolo XVI alla caduta della Repubblica*, Padova, 1954. *Forze di lavoro e proprietà fondiaria nelle campagne venete dei secoli XVII e XVIII*, Venezia Roma, 1961

Benedetti, B., *Intorno alle relazioni commerciali della Repubblica di Venezia e di Norimberga*, Venezia, 1864.
Beneyto Pérez, Juan, *Los medios de cultura y la centralización bajo Felipe II*, Madrid, 1927.
Benichou, Paul, *Romances judeo-españoles de Marruecos*, Buenos Aires, 1946.
Benjamin de Tudela, *Voyage du célèbre Benjamin, autour du monde, commencé l'an MCLXXIII*, trad. franc. de Pierre Bergeron, La Haye, 1735.
Bennassar, B., *Valladolid au XVIe siècle*, teză în curs de publicare.
Benndorf Werner, *Das Mittelmeerbuch*, Leipzig, 1940.
Benoit, Fernand, *La Provence et le Comtat-Venaissin*, Paris, 1949.
Berard, Victor, *La Turquie et l'hellenisme contemporain*, Paris, 1893.
Les navigations d'Ulysse; II: Pénélope et les Barons des îles, Paris, 1928.
Beraud-Villars, Jean, *L'Empire du Gaô. Un État soudanais aux XVe et XVIe siècles*, Paris, 1942.
Berchet G., *La Repubblica di Venezia e la Persia*, Torino, 1865.
Bercken, Eric von der, *Die Gemälde des Jacopo Tintoretto*, 1942.
Bergier, Jean-François, *Les foires de Genève et l'économie internationale de la Renaissance*, Paris, 1963.
Bermudez de Pedraza, Francisco, *Historia eclesiástica de Granada*, Grenade, 1637.
Bernaldo de Quirós, C. *Los reyes y la colonización interior de España desde el siglo XVI al XIX*, Madrid, 1929.
Bernard Etienne, *Discours véritable de la réduction de la ville de Marseille*, Paris et Marseille, 1596.
Bernardo, L., *Viaggio a Constantinopoli*, Venezia, 1887.
Bertoqui, P., Vezi Deffontaine, Pierre, Jean-Brunhes-Delamarre Mariel, Bertoqui, P.
Bertrand, Louis, *Sainte Thérèse*, Paris, 1927.
Philippe II à l'Escorial, Paris, 1929.
Beutin, Ludwig, *Der deutsche Seehandel im Mittelmeergebiet bis zu den Napoleonischen Kriegen*, Neumünster, 1933.
Bianchini, Lodovico, *Della storia economico-civile di Sicilia*, Napoli 1841. *Della storia delle finanze del Regno di Napoli*, Napoli 1839.
Biaudet, Henry, *Le Saint-Siège et la Suède durant la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris, 1906.
Bibl, Viktor, *Der Tod des Don Carlos*, Wien, Leipzig, 1918. *Die Korrespondenz Maximilians II. Familienkorrespondenz*, Wien, 1916—1921, 2 vol. *Maximilian II., der rätselhafte Kaiser*, Hellerau — Dresda, 1929.
Bihlmeyer, Karl vol. III: și Tüchle, Hermann, *Kirchengeschichte*, ed 11—13, Paderborn, 1951—1956, 3 vol.

trad. fr.: *Histoire de l'Église*, Mulhouse, 1962—1964, 3 vol.
Bilanci generali, seria seconda, Venezia 1912.
Billioud, Joseph şi Collier, Jacques-Raymond, *Histoire du Commerce de Marseille*, t. III, Paris, 1951.
Binet, R. P. Etienne, *Essay des merveilles de natare et des plus nobles artifices*, 13e ed., Paris, 1657.
Birot, Pierre și Dresch, Jean, *La Méditerranée et le Moyen-Orient*, Paris, 1953—1956, 2 vol.
Bisschop, Eric de, *Au delà des horizons lointains; I: Kaimiloa. D'Honolulu à Cannes par l'Australie et le Cap à bord d'une double pirogue polynésienne*, Paris, 1939.
Blache, Jules, *L'Homme et la Montagne*, Paris, 1934.
Blanchard, Raoul, *Géographie de l'Europe*, Paris, 1936.
Blanchet Léon, *Campanella*, Paris, 1920.
Bloch Marc, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Paris, 1931.
La Société féodale, Paris, 1940.
Blok, P. J. *Relazioni veneziane*, Haga, 1909.
Bodin, Jean, *Les six livres de la République*, Paris, 1583.
La Response de Jean Bodin à M. de Malestroict, 1568, p.p. Henri Hauser, Paris, 1932.
Bog, I., *Die bäuerliche Wirtschaft im Zeitalter des Dreissigjährigen Krieges. Die Bewegungsvorgänge in der Kriegswirtschaft nach den Quellen des Klosterverwalteramtes Heilsbronn*, Coburg, 1952.
Bonnaffé, Edmond, *Les Arts et les moeurs d'autrefois. Voyages et voyageurs de la Renaissance*, Paris, 1895.
Bono, Salvatore, *I corsari barbareschi*, Torino, 1964.
Boppe, Léon, *Journal et Correspondance de Gédoyn „le Turc“, consul de France à Alep*, Paris, 1909.
Borderie, Bertrand de La, vezi la Borderie, Bertrand de.
Borel, Jean, *Gênes sous Napoleon Ier (1805—1814)*, ed. a 2-a Paris—Neuchâtel, 1929.
Borlandi, Franco, *Per la storia della popolazione della Corsica*, Milano, 1942.
Bory de Saint-Vincent, J.B., *Guide du voyageur en Espagne*, Paris, 1823, 2 vol.
Bosio, Giacomo, *I cavalieri gerosolimitani a Tripoli negli anni 1530—1551*, p.p. S. Aurigemma, Intra, 1937.
Botero, Giovanni, *Relationi universali*, Brescia, 1599.
Bouche, Honoré, *La Chorographie ou description de Provence*, Aix-en-Provence, 1664, 2 vol.
Boue, Ami, *La Turquie d'Europe*, Paris, 1840, 4 vol.
Boulenger, Jacques, Vezi Contreras, Alonso de.
Bourcart, Jacques, *Nouvelles observations sur la structure des Dinarides adriatiques*, Madrid, 1929.
Bourgeois, Emile, *Manuel historique de politique étrangère*, Paris, 1892 —1926, 4 vol.
Bourget, Paul, *Sensations d'Italie*, Paris, 1891.
Bourgoïng, Baron Jean-François, *Nouveau voyage en Espagne*, Paris, 1788, 3 vol.

Bourrilly, V. L. et Busquet, R., *Histoire de la Provence*, Paris, 1944.
Bourrilly, V. L., et Vindry, E. *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellay*, publ. *de către* „Société de l'Histoire de France", Paris, 1908—1909, 4 vol.
Bowles, William, *Introduction à l'histoire naturelle et à la géographie physique de l'Espagne*, trad. din spaniolă de vicontele de Flavigny, Paris, 1776.
Boxer, C. R., *The great Ship from Amacon. Annals of Macao and the old Japan Trade, 1555—1640*, Lisboa, 1959.
Bozzo, S. V., *Corrispondenza particolare di Carlo di Aragona... con S.M. el re Filippo II* (Documenti per service alla storia di Sicilia, seria I, vol. II), Palermo, 1879.
Bradi, Comte Joseph M. de, *Mémoire sur la Corse*,Orléans, 1819.
Bradi, Lorenzi de, *La Corse inconnue*, Paris, 1927.
Bragadino, A. vezi Stefani, Fr.
Braganza Pereira, A. B. de, *Os Portugueses em Diu*, Bassora, 1938.
Brantôme, Pierre de Bourdeilles, abbé et seigneur de, *Oeuvres complètes*, ed. Mérimée, Paris, 1858—1895, 13 vol.
Brătianu, G. *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938.
Bratli, Charles, *Philippe II, roi d'Espagne. Étude sur sa vie et son caractère*, Paris, 1912.
Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, ed. I, Paris, 1949. *Capitalisme et civilisation materielle, XVe—XVIIIe siècles.*
Braudel F. și Romano, R., *Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne, 1547, 1611*, Paris, 1951.
Bräunlich, Erich, *Zwei türkische Weltkarten aus dem Zeitalter der grossen Entdeckungen*, Leipzig, 1937.
Bremond, Gal Ed., *Yemen et Saoudia*, Paris, 1937. *Berbères et Arabes*. Paris, 1942.
Bremond d'Ars, Guy de, *Le père de Mme de Rambouillet. Jean de Vivonne, sa vie et ses ambassades près de Philippe II et à la cour de Rome*, Paris, 1884.
Brésard, M., *Les foires de Lyon aux XVe et XVIe siècles*, Paris, 1914.
Bretholz Berthold, *Lateinische Paläographie*, ed. a 2-a, München 1912.
Brèves, François Savary, seigneur de, *Relation des voyages de... tant en Grèce, Terre Saincte et Aegypte, qu'aux royaumes de Tunis et Arger*, Paris, 1628.
Brion, Marcel, *Laurent le Magnifique*, Paris, 1937. *Michel Ange*, Paris, 1939.
Brockelmann, C., *Geschichte der islamischen Volker und Staaten*, München, 1939.

Brosses, Président Charles de, *Lettres familières ecrites d'Italie en 1739 et 1740*. Paris, 1858, 2 vol.
Brückner, A., *Geschichte der russischen Literatur*, Leipzig, 1905, ed. a 2-a 1909.
Brulez, W., *De Firma della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16e eeuw*, Bruxelles, 1959.
Brun, A, *Recherches historiques sur l'introduction du français dans les provinces du Midi*, Paris, 1923.
Brunetti, Mario, Vezi Vitale Eligio şi Brunetti Mario.
Brunhes, J. B., *Étude de géographie humaine, L'irrigation, ses conditions géographiques, ses modes et son organisation dans la peninsule Ibérique et l'Afrique du Nord*, Paris, 1902. Vezi şi Deffontaines, Pierre, Jean-Brunhes-Delamarre, Mariel, Bertoquy, P.,
Brunner O., *Neue Wege der Sozialgeschichte. Vorträge und Aufsätze*, Göttingen, 1955.
Brunschvig, Robert, *La Berbérie orientale sous les Hafsides, des origines à la fin du XVe siècle*, Paris, 1940, 2 vol.
Bubnoff, Serge von, *Geologie von Europa*, Berlin, 1926—1930, 2. vol.
Buchan, John, *Oliver Cromwell*, London, 1934.
Bugnon, Didier, *Relation exacte concernant les caravanes ou cortège des marchands d'Asie*, Nancy, 1707.
Bullon, Eloy, *Un colaborador de los Reyes Catolicos: el doctor Palacios Rubios y sus obras*, Madrid, 1927.
Burckhard, J. *Geschichte der Renaissance in Italien*, Stuttgart, 1867: ed. a 6-a, Esslingen, 1920.
Busbec, Baron Augier Ghislain de, *Lettres du Baron de Busbec*, p.p. l'abbé de Foy, Paris, 1748, 3 vol.
Busch-Zantner, R., *Agrarverfassung, Gesellschaft und Siedlung in Südosteuropa. Unter bes. Berücksichtigung der Turkenzeit*, Leipzig. 1938.
Albanien. Neues Land im Imperium, Leipzig, 1939.
Busquet, Raoul, *Histoire de Marseille*, Paris, 1945.
Vezi şi Bourrilly, V. şi Busquet, R.
Cabié, Edmond, *Ambassade en Espagne de Jean Ebrard, seigneur de Saint-Sulpice, de 1562 à 1565*, Albi, 1903.
Cabrera de Córdova L., *Relaciones de las cosas sucedidas en la Corte de España desde 1599 hasta 1614*, Madrid, 1857.
Felipe segundo, Rey de España, Madrid, 1876, 4 vol.
Cognetta, Feanco, *Bandits d'Orgosolo*, trad. din italiană. *Inchiesta su Orgosolo*, de Michel Turlotte, Paris, 1963.
Calendar of State Papers, Colonial Series, East Indies, China and Japan, London, 1862—1892, 5 vol.
Calendar of State Papers and Manuscripts relating to English Affairs existing in the archives and collections of Venice and in other libraries of Northern Italy, London, 1864—1947, 38 vol.
Calvete de Estrella, Juan Christoval, *El felicissimo viaje del... Principe don Felipe*, Anvers, 1552.

Campana, C., *La vita del catholico... Filipo II*, Vicenza, 1605—1609, 3 vol.
Canaye, Philippe, sieur de Fresne, *Le voyage du Levant, 1573*, p.p. Henri Hauser, Paris, 1897.
Cano, Thomé, *Arte para fabricar... naos de guerra y merchante...* Sevilla, 1611.
Capasso, B., *Catalogo ragionato dell'Archivio municipale di Napoli*, Napoli, 1876.
Capasso, C., *Paolo III*, Messina, 1924, 2 vol.
Capmany y de Montpalau, A. de, *Memorias historicas sobre la Marina, Comercio y Artes de la antigua ciudad de Barcelona*, Madrid, 1779—1792, 4 vol.
Cappelletti Giuseppe, *Storia della Repubblica di Venezia dal suo principio al suo fine.* Venezia, 1850—1855, 13 vol.
Caracciolo Ferrante, *I commentarii delle guerre fatte co'Turchi da D. Giovanni d'Austria dopo che venne in Italia*, Firenze, 1581.
Carande, Ramon, *Carlos V y sus banqueros*, Madrid, 1949.
Carcopino, Jerome, *Le Maroc antique*, Paris, 1943.
Cardauss, Ludwig, *Von Nizza bis Crepy, Europäische Politik in den Jahren 1534—1544*, Roma, 1923.
Carmoly, Éliacin, *La France israélite, galerie des hommes et des faits dignes de mémoire*, Paris-Leipzig, 1855.
Caro Baroja, Julio, *Los Moriscos del Reino de Granada*, Madrid, 1957. Los Judíos en la España moderna y contemporánea, Madrid, 1961. *La sociedad criptojudía en la Corte de Felipe IV* (discurs de recepție la Academia de Historia), Madrid, 1963.
Carré, J. M., Vezi Fromentin, Eugène.
Carrera Pujal, Jaime, *Historia política y económica de Cataluña*, Barcelona, 1946, 4 vol.
Carreras y Candi, Franceschi, *Geografia general de Catalunya*, Barcelona f.d. 1913—1918, 6 vol.
Cartas y avisos dirijidos a D.J. de Zúñiga, virrey de Napoles en 1581, Madrid, 1887, vol. XVIII din Colección de libros españoles raros o curiosos.
Carus-Wilson, Eleanora, *Medieval Mecham Venturers*, London, 1594.
Casa, Giovanni della, vezi Della Casa, Giovanni.
Casanova, Abbé S. B., *Histoire de l'Église corse*, Ajaccio, 1931, 2 vol.
Cassou Jean, *La vie de Philippe II*, Paris, 1929. *Les conquistadors*, Paris, 1941.
Castaneda-Alcover, Vicente, vezi Porcar Moise Juan.
Caster, Gilles, *Le commerce du pastel et de l'épicerie à Toulouse de 1450 environ à 1561*, Toulouse, 1962.
Castro, N. de, *Vida del soldado español Miguel de Castro*, Madrid-Buenos Aires, 1949,
Casti, Enrico, *L'Aquila degli Abruzzi ed il pontificato di Celestino V*, L'Aquila, 1894.
Cat, Edouard, *Mission bibliographique en Espagne*, Paris, 1891.

Catalina García, Juan și Pérez Villamil, Manuel, *Relaciones topográficas de España.*
Relaciones de pueblos que partenecen hoy a la provincia de Guadalajara, Madrid, 1905—1915, 7 vol. (t. XLI—XLVII din „Memorial Historico Español").
Caterina de Medicis, vezi La Ferrière, Comte Hector de.
Cavailles, Henri, *La vie pastorale et agricole das les Pyrénées des Gaves, de l'Adour et des Nestes*, Bordeaux, 1931.
Caxa de Luruela, Miguel, *Restauración de la antigua abundancia de España*, Napoli-Madrid, 1713.
Cecchetti, B. , *Informazione di Giovanni dall'Olmo console veneto in Lisbona sul commercio dei Veneziani in Portogallo e sui mezzi per ristorarlo, 1584, 18 maggio*, per nozze Thienesa, Schio, Venezia, 1869.
Celli Angelo, *The History of Malaria in the Roman Campagna from ancient times*, London, 1933.
Cellini, Benvenuto, *Vita di Benvenuto Cellini scritta da lui medesimo*, trad. franceză, Paris, 1922, 2 vol.
Cervantes, Miguel, Novelas Ejemplares, p.p. Francisco Rodriguez Marin, trad. franceză, Paris, 1949.
Chabod, Federico, *Per la storia religiosa dello stato di Milano*, Bologna, 1938.
Champion, Maurice, *Les inondations en France depuis le VIe siècle jusqu'à nos jours*, Paris, 1858—1864, 6 vol.
Champion, Pierre. *Paris sous les derniers Valois, au temps des guerres de religion, Fin du règne de Henri II. Régence de Catherine de Médicis. Charles IX.* Paris, 1938.
Chardin, Jean, *Journal du Voyage en Perse et autres lieux de l'Orient*, Amsterdam, 1735, 4 vol.
Charles IX, vezi Douais, Celestin.
Charles Quint, Vezi Lanz Carl.
Charles-Quint et son temps, Paris, 1959. (Colloques internationaux du C.N.R.S., Sciences humaines, Paris, 30 septembre-3 octobre 1958.)
Charliat, P.J. *Trois siècles d'économie maritime française*, Paris, 1931.
Charrière, Ernest, *Négociations de la France dans le Levant*, „Collection de documents inédits sur l'histoire de France" seria I, Paris, 1840—1860, 4 vol.
Chastenet, Jacques, *Godoï, prince de la paix*, Paris, 1943.
Chateaubriand, François-René de, *Itinéraire de Paris à Jérusalem*, Paris, 1831.
Chatenay, Léopold, *Vie de Jacques Esprinchard, rochelais, et Journal de ses voyages au XVIe siècle*, Paris, 1957.
Chaunu, Pierre, *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques (XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles), Introduction methodologique et indices d'activité*, Paris, 1960.
L'Amérique et les Amériques, Paris, 1964.
Chaunu, Pierre et Huguette, *Seville et l'Atlantique de 1601 à 1650*, Paris, 1955—1960, 12 vol.
Chavier, Antonio, *Fueros del reyno de Navarra*, Pampelune, 1686.

Chesneau, Jean, *Le voyage de Monsieur d'Aramon ambassadeur pour le roy en Levant*, Paris, 1887.
Chevalier, François, *La formation des grands domaines au Mexique. Terre et société aux XVIe—XVIIe siècles*, Paris, 1952.
Cicogna, vezi Tiepolo, Lorenzo.
Cirillo, Bernardino, *Annali della città dell'Aquila*, Roma, 1570.
Cochenhausen, Friedrich von, *Die Verteidigung Mitteleuropas*, Jena, 1940.
Cock, Henrique, *Relación del viaje hecho por Felipe II en 1585 a Zaragoza*, Madrid, 1876.
Codogno, O., *Nuovo itinerario delle Poste per tutto il mondo*... Milano, 1608.
Coindreau, Roger, *Les corsaires de Sale*, Paris, 1948.
Colección de documentos ineditos para la historia de España (C.O.D.O.I.N.), Madrid, 1842—1896), 112 vol.
Colette, *La naissance du jour*, Paris, 1942.
Collier, Jacques-Raymond, vezi Billioud Joseph și Collier,
Colmenares, Diego de, *Historia de la insigne ciudad de Segovia*, ed. a 2-a. Madrid, 1640.
Colonna, Marco Antonio, vezi Voinovitch, L.
Comines, Philippe de, *Mémoires de Messire Philippe de Comines...ou l'on trouve l'histoire des rois de France Louis XI et Charles VIII*. Ediție nouă Godefroy, adăugită de M. l'abbé Lenglet du Fresnay, London și Paris, 1747.
Conestaggio, Jeronimo, *Dell'unione del regno di Portugallo alla corona di Castiglia*, Genova 1585.
Congrès international des Sciences Historiques (XIe), Rapports, Stockholm, 21—28 août 1960, Götteborg, Stockholm, Uppsala, Almqvist și Wiksell, 1960, 5 vol.
Coniglio, G., *Il Viceregno din Napoli nel secolo XVII*, Roma, 1955.
Contarini, Giampietro. *Historia delle cose successe dal principio della guerra mossa da Selim ottomano a'Venetiani*, 1572.
Contreras Alonso de, *Aventures du capitaine Alonso de Contreras (1582—1633)*, trad. și p.p. Jacques Boulenger, Paris, 1933.
Coornaert, Émile, *Un centre industriel d'autrefois. La draperie-sayetterie d'Hondschoote* (XIVe—XVIIIe siècles), Paris, 1930.
Les Français et le commerce international à Anvers, fin du XVe—XVIe siècle, Paris, 1961, 2 vol.
Corazzini, G. O., vezi Lapini, Agostino.
Cordova, L., vezi Cabrera de Cordova, L.
Cornaro, L., *Trattato di acque*, Padova, 1560.
Corridore, F., *Storia documentata della popolazione di Sardegna*, Torino, 1902.

Corsano. A., *Il pensiero di Giordano Bruno nel suo svolgimento storico*, Firenze, 1954.
Corsini, O., *Ragionamento istorico sopra la Val di Chiana*, Firenze, 1742.
Corte Real, J., *Successo do segũdo cerco de Diu*, Lisboa, 1574.
Córtes de los antiguos reinos de Leon y de Castilla, Madrid, 1861—1903, 8 vol.
Cortese, Nino, *Feudi e feudatari napoletani della prima metà del Cinquecento*, Napoli, 1931.
Cosse-Brissac, Philipe de, vezi *Sources inédites*...
Costa, Joaquin, *Colectivismo agrario en España*, Madrid, 1898.
Crescentio, Bartolomeo, *Nautica mediteranea*, Roma, 1607.
Croce, Benedetto, *Storia del Regno di Napoli*, ed. a 3-a, Bari, 1944.
Cunnac (J.), Histoire de Pepieux des origines à la Révolution, Toulouse, 1946.
Cunningham, W., *The Growth of English Industry and Commerce*, ed. a 5-a, Cambridge, 1910—1912, 3 vol.
Cupis, C. de, *Le vicende dell'agricoltura e della pastorizia nell' agro romano e l'Annona di Roma*, Roma, 1911.
Cuvelier, J. şi Jadin, J., *L'ancien Congo d'après les archives romaines, 1518—1640*, Bruxelles, 1954.
Cvijič, Jovan, *La Péninsule balkanique*, Paris, 1918.
Dall'Olmo, vezi Cecchetti, B.
Da Mosto, Andrea, *L'archivio di Stato di Venezia*, Roma, 1937—1940, 2 vol.
Dan, P. *Histoire de Barbarie et de ses corsaires*, Paris, ed. a 2-a, 1649.
Danvila, Manuel, *El poder civil en España*, Madrid, 1885.
Dauzat, Albert, *Le village et le paysan de France*, Paris, 1941.
Davis, James C., *The Decline of the Venetian Nobility as a Ruling Class*, Baltimore, 1962.
Davity, Pierre, *Les Estats, empires et principautés du monde*, Paris, 1617.
Debien, Gabriel, *En Haut-Poitou, défricheurs au travail, XVe—XVIIe siècles*, „Cahiers des Annales“, Paris, 1952.
Decker, H., *Barockplastik in den Alpenlandern*, Wien, 1943.
Decrue de Stoutz, Francis, *Anne, duc de Montmorency, connétable et pair de France sous les rois Henri II, François II et Charles IX*, Paris, 1889.
Deffonteines, Pierre, Jean-Brunhes Delamarre, Mariel, Bertoqui, P. *Problèmes de Géographie humaine*, Paris, 1939.

Delbrück, Hans, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, Berlin, 1900—1920, 4 vol. *Weltgeschichte. Vorlesungen gehalten an der Universität*, Berlin 1896/1920, Berlin, 1923—1928, 5 vol.
Deledda, Grazia, *La via del male*, Roma, 1896.
Il Dio dei viventi, Roma, 1922.
De Leva, Giuseppe, *Storia documentata di Carlo V*, Veneţia, 1863—1894, 5 vol.
Vezi şi Patura, P.
Della Casa, Giovanni, Galateo, Florenţa, 1561.
Della Rovere, Antonio, *La crisi monetaria siciliana (1531—1802)*, p.p. Carmelo Trasselli, Palermo, 1964.
Della Torre, Raffaele, *Tractatus de cambiis*, Genova, 1641.
Delmas de Grammont , Henri, vezi Grammont, Henri Delmas de.
De Luigi, Giuseppe. *Il Mediterraneo nella politica europea*, Napoli, 1925.
Delumeau Jean, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris, 1957—1959, 2 vol.
L'alun de Rome, XVe--XIXe siècle, Paris, 1963.
Denucé, J., *L'Afrique au XVIe siècle et le commerce anversois*, Anvers, 1937.
Dermigny, L., *La Chine et l'Occident, le commerce à Canton au XVIIIe siècle, 1719—1833*, Paris, 1964, 4 vol.
Descamps, Paul, *Le Portugal. La vie sociale actuelle*, Paris' 1935.
Desdevises du Dezert, Georges, *Don Carlos d'Aragon, prince de Viane, étude sur l'Espagne du Nord au XVe siècle*, Paris, 1889.
Desjardins, Abel, *Négociations diplomatiques de la France avec la Toscane*, „Collection de documents inédits sur l'histoire de France", Paris, 1859—1886, 6 vol.
Despaux, Albert, *Les dévaluations monétaires dans l'histoire*, Paris, 1936.
Despois, Jean, *La Tunisie orientale. Sahel et Basse Steppe*, Paris, 1940.
Didier, Général L., *Histoire d'Oran. Période de 1501 à 1550*, Oran, 1927.
Didier, L., vezi Mondoucet C. de.
Diehl, Charles şi Marçais, Georges, *Histoire du Moyen Age*; III: *Le Monde oriental*, Paris, 1936, in: *Histoire Générale*, publicată sub îndrumarea lui Gustave Glotz.
Dietz, A., *Frankfurter Handelsgeschichte*, Frankfurt, 1910—1925, 4 vol.
Di Giovanni, Giovanni, *L'ebraismo della Sicilia*, Palermo, 1748.
Dieulafoy, Jane, *Isabelle la grande reine de Castille (1451—1504)*, Paris, 1920.
Dion, Roger, *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*, Paris, 1959.

Di Tocco, Vittorio, *Ideali d'independenza in Italia durante la preponderanza spagnuola*, Messina, 1926.
Doehaerd, Renée, *Études anversoises. Documents sur le commerce international à Anvers (1488—1514)*, Paris, 1962—1963, 3 vol.
Doehaerd, Renée şi Kerremans, Charles, *Les relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont d'après les archives notariales genoises des XIIIe et XIVe siècles*, Bruxelles-Roma, 1941—1953, 3 vol.
Döllinger, I. J. J. von, *Dokumente zur Geschichte Karls V., Philipps, II, und ihrer Zeit. Aus spanischen Archiven*, Ratisbonne, 1862.
Dominguez Ortíz, Antonio, *La sociedad española en el siglo XVII*, t. I, Madrid, 1963.
Donà, Leonardo, vezi Vitale, Eligio şi Brunetti, Mario.
Doren, Alfred, *Italienische Wirtschaftsgeschichte*, t. I. (singurul apărut), Iena, 1934; trad. în italiană de Gino Luzzatto sub titlul: *Storia economica dell'Italia nel medioevo*, Padova, 1936.
Dorez, Léon, vezi Maurand, Jerome.
Dorini, Umb., *L'isola di Scio offerta a Cosimo de Medici*, Firenze, 1912.
Dornic, François, *L'industrie textile dans le Maine et ses debouchés internationaux, 1650—1815*, Paris, 1955.
Douais, Celestin, *Dépêches de M. de Fourquevaux, ambassadeur du roi Charles IX en Espagne, 1565—1572*, col. „Société d'Histoire diplomatique", Paris, 1896—1904, 3 vol. *Lettres de Charles IX à M. de Fourquevaux, 1566—1572*, aceeaşi col. Paris, 1897.
Dozy, Reinhart Pieter Anne, *Histoire des Musulmans d'Espagne jusqu'à la conquete de l'Andalousie par les Almoravides (711—1110)*, Leyde, 1861, 4 vol.
Dragonetti de Torres, A., *La lega di Lepanto nel carteggio diplomatico inedito di Don Luis de Torres*, Torino, 1921.
Dresch, J., vezi Birot, P. şi Dresch, J.
Drouot, Henri, *Mayenne et la Bourgogne (1587—1596), contribution à l'histoire des provinces françaises pendant la Ligue*, Paris, 1937, 2 vol.
Du Fail, Noël, *Oeuvres facétieuses*, p. p. J. Assézat, Paris, 1875, 2 vol.
Dufayard, Charles, *Le connétable de Lesdiguières*, Paris, 1892.
Du Gabre, Dominique, vezi Vitalis, A.
Dumont, Jean, *Corps universel diplomatique du droit des gens, contenant un recueil des traitez d'alliance, de paix, de trèves... depuis le règne de Charlemangne jusqu'à present*, Amsterdam, 1726—1731, 8 vol.
Duro, C., vezi Fernandez Duro, Cesareo.
Du Vair, Guillaume, *Recueil des harangues et traitez*, Paris, 1606.

Eberhardt, Isabelle, *Notes de Routes: Maroc, Algérie, Tunisie*, Paris, 1908.
 Ebrard (Jean), vezi Cabié, Edmond.

Eck, Otto, *Seeräuberei im Mittelmeer*, *Dunkle Blätter für europäischer Geschichte*, München, 1940, ed. a 2-a 1943.

Egidi, Pietro, *Emmanuele Filiberto, 1559—1580*, Torino, 1928.

Ehrenberg, Richard, *Das Zeitalter der Fugger. Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert*, Frankfurt, 1896; ed. a 3-a 1922, 2 vol.

Einaudi Luigi, vezi Malestroict (sieur de).

Eisenmann, Louis, vezi Miliokov, P. Seignobos, Charles și Eisenmann Louis

Élie de la Primaudaie F., *Documents inédits sur l'histoire de l'occupation espagnole en Afrique (1506—1574)*, Alger, 1875.

Emmanuel, I. S., *Histoire de l'industrie des tissus des Israélites de Salonique*, Lausanne, 1935.

Encyclopédie de l'Islam, Paris-Leyde, 1913—1934, 4 vol., completate în 1934.

Epstein, F., vezi Staden, H. von.

Eskenasi, Eli, vezi Habanel, Aser. și Eskenasi, Eli.

Espejo de Hinojosa, Cristobal și Paz y Espeso, Julián, *Las antiguas ferias de Medina del Campo*, Valladolid, 1912.

Essad Bey, Mohammed, *Allah est grand!*, Paris, 1937.

Essen, Leon van der, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, Gouverneur général des Pays-Bas, 1545—1592*, Bruxelles, 1933—1934, 5 vol.

Essen, Leon van der et Louant Armand, vezi Frangipani, Ottavio-Mirto.

Estienne, C., *La guide des chemins de France, revue et augumentée*, Paris, 1552.

Estrangin, Jean-Julien, *Ètudes archéologiques, historiques et statistiques sur Arles*, Aix-en-Provence, 1838.

Eydoux, Henri-Paul, *L'homme et le Sahara*, Paris, 1943.

Fagniez, Gustave, *L'économie sociale de la France sous Henri IV, 1589—1610*, Paris, 1897.

Fail, Noël du, vezi Du Fail, Noël.

Falgairolle, Edmond, *Une expédition française à l'île de Madère en 1566*, Paris, 1895.

Falke, Johannes, *Die Geschichte des deutschen Handels*, Leipzig, 1859—1860, 2 vol.

Fanfani Amintore, *Storia economica. Dalla crisi dell'Impero romano al principio del secolo XVIII*, ed. a 3-a, Milano 1948.

Fanfani, Pietro, *Saggi di un commento alla Cronica del Compagni*; *I: La descrizione di Firenze*, *II: I Priori*, Firenze, 1877.

Febvre, Lucien, *Philippe II et la Franche-Comté, la crise de 1567, ses origines et ses conséquences*, Paris, 1911.

Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais, Paris, ed. a 2-a, 1947.

Pour une Histoire à part entière, Paris, 1963.

Febvre, Lucien și Martin, Henri, *L'apparition du livre*, Paris, 1957.

Feraud Laurent-Charles, *Annales tripolitaines*, Paris, 1927.

Fernández, Jesus, vezi García Fernández , Jesus.

Fernandez Duro, Cesareo, *Armada española desde la union de Castilla y de Aragón*, Madrid, 1895—1903, 9 vol.

Filippini, A. P., *Istoria di Corsica*, ed. a 2-a Pisa, 1827—1831, 5 vol.

Fisher, Godfrey, *Barbary Legend. War. Trade, and Piracy in North Africa, 1415—1830*, Oxford, 1957.

Flachat, Jean-Claude, *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et des Indes Orientales*, Lyon, 1766, 2 vol.

Flores, Xavier A., *Le „Peso politico de toto el mundo" d'Anthony Sherley ou un aventurier anglais au service de l'Espagne*, Paris, 1963.

Floristan Samanes, Alfredo, *La Ribera tudelana de Navara*, Zaragoza, 1951.

Foglietta, Uberto, *De sacro foedere in Selimum*, Genova, 1587.

Fordham, Herbert, *Les guides routiers. Itinéraires et cartes routières de l'Europe*, Lille, 1926.

Les routes de France, Paris, 1929.

Formentini Marco, *La Dominazione spagnuola in Lombardia*, Milano, 1881.

Forneron, Henri, *Histoire de Philippe II*, Paris, 1881—1882, 4 vol.

Forster, William, vezi Sanderson, John.

Forti U., *Storia della tecnica italiana*, Firenze, 1940.

Foscarini, J., vezi Stefani, Fr.

Fossombroni, V., *Memorie idraulico-storiche sopra la Val di Chiana*, Firenze, 1789.

Foucault, Michel, *L'histoire de la folie à l'âge classique*, Paris, 1961.

Fouqueray, P. H., *Histoire de la Compagnie de Jésus en France des origines à la suppression (1528—1752)*, Paris, 1910—1925, 5 vol.

Fourastié, Jean, *Prix de vente et prix de revient*, seria a 13-a Paris, f. d. (1964).

Foy, Abbé de, vezi Busbec, Baron Augier Ghislain de.

Franc, Julien, *La colonisation de la Mitidja*, Paris, 1928.

François, Michel, *Albisse del Bene, surintendant des finances françaises en Italie, 1551 à 1556*, „Bibliothèque de l'École des Chartes", Paris, 1933.

Correspondance du cardinal François de Tournon, 1521—1562, Paris, 1946.

Le cardinal François de Tournon, homme d'État, diplomate, mécène et humaniste, 1489—1562, „Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome", Paris, 1951, fasc. 173.

Frangipani, Ottavio Mirto, *Correspondance d'Ottavio Mirto Frangipani, premier nonce de Flandre (1596—1606)* I, Roma, 1924, p.p. L. von der Essen: II—III (1—2), p.p. Armand Louant, 1932 şi 1942.

Franklin, Alfred, *Dictionnaire historique des arts, métiers et professions exercés dans Paris depuis le XIIIe siècle*, Paris, 1906.

La vie privée d'autrefois: arts et métiers, modes, mœurs, usages des Parisiens, du XIIe au XVIIIe siècle, Paris, 1887—1902, 27 vol.; XIII: *Le café, le thé, le chocolat*, 1893: XV et XVI: Les magasins de nouveautes, 1894—1895.

Franz, G., *Der Dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk. Untersuchungen zur Bevölkerungs-und Agrargeschichte*, Iena, 1940.

Fremerey, Gustav, *Guicciardinis finanzpolitische Anschauungen*, Stuttgart, 1931.

Freyre, Gilberto, *Introdução à história da sociedade patriarcal no Brasil*; I: *Casa grande y senzala*, Rio de Janeiro, ed. a 5-a, 1946, 2 vol. II: *Sobrados e mucambos*, ed. a 2-a, Rio de Janeiro, 1951, 3 vol.

Frianoro, Rafaele, vezi Nobili, Giacinto.

Fried, Ferdinand, *Wandlungen der Weltwirtschaft*, München, 1950; trad. fr. a primei ediții apărută sub titlul *Wende der Weltwirtschaft*, Leipzig, 1939: *Le tournant de l'économie mondiale*, Paris, 1942.

Friederici, Georg, *Der Charakter der Entdeckung und Eroberung Amerikas durch die Europäer*, Stuttgart, 1925—1936, 3 vol.

Frobenius, Leo, *Histoire de la civilisation africaine*, trad. din limba germană de Dr. H. Back și D. Ermont, Paris, 1936.

Frödin, J., *Zentraleuropas Alpwirtschaft*, Oslo, 1940—1941, 2 vol.

Fromentin, Eugène, *Voyage en Egypte* (1869), p. p. J. M. Carré, Paris, 1935.

Fuchs, R., *Der Bancho Publico zu Nürnberg*, Berlin, 1955.

Fuentes Martiáñez, M., *Despoblación y repoblación de España (1482—1920)*, Madrid, 1929.

Fueter Eduard, *Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492—1559*, München, 1919.

Fugger, vezi Klarwill V. von.

Gabre, Dominique du, vezi Vitalis, A.

Gachard, L. P., *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas (jusqu'en 1577)*, Bruxelles, 1848—1879, 5 vol.

Retraite et mort de Charles Quint au monastère de Yuste, Bruxelles, 1854—1855, 3 vol.

Don Carlos et Philippe II, Bruxelles, 1863, 2 vol.

Correspondance de Marguerite d'Autriche avec Philippe II (1559—1565), Bruxelles, 1867—1881, 3 vol.

Lettres de Philippe II à ses filles, les infantes Isabelle et Catherine, écrites pendant son voyage au Portugal, 1581—1583, Paris, 1884.

Gachard, L. P. et Piot, Ch., *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas*, Bruxelles, 1876—1882, 4 vol.

Gaffarel, P., *Histoire du Brésil français au XVIe siècle*, Paris, 1878.
Galanti, G. M., *Descrizione geografica e politica delle Due Sicilie*, Napoli, 1788, 4 tomuri în 2 vol.
Gallardo y Victor, Manuel, *Memoria escrita sobre el rescate de Cervantes*, Cadix, 1896.
Galluzzi, R., *Istoria del granducato di Toscana sotto il governo della Casa Medici*, Firenze, 1781, 5 vol.
Gamir Sandoval, A., *Organización de la defensa de la costa del Reino de Granada desde su reconquista hasta finales del siglo XVI*, Granada, 1947.
Gandilhon, René, *Politique économique de Louis XI*, Paris, 1941.
Ganier, Germaine, *La politique du connétable Anne de Montmorency*, Le Havre, f.d. (1957).
Ganivet García, Angel, *Obras completas: I: Grabada la Bella, Idearium español*, Madrid, 1943.
García, Juan, vezi Catalina García, Juan et Pérez Villamil, Manuel.
García de Quevedo y Cancellón, Eloy, *Ordenanzas del Consulado de Burgos de 1538*, Burgos, 1905.
García Fernandez, Jesús, *Aspectos del paisaje agrario de Castilia la vieja*, Valladolid, 1963.
García Mercadal, G., *Viajes de extrangeros por España y Portugal; I: Viaje del noble bohemio León de Rosmithal de Blatina por España y Portugal hecho del año 1465 a 1467*, Madrid, 1952.
García y García, Luis, *Una embajada de los reyes católicos a Egipto*, Valladolid, 1947.
Gassot, Jacques, *Le discours du voyage de Venise à Constantinople*, Paris, 1606.
Gautier, dr. Armand, *L'alimentation et les régimes chez l'homme sain et chez le malade*, Paris, 1940.
Gautier, Émile-Félix, *L'islamisation de l'Afrique du Nord. Les siècles obscurs du Maghreb*, Paris, 1927.
Un siècle de colonisation, Paris, 1930.
Mœurs et coutumes des Musulmans, Paris, 1931.
Genséric, roi des Vandales, Paris, 1932.
Le passé de l'Afrique du Nord, Paris, 1937.
Gautier, Théophile, *Voyage en Espagne*, Paris, edițiile din 1845 și 1879.
Gavy de Mendonça, Agostinho, *Historia do famoso cerco que o xarife pos a fortaleza de Mazagão no año de 1562*, Lisboa, 1607.
Gédoyn „le Turc", vezi Boppe, Léon.
Gelzer, H., *Geistliches und Weltlisches aus dem türkisch-griechischen Orient*, Leipzig, 1900.
Gentil da Silva, J., *Stratégie des affaires à Lisbonne entre 1595 et 1607*, Paris, 1956.
Géographie Universelle, publicată, sub conducerea lui P. Vidal de la Blache et L. Gallois, Paris, 1927, XV tomuri în 23 vol.

George, P., *La région du Bas-Rhône, étude de géographie régionale*, Paris, 1935.
Gerlach, R., *Dalmatinisches Tagebuch*, Darmstadt, 1940.
Gerometta, B., *I forestieri a Venezia*, Venezia, 1858.
Gévay, Anton von, *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im 16. und 17 Jahrhundert*, Wien, 1840—1842, 9 vol.
Giannone, Pietro, *Istoria civile del Regno di Napoli*, Haga, 1753, 4 vol.
Gillet, Louis, *Dante*, Paris, 1941.
Gioffrè, Domenico, *Genova e Madera nel 1° decennio del secolo XVI*, in „Studi Colombiani", t. III, Genova, 1951.
Gênes et les foires de change: de Lyon à Besançon, Paris, 1960.
Girard, Albert, *La rivalité commerciale et maritime entre Séville et Cadix jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*, Paris, 1932.
Giraud, Paul, *Les origines de l'Empire nord-africaine*, Marseille, 1937.
Giustiniani, Girolamo, *La description et l'histoire de l'île de Scios* (f.1.), 1506 (în loc de 1606)?
Glamann, K., *Dutch-Asiatic Trade, 1620—1740*, Haga, 1958.
Goldschidt, L., *Universalgeschichte des Handelsrechts*, Stuttgart, 1891.
Goleta. Warhafftige eygentliche Beschreibung wie der Türck die... Vestung Goleta... belägert... Nürnberg, 1574.
Gollut, L., *Les Mémoires historiques de la république séquanoise*, Dole, 1592.
Gomes de Brito, Bernardo, *Historia tragico-maritima*, Lisboa, ed. a 2-a, 1904—1909, 2 t. în 3 vol.
Gomez Moreno, Manuel, vezi Hurtado de Mendoza, Diego.
Gondola, Francesco, vezi Voinovith, L.
González, Tomás, *Censo de la población de las provincias y partidos de la Corona de Castilla en el siglo XVI*, Madrid, 1829.
Gonzáles Palencia, Angel, *Gonzalo Pérez secretario de Felipe II*, Madrid, 1946, 2 vol.
Gooss, Roderich, *Die Siebenbürger Sachsen in der Planung deutscher Sudostpolitik. Von der Einwanderung bis zum Ende des Thronstreites zwischen König Ferdinand I, und König Johann Zapolya (1538)*, Wien, 1940.
Gosselin, E.-H., *Documents authentiques et inédits pour servir à l'histoire de la marine normande et du commerce rouennais pendant les XVIe et XVIIe siècles*, Rouen, 1876.
Götz, Wilhelm, *Historische Geographie. Beispiele und Grundlinien*, Leipzig, 1904.
Goubert, Pierre, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, Paris, 1960, 2 vol.
Gounon-Loubens, J., *Essais sur l'administration de la Castille au XVIe siècle*, Paris, 1860.

Gourou, Pierre, *La Terre et l'homme en Extrême-Orient*, Paris, 1940.
Gothein, A., *Geniza*, en cours de publication.
Grammont, Henri Delmas de, *Relations entre la France et la Régence d'Alger au XVIIe siècle*, Alger, 1879—1885, 4 vol.
Grandchamp, Pierre, *La France en Tunisie à la fin du XVIe siècle (1582—1600)*, Tunis, 1920.
Granvelle, Cardinal de, *Papiers d'État du cardinal Granvelle, publiés sous la direction de Ch. Weiss*, „Collection de documents inédits sur l'histoire de France", Paris, 1841—1852, 9 vol.
Correspondance du cardinal Granvelle, 1566—1586, p.p. Edmond Poullet et Charles Piot, Bruxelles, 1877—1896, 12 vol.
Grataroli, G., *De regimine iter agentium, vel equitum, vel peditum, vel mari vel curru seu rheda*, Bâle, 1561.
Graziani, A., *Economisti del Cinque e Seicento*, Bari, 1913.
Grekov, B. et Iakoubovski, A., *La Horde d'Or*, trad. din limba rusă de François Thuret, Paris, 1939.
Grenard, Fernand, *Grandeur et décadence de l'Asie*, Paris, 1939.
Grevin, Emmanuel, *Djerba, l'île heureuse, et le Sud Tunisie*, Paris, 1937.
Griziotti Kretschmann, Jenny, *Il problema del trend secolare nelle fluttuazioni dei prezzi*, Torino, 1935
Gröber, G., *Grundriss der romanischen Philologie*, Strasburg, 1888—1902, 3 vol.; ed. a 2-a, vol. I: 1904—1906.
Grottanelli, Lorenzo, *La Maremma toscana: studi storici ed economici*, Sienna, 1873—1876, 2 vol.
Grousset, René, *L'empire des steppes*, Paris, 1939.
Gsell, S., Marcais, G., Yver, G., *Histoire d'Algérie*, Paris, 1927.
Guardia, G. M., vezi Pérez, Antonio.
Guarnieri, Giuseppe Gino, *Un'audace impresa marittima di Ferdinando dei Medici, con documenti e glossario indo-caraibico*, Pisa, 1928.
Cavalieri di Santo Stefano. Contributo alla storia della marina militare italiana, 1562—1859, Pisa, 1928.
Guéneau, Louis, *L'organisation du travail à Neveres aux XVIIe et XVIIIe siècles (1660—1790)*, Paris, 1919.
Guevara, A. de, *Épistres dorées, moralles et familières*, traduse din spaniolă în franceză de domnul de Guterry, Lyon, 1558—1560.
Guglielmotti, Alberto, *La guerra dei pirati e la marina pontificia dal 1500 al 1560*, Firenze, 1876, 2 vol.
Guicciardini, Francesco, *La historia d'Italia*, Venezia, 1568.
Diario del viaggio in Spagna, Firenze, 1932.
Guijo, G. M. de, *Diario de Gregorio Martin de Guijo, 1648—1664*, p.p. M. R. de Terreros, Mexico, 1953.
Guillaume de Vaudoncourt, Frédéric François, *Memoirs of the Ionian Islands*, London, 1816.

Guillon, Pierre, *Les trépieds du Ptoion*, Paris, 1943.
Günther, A., *Die Alpenländische Gesellschaft als sozialer und politischer, wirtschaftlicher und kultureller Lebenskreis*, Jena, 1930.
Ha Cohen, Joseph, *Emek Habakha, la Vallée des Pleurs, Chronique des souffrances d'Israël dans sa dispersion jusqu'à 1575 et Continuation de la Vallée des Pleurs*, p.p. Julien Sée, Paris, 1881.
Haebler, Konrad, *Die wirtschaftliche Blute Spaniens im 16. Jahrhundert und ihr Verfall*, Berlin, 1888.
Geschichte Spaniens unter den Habsburgen, t. I. (singurul apărut);
Geschichte Spaniens unter der Regierung Karls I. (V), Gotha, 1907.
Haëdo, P. Diego de, *Topographia e historia general de Argel* și *Epitome de los Reyes de Argel*, Valladolid, 1612, 1 vol.
Hagedorn, B., *Die Entwicklung der wichtigsten Schiffstypen bis ins 19. Jahrhundert*, Berlin, 1914.
Hahn, W., *Die Verpflegung Konstantinopels durch staatliche Zwangswirtschaft, nach türkischen Urkunden aus dem 16. Jahrhundert*, Stuttgart, 1926.
Hakluyt, R., *The principal navigations, voyages, traffiques and discoveries of the English nation*, London, 1599–1600, 3 vol.
Halperin Donghi, Tulio, *Un conflicto nacional: Moriscos y Cristianos viejos en Valencia*, Buenos Aires, 1955.
Halphen, E., vezi Henri IV.
Hamilton, Earl J., *El florecimiento del capitalismo y otros ensayos de historia económica*, Madrid, 1948.
American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501—1650, Cambridge, Mass, 1934.
Hammen y León, Lorenzo Vander, vezi Vander Hammen y León, Lorenzo.
Hammer-Purgstall, J. von, *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*, din limba germană de J. J. Hellert, Paris, 1835—1848, 18 vol.
Häpke, Rudolf, *Niederländische Akten und Urkunden zur Geschichte der Hanse und zur deutschen Seegeschichte*, *t. I* (singurul apărut): 1531–1557, München și Leipzig, 1913.
Harris, John, *Navigantium atque itinerantium bibliotheca, or a complet collection of voyages and travels*, London, 1705, 2 vol.
Hartlaub, F., *Don Juan d'Austria und die Schlacht bei Lepanto*, Berlin, 1940.
Hassel, U. von, *Das Drama des Mittelmeers*, Berlin, 1940.
Hauser, Henri, *La prépondérance espagnole (1559—1560)*. ed. a 2-a, Paris, 1940.
Hausser, Henri și Renaudet, Augustin, *Les débuts de l'âge moderne, la Renaissance et la Réforme*, ed. a 3-a, 1946, t. VIII din *l'Histoire générale* publicată sub conducerea lui Louis Halpen și Philippe Sagnac.

Hayward (F.), *Histoire de la Maison de Savoie*, Paris, 1941—1943, 2 vol.
Heckscher, E. F., Der Merkantilismus, Jena, 1932, 2 vol. trad. în limba spaniolă: *La época mercantilista*, Mexico, 1943.
Heeringa, K., *Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen handel*, Haga, 1910—1917, 2 vol.
Heers, Jacques, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, Paris, 1961.
Hefele, Charles-Joseph, *Le cardinal Ximénès et l'église d'Espagne à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècle*, trad. din germană de domnul abate A. Sisson și domnul abate A. Crampon, Paris, Lyon, 1856.
Hefele, Charles-Joseph și Hergen Roether, cardinal J., *Histoire des Conciles d'après des documents originaux*, trad. în franceză de Dom H. Leclercq și continuată pînă în zilele noastre; t. IX: Partea întîi, *Concile de Trente* de P. Richard, Paris, 1930.
Hefele, Hermann, *Geschichte und Gestalt. Sechs Essays*, Leipzig, 1940.
Helwig, Werner, Braconiers de le mer en Grèce, trad. din germană: *Raubfischer in Hellas*, de Maurice Rémon, Leipzig, 1942.
Hennig, Richard, *Terrae incognitae. Eine Zusammenstellung und kritische Bewertung der wichtigsten vorcolumbischen Entdeckungsreisen an Hand der darüber vorliegenden Originalberichte*, Leyde, 1936—1939, 4 vol.; ed. a 2-a: 1944—1956, 4 vol.
Henri IV, *Lettres inédites à M. de Sillery, ambassadeur à Rome, du Ier avril au 27 juin 1601*, p.p. Eugène Halphen, Paris, 1866. *Lettres inédites à M. de Villiers, ambassadeur à Venise*, p.p. Eugène Halphen, Paris, 1885—1887, 3 vol.
Lettres au comte de La Rochepot, ambassadeur en Espagne (1600—1601), p.p. P. Laffleur de Kermaingant, Paris, 1889.
Hentzner, Paul, *Itinerarium Germanicae, Gallicae, Italicae*, Nürnberg, 1612.
Herder, Johann Gottfried von, *Ideen zur Geschichte der Menschheit*, Eiga și Leipzig 1784—1791, 4 vol.; trad. fr.: *Philosophie de l'histoire de l'humanité*, de Émile Tandel, Paris, 1874, 3 vol.
Hering, Ernst, *Die Fugger*, Leipzig, 1940.
Héritier, Jean, *Catherine de Médicis*, Paris, 1940.
Herre, Pazl, *Europäische Politik im cyprischen Krieg (1570—1574), mit Vorgeschichte und Vorverhandlungen*, Leipzig, 1902.
Papsttum und Papstwahl im Zeitalter Philipps II, Leipzig, 1907.
Weltgeschichte am Mittelmeer, Leipzig, 1930.
Herrera, Gabriel Alonso de, *Libro de Agricultura*, Alcalà, 1539, ed. de 1598.

Herrera Oria, Enrique, *La Armada Invencible*, colecţia „Archivo Historico Español", Madrid, 1929.
Herrera y Tordesillas, Antonio de, *Primera (tercera) parte de la Historia general del mundo*, Madrid, 1601—1612, 3 vol.
Heyd, W., *Histoire du Commerce du Levant au Moyen Age*, trad. şi p.p. Furcy-Raynaud, Leipzig, 1885—1886, 2 vol.
Hiltebrandt, Philipp, *Der Kampf ums Mittelmeer*, Stuttgart, 1940.
Hinojosa, Ricardo de, *Los despachos de la diplomacia pontificia en España*, Madrid, 1896.
Hirth, Friedrich C. A. J., *Chinesische Studien*, t. I (singurul apărut München, 1890.
Hispanic studies in honour of J. Gonzales Llubera, p.p. Frank Pierce, Oxford, 1959.
Histoire et Historiens de l'Algérie, Paris, 1931.
Historiadores de Indias, colecţie condusă de Manuel Serrano y Sanz, Madrid, 1909, 2 vol.; II: „Guerra de Quito" de Pedro de Cieza de León, „Jornada de Managua y Dorado" de Toribio de Ortiguera, „Descripción del Perú Tucuman, Rio de la Plata et Chile" de Fr. Reginaldo de Lizarraga, in Nueva Biblioteca de autores españoles dirigida por Marcelino Menendez y Pelayo, vol. XIV şi XV.
Höffner, Joseph, *Wirtschaftsethik und Monopole im 15. und 16. Jahrhundert*, Jena, 1941.
Holland, Henry, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, etc., during the years 1812 and 1813*, London, 1815.
Holleaux, Maurice, *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au IIIe siècle av. J.-C, (273—205)*, Paris, 1921.
Hollister, J. S., vezi Ashauer, H. şi Hollister, J. S.
Hommage à Lucien Febvre. Eventail de l'histoire vivante, Paris, 1953, 2 vol.
Hopf, Carl, vezi Musachi, Giovanni.
Hoszowski, St., *Les prix à Lwow (XVIe-XVIIe siècles)*, trad. din limba polonă, Paris, 1954.
Howe, Sonia E., *Les grands navigateurs à la recherche des épices*, trad. din limba engleză de generalul Fillonneau, Paris, 1939.
Howe, W., *The Mining guild of New Spain and its Tribunal General, 1770—1821*, Cambridge, 1949.
Hugo, Victor, *William Shakespeare*, Paris, 1882.
Hürlimann, Martin, *Griechenland mit Rhodos und Zypern*, Zürich, 1938.
Hurtado de Mendoza, Diego, *De la guerra de Granada, comentarios*, p.p. Manuel Gómez Moreno, Madrid, 1948.
Huvelin, P., *Essai historique sur le droit des marchés et des foires*, Paris, 1897.
Huxley, Aldous, *Tour du monde d'un sceptique*, trad. din limba engleză de Fernande Dauriac, Paris, 1932.

Iakoubowski, A., vezi Grekov, B. şi Iakoubowski, A.
Ibn Iyâs, *Journal d'un bourgeois du Caire, Histoire des Mamlouks*, trad. şi adnotat de Gaston Wiet, Paris, 1955—1960, 2 vol.
Ibn Verga, Salomon, *Liber Schevet Jehuda*, pp. de M. Wiener, Hanovra, 1855—1856, 2 vol.
Illescas, Gonzalo de, *Historia pontifical y católica*, Salamanca, 1573.
Imbart de la Tour, Pierre, *Les origines de la Réforme*, ed. a 2-a, Melun, 1944—1945, 2 vol.
Imbert, Gaston-Paul, *Des mouvements de longue durée Kondratieff*, Aix en-Provence, 1959.
Indice de la colección de documentos de Fernández de Navarrete que posee el Museo Naval, Madrid, 1946.
Instructions Nautiques du service hydrographique de la Marine française, mai ales n°s 357, 360 şi 368, Paris, 1932 et 1934.
Iorga, N., *Geschichte des osmanischen Reiches*, Gotha, 1908—1913, 5 vol.
Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au moyen âge, Paris, 1924.
Ospiti romeni in Venezia, Bucureşti, 1932.
Jacobeit, Wolfgang, *Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*, Berlin, 1961.
Jadin, J., vezi Cuvelier, J. şi Jadin, J.
Jäger, Fritz, *Afrika*, ed. a 3-a, Leipzig, 1928.
Jal A. *Glossaire nautique*, Paris, 1848.
Janaček, J., *Histoire du Commerce de Prague avant la bataille de la Montagne Blanche* (în limba cehă), Praga, 1955.
Janssen, Johannes, *Geschichte des deutschen Volkes, seit dem Ausgang des Mittelalters*, Freiburg im Breisgau, 1878—1894, 8 vol.
Jardé, Auguste, *Les céréales dans l'Antiquité; I: La production*, „Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome", Paris, 1925.
Jean-Brunhes-Delamarre, Mariel, vezi Deffontaines, Pierre, Bertoquy, P.
Jelavich, C. şi B., *The Balkans in Transition: essay on the development of Balkan life and politics since the eighteenth century*, p.p. C. et B. Jelavich, Berkeley, 1963.
Jireček, Constantin, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Wien, 1901—1904, 3 vol.
Joly, Barthélemy, *Voyage en Espagne, 1603—1604*, p.p. L. Barrau-Dihigo, Paris, 1909.
Joly, Henry, *La Corse française au XVIe siècle*, Lyon, 1942.
Jones, W. H. S., *Malaria, a Neglected Factor in the history of Greece and Rome*, Cambridge, 1907.
Jonge, Johannes Cornelis de, *Nederland en Venetie*, Haga, 1852.

Juchereau de Saint-Denys, Antoine, *Histoire de l'empire ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844*, Paris, 1844, 4 vol.
Julien, Charles-André, *Histoire de l'Afrique du Nord*, Paris, 1931.
Julien de la Gravière, Vice-amiral J.B.E., *Les chevaliers de Malte et la marine de Philippe II*, Paris, 1887, 2 vol.
Justinian, Jérosme, vezi Giustiniani, Girolamo.
Kellenbenz, Hermann, *Sephardim an der unteren Elbe. Ihre wirtschaftliche und politische Bedeuntung vom Ende de 16. bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts*, Wiesbaden, 1958.
Kerhuel, Marie, *Les mouvements de longue durée des prix*, Rennes, 1935.
Kermaingant, P. Laffleur de, vezi Henri IV; vezi, de asemenea, Laffleur de Kermaingant, Pierre-Paul.
Kernkamp, J. H., *De handel op den vijand, 1572—1609*, Utrecht, 1931—1934, 2 vol.
Kerremans, Charles, vezi Doehaerd, Renée și Kerremans, Charles.
Kirchner, Walther, *The Rise of the Baltic Question*, Newark 1954.
Klarwill, Victor von, *The Fugger News-Letters*, London, 1924—1926, 2 vol.
Klaveren, Jacob van, *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens im 16. und 17. Jahrhundert*, Stuttgart, 1960.
Klein, Julius, *The Mesta: A Study in Spanish Economic History, 1273—1836*, Cambridge, 1920.
Koch, Matthias, *Quellen zur Geschichte des Jaisers Maximilian II*, Leipzig, 1857—1861, 2 vol.
Konetzke, R., *Geschichte des spanischen und portugiesischen Volkes*, Leipzig, 1939.
Kretschmann, Jenny, vezi Griziotti Kretschmann, Jenny.
Kretschmayr, H., *Geschichte von Venedig*, Gotha și Stuttgart, 1905—1934, 3 vol.
Kroker, E., *Handelsgeschichte der Stadt Leipzig*, Leipzig, 1925.
Kronn und Aussbunde aller Wegweiser, Köln, 1597 (anonim).
Kulischer, Josef, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, München, 1928—1929, 2 vol. al doilea tiraj, 1958.
Kunze, A. vezi Aubin, G. și Kunze, A.
Laborde, Cte Alexandre-Louis de, *Itinéraire descriptif de l'Espagne*, Paris, 1827—1830, 6 vol.
La Borderie (Bertrand de), *Le Discours du voyage de Constantinople*, Lyon, 1542.
La Boullaye Le Gouz, François, *Les voyages et observations du sieur de La Boullaye de Gouz où sont décrites les religions, gouvernements et situations des Estats et royaumes d'Italie, Grèce, Natolie, Syrie, Palestine, Karamenie, Kaldée, Assyrie, Grand Mogol, Bijapour,*

Indes orientales des Portugais, Arabie, Egypte, Hollande, Grande-Bretagne, Irlande, Dannemark, Pologne, isles et autres lieux d'Europe, Asie et Afrique..., Paris, 1653.

La Bruyère, René, *Le drame du Pacifique*, Paris, 1943.

La Civiltà veneziana del Rinascimento, Fondatione Giorgio Cini, Venezia, 1958.

Lacoste, L., *Mise en valeur de l'Algérie. La colonisation maritime en Algérie*, Paris, 1931.

La Ferrière-Percy, Comte Hector de, *Lettres de Catherine de Médicis (1533—1587)*, „Collection de Documents inédits sur l'Histoire de France", Paris, 1880—1909, 10 vol., Index, Paris, 1943, 1 vol.

Laffleur de Kermaingant, Pierre-Paul, *Mission de Jean de Thumery, sieur de Boissise (1598—1602)*, Paris, 1886.

Vezi de asemenea *Henri IV*.

La Jonquière, V^{te}A. de, *Histoire de l'empire ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris, 1914, 2 vol.; in: *Histoire Universelle* de Victor Duruy.

La Lauzière (J. F. Noble de), vezi Noble de la Lauzière.

Lamansky, Vladimir, *Secrets d'État de Venise, documents, extraits, notices et études*, 1884.

La Marmora, Alberto Ferrero de, *Voyage en Sardaigne ou description statistique, physique et politique de cette île*, ed. a 2-a. Paris și Torino, 1839—1857, 4 vol.

Landry, Adolphe, *Traité de démographie*, Paris, 1945.

Lane, Frederic C., *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore, 1934.

Andrea Barbarigo, Merchant of Venice, 1418—1449, Baltimore 1944.

Lanz, Karl, *Correspondenz des Kaisers Karl V. Aus dem kgl. Archiv und der „Bibliothèque de Bourgogne" zu Brüssel*, Leipzig, 1844—1846, 3 vol.

Lanza del Vasto, *La baronne de Carins*, Paris, 1946.

Lapeyre, Henri, *Une famille de marchands, les Ruiz; contribution à l'étude du commerce entre la France et l'Espagne au temps de Philippe II*, Paris, 1955.

Géographie de l'Espagne morisque, Paris, 1960.

Lapini, Agostino, *Diario fiorentino di Agostino Lapini dal 252 al 1596*, p.p. G. O. Corazzini, Firenze, 1900.

La Primaudaie, vezi Élie de la Primaudaie, F.

La Roncière, Charles de, *Histoire de la marine française*, Paris, 1899—1932, 6 vol.

Larruga, Eugenio, *Memorias politicas y economicas sobre los frutos, comercio, fábricas y minas de España*, Madrid, 1745—1792, 45 vol.

La Torre y Badillo, M. *Representación de los autos sacramentales en el período de su mayor florecimiento*, Madrid, 1912.

Lattes, E., *La libertà delle banche a Venezia*, Milano, 1869.

Laval, François Pyrard de, vezi Pyrard de Laval, François.

Lavedan, Pierre, *Histoire de l'Art*, Paris, 1949—1950, 2 vol.

Lavisse, Ernest, *Histoire de France depuis les origines jusqu'à la révolution*, Paris, 1903—1911, 9 tomuri în 18 vol.
Lebel, Roland, *Le Maroc et les écrivains anglais aux XVIe, XVIIe, et XVIIIe siècles*, Paris, 1927.
Leca, Philippe, *Guide bleu de la Corse*, Paris, 1935.
Leclercq, Dom H., vezi Hefele, Charles-Joseph et Hergen Roether cardinal J.
Leclercq, Jules, *De Mogador à Biskra; Maroc et Algérie*, Paris, 1881.
Le Danois, Édouard, *L'Atlantique, histoire et vie d'un océan*, Paris, 1938.
Lefaivre, Albert, *Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie, 1526—1722*, Paris, 1902.
Lefebvre, Georges, *La grande Peur de 1789*, Paris, s.d. (1957).
Lefebvre, Th., *Les modes de vie dans les Pyrénées atlantiques*, Paris, 1933.
Lefebvre des Noëttes, G^{dt}, *L'attelage, Le Cheval de selle à travers les âges. Contribution à l'histoire de l'esclavage*, Paris, 1931.
Lefevre-Pontalis, Germain, vezi Selve, Odet de.
Le Glay, dr. André, *Négociations diplomatiques entre la France et l'Autriche durant les trente premiers années du XVIe siècle*, „Collection de documents inédits sur l'histoire de France", Paris, 1845, 2 vol.
Le Lannou, Maurice, *Pâtres et paysans de la Sardaigne*, Paris, 1941.
Lenglet du Fresnay, M. l'abbé, vezi Comines, Ph. de.
Léon l'Africain, *De l'Afrique, contenant la description de ce pays et la navigation des anciens capitaines portugais aux Indes Orientales et Occidentales*, trad. de Jean Temporal, Paris, 1830, 4 vol.
Le Roy, Loys, *De l'excellence du gouvernement royal avec exhortation aux François de persévérer en iceluy*, Paris, 1575.
Le Roy Ladurie Emmanuel, *Les paysans de Languedoc*, 2 vol., Paris, 1966.
Leti, Gregorio, *Vita del Catolico re Filippo II monarca delle Spagne*, Coligny, 1679, 2 vol., trad. în limba franceză de J.-G. de Chevrières sub titlul: *La vie de Philippe II, roi d'Espagne*, Amsterdam, 1734.
Lescarbot, Marc, *Histoire de la Nouvelle France*, Paris, 1611.
Levi, Carlo, *Le Christ s'est arrêté à Éboli*, trad. din limba italiană de Jeanne Modigliani, Paris, 1948.
L'Herba, G. da, *Itinerario delle poste per diverse parti del mondo*, Venezia, 1564.
L'Hermite de Soliers (Jean-Baptiste, zis Tristan) *La Toscane françoise*, Paris, 1661.
Lilley, S., *Men, Machines and History; a short history of tools and machines in relation to social progress*, London, 1948.

Lisicar, V., *Lopud. Historički i savremeni prikaz*, Dubrovnik, 1931.
Livet. Roger, *Habitat rural et structures agraires en Basse Provence*, Gap. 1962.
Livi, Giovanni, *La Corsica e Cosimo de' Medici*, Firenze-Roma, 1885.
Livi, R., La schiavitù domestica nei tempi di mezzo e nei moderni, Padova, 1928.
Lizárraga, Fr. Reginaldo de, vezi *Historiadores de Indias.*
Lonchay, Henri și Cuvelier, Joseph, *Correspondance de la cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas*, 1598—1621, Bruxelles, 1923.
Longlée, Pierre de Ségusson de, *Dépêches diplomatiques de M. de Longlée, résident de France en Espagne, 1581—1590*, p.p. A. Mousset, Paris, 1912.
Lopez, Roberto S., *Studi sull'economia genovese nel medio evo*, Torino, 1936.
Lortz, Joseph, *Die Reformation in Deutschland*, éd. a 2-a, Freiburg-im-Brisgau, 1941, 2 vol.
Los Españoles pintados por si mismos (lucrare colectivă), Madrid, 1843.
Lot, Ferdinand, *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe, introduction à l'intelligence des derniers traités de paix*, Paris, 1937.
Louant, Armand, vezi Frangipani, Ottavio Mirto.
Loyal Serviteur, *La très joyeuse et très plaisante Histoire composée par le Loyal Serviteur des faits, gestes, triomphes du bon chevalier Bayart*, p.p. J. C. Buchon, colecția „Le Panthéon littéraire", Paris, 1836.
Lozach, J., *Le delta du Nil, étude de géographie humaine*, Cairo, 1935.
Lubimenko, Inna, *Les relations commerciales et politiques de l'Angleterre avec la Russie avant Pierre le Grand*, Paris, 1933.
Luccari, G., Annali di Rausa, Venezia, 1605.
Lucchesi, E., *I monaci benedettini vallombrosani in Lombardia*, Firenze, 1938.
Lucio de Azevedo, J., *Historia dos Christãos novos portugueses*, Lisboa, 1921.
Luetić, J, *O pomorstvu Dubrovačke Republike u XVIII. stoljeću*, Dubrovnik, 1959.
Lusignano, Stefano, *Chorografia et breve historia universale dell' isola de Cipro*, Bologna, 1573; trad. în limba franceză, Paris, 1580.
Luzac, Elie de, vezi Accarias de Sérionne, Jacques.
Luzzatto, G., *Storia economica dell'eta moderna e contemporanea*, Padova, 1932.
Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo, 1961.
Macaulay Trevelyan, G., vezi Trevelyan, G. Macaulay.
Madariaga, S. de, *Spain and the Jews*, London, 1946.
 Maffée, Père Jean-Pierre, *Histoire des Indes*, Lyon, 1603

Magalhaes Godinho, Vitorino, *Historia economica e social da expansão portuguessa*, t. I, Lisboa, 1947.
Os déscobrimientos e a economia mondial, Lisboa, 1963.
Les finances de l'État portugais des Indes orientales au XVIe et au début du XVIIe siècle, teză dactilografiată, Paris, 1958.
L'économie de l'Empire portugais au XVe et XVIe siècles. L'or et le poivre. Route de Guinée et route du poivre, în curs de apariție.
Maisons et villages de France, lucrare colectivă, Paris, 1924.
Mal, J., *Uskočke seobe i slovenske pokrajine*, Ljubljana, 1924.
Mâle, Émile, *L'art religieux après le Concile de Trente. Étude sur l'iconographie de la fin du XVIe siècle, du XVIIe siècle, du XVIIIe siècle. Italie, France, Espagne, Flandres*, Paris, 1932.
Malestroict, sieur de, *Paradoxes inédits du Sieur de Malestroict touchant les monnoyes*, p. p. Luigi Einaudi, Torino, 1937.
Malraux, André, *La lutte avec l'Ange*, Geneva, 1945.
Malynes, Gerard, *A treatise of the Canker of England's Commonwealth*, London, 1601.
Mandich, Giulio, *Le pacte de ricorsa et le marché italien des changes au XVIIe siècle*, Paris, 1953.
Manfroni, C., *Storia della marina italiana*, Roma, 1897.
Mankov, A. G., *Le mouvement des prix dans l'État russe du XVIe siècle*, trad. în limba franceză, Paris, 1957.
Mans, Raphaël du, vezi Raphaël du Mans.
Mantran, Robert, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962.
Marañon, Gregorio, *Antonio Pérez*, ed. a 2-a, Madrid, 1948, 2 vol.
Marca, P. de, *Histoire de Béarn*, Paris 1640.
Marçais, Georges, vezi Diehl, Charles et Marçais, Georges, precum și Gsell, S., Marçais, Georges, Yver, G.
Marciani, Corrado, *Lettres de change aux foires de Lanciano au XVIe siècle*, Paris, 1962.
Marcucci, Ettore, vezi Sasseti, F.
Marguerite d'Autriche, vezi Gachard, L.-P.
Mariana, Juan, *Storioe de rebus Hispanioe, libri 25*; t. I al continuării lui Manuel José de Medrano, Madrid, 1741.
Marliani, Giovanni Bartolomeo, *Topographia antiquoe Romoe*, Lyon, 1534.
Martiañez, M., vezi Fuentes Martiañez, M.
Martin, Alfred von, *Sociologia del Renacimiento*, Mexico, 1946.
Martin (Henri-Jean) vezi Febvre, Lucien et Martin (Henri-Jean).
Martinez, Mariano, vezi Alcocer Martinez, Mariano.

Martinez de Azcoitia, Herrero, *La Población Palentina en los siglos XVI y XVII*, Palencia, 1961.
Martinez Ferrando (J. E.), *Privilegios otorgados por el emperador Carlos V...*, Barcelona, 1943.
Marx, Karl, *Contribution à la critique de l'économie politique*, trad. a ediției a 2-a germane de J. Molitor, Paris, 1954.
Mas-Latrie, Jacques-M.-J.-L., *Traités de paix et de commerce...*, Paris, 1866, 2 vol.
Massieu, abbé Gauillaume, *Histoire de la Poësie française avec une defense de la Poësie*, Paris, 1739.
Massignon, Louis, *Annuaire du monde musulman*, Paris, 1955.
Masson, Paul, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Paris, 1896.
Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle, Paris, 1911.
Les Compagnies du Corail, Paris, 1928.
Maull, Otto, *Geographie der Kulturlandschaft*, Berlin et Leipzig, 1932.
Maunier, René et Giffard, A., *Faculté de droit de Paris. Salle de travail d'ethnologie juridique. Conférences 1929—1930. Sociologie et Droit romain*, Paris, 1930.
Maurand, Jérôme, *Itinéraire de Jérôme Maurand d'Antibes à Constantinople (1544)*, p.p. Léon Dorez, Paris, 1901.
Maurel, Paul, *Histoire de Toulon*, Toulon, 1943.
Mauro, F., *Le Portugal et l'Atlantique en XVIIe siècle, 1570—1670*, Paris, 1960.
Mayer-Löwenschwerdt, Erwin, *Der Aufenthalt der Erzherzöge Rudolf und Ernst in Spanien, 1564—1571*, Wien, 1927.
Mayerne, Théodore Turquet de, *Sommaire description de la France, Allemagne, Italie, Espagne, avec la guide des chemins et postes*, Rouen, 1615.
Mazzei, J., *Politica doganale differenziale e clausola della nazione più favorita*, Firenze, 1930.
Mecatti, G. M., *Storia cronologica della città di Firenze*, Firenze, 1755, 2 vol.
Médicis, Catherine de, vezi La Ferrière, comte Hector de.
Medina, Pedro de, *Libro de grandezas y cosas memorables de España*, Alcalá de Henares, 1595.
Medrano, José de, vezi Mariana.
Meester, B. de, *Le Saint-Siège et les troubles des Pays-Bas*, 1566—1579, Louvain, 1934.
Meilink-Roelofsz, M.A.P. *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, Haga, 1962.
Meinecke, F., *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschicht*, München, 1924.
Meister der Politik, éd. de Erich Marcks et Karl Alexander v. Müller, ed. a 2-a, Stuttgart, 1923—1924, 3 vol.

Mélanges en l'honneur de Marcel Bataillon, Paris, 1962.
Mélanges Luzzatto, Studi in onore di Gino Luzzatto, Milano, 1950, 4 vol.
Melis, Federigo, *Aspetti della vita economica medievale*, Siena-Firenze, 1962.
Mellerio, Joseph, *Les Mellerio, leur origine et leur histoire*, Paris, 1895.
Mendez de Vasconcelos, Luis, „Diálogos do sitio de Lisboa", 1608, in: Antonio Sérgio, Antologia dos Economistas Pertugueses, Lisboa, 1924.
Mendonça, vezi Gavy de Mendonça.
Mendoza, Diego de, vezi Hurtado de Mendoza.
Mendoza y Bovadilla, cardinal Francisco, *Tizón de la nobleza española*, Barcelona, 1880.
Menéndez Pidal, Gonzalo, *Los caminos en la historia de España*, Madrid, 1951.
Menéndez Pidal, Ramón, *Idea imperial de Carlos V*, Madrid, 1940.
Mentz, Georg, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation, der Gegenreformation und des Dreissigjährigen Krieges*, 1493—1648, Tübingen, 1913.
Mercadal, G. Garcia, vezi Garcia Mercadal, G.
Mercier, Ernest, *Histoire de l'Afrique septentrionale (Berbérie), depuis les temps les plus recules jusqu'à la conquête français (1830)*, Paris, 1888—1891, 3 vol.
Mérimée, Henri, *L'art dramatique à Valencia depuis les origines jusqu'au commencement du XVII-e siècle*, Toulouse, 1913.
Merle, L., *La métairie et l'évolution agraire de la Gâtine poitevine de la fin du Moyen Age à la Revolution*, Paris, 1958.
Merner, Paul-Gerhardt, *Das Nomadentum im nordwestlichen Afrika*, Stuttgart, 1937.
Meroni, Ubaldo, *I Libri delle uscite delle monete della Zecca di Genova dal 1589 al 1640*, Mantova, 1957.
Merriman, R. B., *The Rise of the Spanish Empire in the Old World and in the New*, New York, 1918—1934, 4 vol.
Mesnard, Pierre, *L'essor de la philosophie politique au XVI-e siècle*, Paris, 1936.
Meyer, Arnold O., *England und die katholische Kirche unter Elisabeth und den Stuarts*, t. I (singurul apărut): *England und die katholische Kirche unter Elisabeth*, Roma, 1911.
Michel, Francisque, *Histoire des races maudites de la France et de l'Espagne*, Paris, 1847.
Michel, Paul-Henri, *Giordano Bruno, philosophe et poète*, Paris, 1952 (extras din „College philosophique": *Ordre, désordre, lumière*).
La cosmologie de Giordano Bruno, Paris, 1962.
Michelete, Jules, *Histoire de France, t. VII: La Renaissance*, Paris, 1855.

Mignet, F.-Auguste-A., *Charles Quint, son abdication, son séjour et sa mort au monastère de Yuste*, Paris, 1868.
Milano, Attilio, *Storia degli ebrei in Italia*, Torino, 1963.
Milioukov, P., Seignobos, Charles et Eisenmann, Louis, *Histoire de Russie*, Paris, 1932—1939, 2 vol.
Milojevic, Borivoje, *Litoral et îles dinariques dans le royaume de Yougoslavie* (Mémoires de la Société de Géographie, vol. 2), Belgrad, 1933.
Minguijón, S., *Historia del derecho español*, Barcelona, 1933.
Mira, Giuseppe, *Aspetti dell'economia comasca all'inizio dell'età moderna*, Como, 1939.
Moheau, *Recherches et considérations sur la population de la France*, Paris, 1778.
Monchicourt, Charles, *L'expédition espagnole de 1560 contre l'île de Djerba*, Paris, 1913.
Mondoucet, C. de, *Lettres et négociations de Claude de Mondoucet résident de France aux Pays-Bas (1571—1574)*, p.p. L. Didier, Paris, 1891—1892, 2 vol.
Monod, Th., *L'hippopotame et le philosophe*, Paris, 1943.
Montagne, R., *Les Berbères et le Makhzen dans le Sud du Maroc*, Paris, 1930.
Montaigne, Michel Eyquem de, *Journal de voyage en Italie*, ed. Pilon, Paris, 1932.
Montanari, Geminiano, *La zecca in Consulta di Stato*, éd. A. Graziani, Bari, 1913.
Montchrestien, Antoine de, *L'économie politique patronale, traicté d'oeconomie politique*, p.p. Th. Funck-Brentano, Paris, 1889.
Monteil, Amans-Alexis, *Histoire des Français*, Paris, 1828—1844, 10 vol.
Morales, A. de, *Las antigüedades de las ciudades de España*, Madrid, 1792.
Morand, Paul, *Lewis et Irène*, Paris, 1931.
Morazé, Charles, *Introduction à l'histoire économique*, Paris, 1943.
Morel-Fatio, Alfred, *L'Espagne au XVI*[e] *et au XVII*[e] *siècle*, Heilbronn, 1878.
Études sur l'Espagne, séria 1 ed. a 2-a: *L'Espagne en France*, Paris, 1895.
Études sur l'Espagne, seria a 4-a, Paris, 1925.
Ambrosio de Salazar et l'étude de l'espagnol en France sous Louis XIII, Paris, 1900.
Moscardo, L., *Historia di Verona*, Verona, 1668.
Mousset, A., vezi Longlée, P. de Séguson de.
Mouton, Léo, *Le Duc et le roi: d'Epernon, Henri IV, Louis XIII*, Paris, 1924.
Müller, Georg, *Die Türkenherrschaft in Siebenbürgen, Verfassungsrechtliches Verhältnis Siebenbürgens zur Pforte, 1541—1688*, Hermanstadt — Sibiu, 1923.
Müller, Johannes, *Zacharias Geizkofler, 1560—1617, des Heiligen Romischen Reiches-Pfennigmeister und oberter Proviantmeister im Königreich Ungarn*, Baden, 1938.

Müller, K. O., *Welhandelsbräuche (1480—1540)*, Stuttgart, 1934; al doilea tiraj, Wiesbaden, 1962.
Musachi, Giovanni, *Historia genealogica della Casa Musachi*, p.p. Carl Hopf, în *Chroniques gréco-romaines inédites ou peu connues*, Berlin, 1873.
Nadal, G. et Giralt, E., *La population catalane de 1553 à 1717*, Paris, 1960.
Nalivkin, K., *Histoire du Chanat de Khokand*, Paris, 1889.
Naudé, W., *Die Getreidehandelspolitik der europaischen Staaten vom 13. bis zum 18. Jahrhundert*, Berlin, 1896.
Navagero, Andrea, *Il viagio fatto in Spaggna*, Venezia, 1563.
Nef, John U., *The Rise of the British Coal Industry*, London, 1932,.
Nelson, John Charles, *Renaissance Theory of Love, the Context of Giordano Bruno's „Eroici furori"*, New York, 1958.
Niccolini, Fausto, *Aspetti della vita italo-spagnuola nel Cinque e Seicento*, Napoli, 1934.
Nicot, Jean, *Jean Nicot, ambassadeur de France au Portugal au XVI-e siècle. Sa correspondance inédite*, p.p. E. Falgairolle, Paris, 1897.
Nicolay, Nicolas de, *Navigations, pèrégrinations et voyages faicts en la Turquie*, Anvers, 1576.
Description générale de la ville de Lyon et des anciennes provinces du Lyonnais et du Beaujolais, Lyon, 1889, 2 vol.
Nielsen, A., *Dänische Wirtschaftsgeschichte*, Jena, 1933.
Niemier, G., *Siedlungsgeographische Untersuchungen in Niederandalusien*, Hamburg, 1935.
Nistor, J., *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Cernăuţi, 1912.
Noailles, MM. de, vezi Vertot (abbé Aubert de).
Noberasco, F., vezi Scovazzi, Italo şi Noberasco, F.
Nobili, Ciancinto, zis şi Rafaele Frianoro, *Il vagabondo*, Venezia, 1627.
Noble de Lalauzière, J.-F., *Abrégé chronologique de l'histoire d'Arles*, Arles, 1808.
Nueva Recopilacion de las leyes de España, Madrid, 1772—1775, 3 vol.
N*untiaturberichte aus Deutscland nebst erganzenden Aktenstücken*, I. Abt., 1533—1559, Gotha, 1892—1912, 12 vol.; 2. Abt., 1560—1572, Wien, 1897—1939, 6 vol.; 3. *Abt*, 1572—1585, Berlin, 1892—1909, 5 vol.; (4. *Abt.*) 1585 (1584—1590 (1592), Padeborn, 1895—1919, 3 t. în 5 vol.
Obermann, Karl, vezi *Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen zwischen Ost und West.*
Oexmelin, Alexandre O., *Histoire des aventuriers flibustiers...*, Trévoux, 1775, 2 vol.
Olagüe, L., *La decadencia española*, Madrid, 1950—1951, 4 vol.

Oncken, Wilhelm, *Allgemeine Geschichte in Einzelerstellungen*, Berlin, 1878—1892 (1893), 43 vol.
Ortega y Gasset, José, *España invertebrada*, Madrid, 1934.
Papeles sobre Velázquez y Goya, Madrid, 1950.
Ortega y Rubio, Juan, *Historia de Valladolid*, Valladolid, 1881, 2 vol.
Relaciones topográficas de los Pueblos de España, Madrid, 1918.
Palatini, Leop., *L'Abruzzo nelle Storia documentata di Carlo V di Giuseppe de Leva*, Aquila, 1896.
Palencia, vezi Gonzalez Palencia, Angel.
Paléologue, M., *Un grand réaliste, Cavour*, Paris, 1926.
Parain, Charles, *La Méditerranée: les hommes et leurs travaux*, Paris, 1936.
Pardessus, J.-M., *Collection des lois maritimes antérieures au XVIII-e siècle*, Paris, 1828—1845, 6 vol.
Paré, Ambroise, *Oeuvres*, ed. a 5-a, Paris, 1598.
Parenti, G., *Prime ricerche sulla rivoluzione dei prezzi in Firenze*, Firenze, 1939.
Paris, L., vezi Aubespine, Sébastien de l'.
Pariset, G., *L'État et les églises en Prusse sous Frédéric-Guillaume I-er*, Paris, 1897.
Parpal y Marques, C., *La isla de Menorca en tiempo de Felipe II*, Barcelona, 1913.
Paruta, Andrea, *Relazione di A. P. console per la Republica Veneta in Alessandria presentata nell'ecc. mo Collegio ai 16 dicembre 1609..., a cura di Luigi Baschiera, per nozze Arbib-Levi*, Venezia, 1883.
Paruta, Paolo, *Historia vinetiana*, Venezia, 1605.
La legazione di Roma (1592—1595), p. p. Giuseppe de Leva, Venezia, 1887, 3 vol.
Pastor, Ludwig von, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelartes*, a 3-a și a 4-a ed., Freiburg-im-Brisgau, 1901—1933, 16 vol.; trad. în limba franceză: *Histoire des Papes*, de Furcy-Raynaud, 1888—1934, 16 vol.
Paz Espeso, Julián, *Catálogo de la Colección de documentos inéditos (C.O.D.O.I.N.)*, Madrid, 1930, 2 vol. vezi de asemenea Espejo de Hinojosa, Cristóbal y Paz Espeso, Julián.
Pédelaborde, P., *Le climat du bassin parisien, essai d'une méthode rationnelle de climatologie physique*, Paris, 1957.
Pegolotti, vezi Balducci Pegolotti.
Pellegrini, Amedeo, *Relazioni inedite di ambasciatori lucchesi alla corte di Roma, sec. XVI—XVII*, Roma, 1901.
Pellissier de Raynaud, E., *Mémoires historiques et géographiques sur l'Algérie*, Paris, 1844.
Pereyra, Carlos, *Historia de la América española*, Madrid, 1924—1926, 8 vol.
Perez, Antonio, *L'art de gouverner*, p.p. J. M. Guardia, Paris, 1867.
Pérez, Damião, *Historia de Portugal*, Barcelona, 1926—1933, 8 vol.

Pérez, Juan Beneyto, vezi Beneyto Perez, Juan.

Pérez de Messa, D., vezi Medina, Pedro de.
Pérez Villamil, Manuel, vezi Catalina Garcia, Juan et Pérez Villamil, Manuel.
Peri, Domenico, *Il negociante*, Genova, 1638.
Perret, Jacques, *Siris*, Paris, 1941.
Petit, Édouard, *André Doria, un amiral condottiere au XVI-e siècle, 1466—1560*, Paris, 1887.
Petrocchi, Massimo, *La rivoluzione cittadina messinese del 1674*, Firenze, 1954.
Peyeff, Christo, *Agrarverfassung und Agrarpolitik in Bulgarien*, Chartotenburg, 1926.
Pfandl, L., *Imtroducción al siglo de oro*, Barcelona, 1927. *Geschichte der spanischen Nationalliteratur in ihrer Bluütezeit*, Freiburg-im-Brisgau, 1928.
Johanna die Wahnsinnige. *Ihr Leben, ihre Zeit, ihre Schuld*, Freiburg-im-Brisgau, 1930; tradus în franceză de R. de Liederkerke sub titlul: *Jeanne la Folle*, Bruxelles, 1938. *Philipp II. Gemälde eines Lebens und einer Zeit* München. 1938; trad. fr.: *Philippe* II, Paris, 1942.
Philipp, Werner, *Ivan Peresvetov und seine Schriften zur Erneuerung des Moskauer Reiches*, Königsberg, 1935.
Philippson, Alfred, *Das Mittelmeergebiet, seine geographische und kulturelle Eigenart*, Leipzig, 1904; 4-e éd. 1922.
Philippson, Martin, *Ein Ministerium unter Philipp II. Kardinal Granvella am spanischen Hofe (1579—1586)*, Berlin, 1895.
Pieri, Piero, *La crisi militare italiana nel Rinascimento*, Napoli, 1934.
Pierling, Paul, *Rome et Moscou, 1547—1579*, Paris, 1883. *Un nonce du Pape en Moscovie, préliminaires de la trêve, de 1582*, Paris, 1884.
Piffer Canabrava, Alice, *O commercio portugues no Rio da Plata, 1580—1640*, Sao Paulo, 1944.
Piganiol, A., *Histoire de Rome*, Paris, 1939.
Pino-Branca, A., *La vita economica degli Stati italiani nei secoli XVI, XVII, XVIII secondo le relazioni degli ambasciatori veneti*, Catania, 1928.
Piot, Charles, vezi Granvelle, ca şi Gachard, L.-P. şi Piot (Charles).
Pirenne, Henri, *Les villes du Moyen Age*, Bruxelles, 1927. *Histoire de Belgique*, Bruxelles, 1900—1932, 7 vol.
Pirenne, Jacques, Les grands courants de l'histoire universelle, Neuchâtel, 1948—1953, 3 vol.
Planhol, Xavier de, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidans. Nomadisme et vie paysanne*, Paris, 1958.
Plantet, Eugène, *Les Consuls de France à Alger avant la conquête*, Paris, 1930.
Platter, Félix, *Mémoires de Félix Platter*, traduse şi adnotate de Édouard Fick, Geneva, 1866.
Platter, Felix, *Felix et Thomas Platter à Montpellier*, Montpellier. 1892.

Platzhoff, W., *Geschichte des europäischen Staatensystems, 1559—1660*, München, 1928.
Plesner, J., *L'émigration de la campagne à la ville libre de Florence au XIII-e siècle*, Copenhaga, 1934.
Pohlhausen, H., *Das Wanderhirtentum und seine Vorstufen*, Braunschweig, 1954.
Poirson, A.—S.—J.—C., *Histoire de règne de Henri IV*, Paris ,1865—1866, 4 vol.
Poliakov, Léon, *Histoire de l'antisémitisme*; I: *Du Christ aux Juifs de Cour*, Paris, 1955; II: *De Mahomet aux Marranes*, Paris, 1961.
Les „banchieri" juifs et le Saint-Siège, du XIII-e au XVIII-e siècle, Paris, 1965.
Poni, Carlo, *Gli aratri e l'economia agraria nel Bolognese dal XVII-al XIX secolo*, Bologna, 1963.
Porcar, Moisés Juan, *Cosas evengudes en la ciutat y regne de Valencia. Dietario de Moisés Juan Porcar, 1589—1629*, p.p. Vicente Castañeda Alcover, Madrid, 1934.
Porchnev, Boris, *Les soulevements populaires en France de 1623 à 1648*, Paris, 1963, trad. franceză.
Porreño, Baltasar, *Dichos y hechos del señor rey don Philipe segundo el prudente...*, Cuenca, 1621.
Pose, Alfred, *La monnaie et ses institutions*, Paris, 1942, 2 vol.
Poullet, Edmond și Piot, Charles, vezi Granvelle, cardinal.
Pouqueville, F.—G.—H.—L., *Voyage de la Grèce*, Paris, 1820—1821, 5 vol.
Presotto, Danilo, *„Venuta Terra" e „Venuta Mare" nel biennio 1605—1606*, teză dactilografiată la Facultatea de Economie și Comerț din Genova, 1963.
Prestage, E., *The Portuguese Pioneers*, London, 1933.
Prévost, abbé A.—F., *Histoire générale des voyages*, Paris, 1746, 20 vol.
Primeira Visitação do Santo Officio as partes do Brasil pelo Licenciado Heitor Furtado de Mendoça..., deputado de Santo Officio; *I: Confissões de Bahia*, 1591—1592, São Paolo, 1922; II: *Denunciacoes de Bahia, 1592—1593*, São Paolo, 1925; III: *Denunciacões de Pernambuco, 1593—1595*, São Paolo, 1929.
Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen swischen Ostund Westeuropa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart, p.p. Karl Obermann, Berlin, 1960.
Ptasnik, S., *Gli Italiani a Cracovia dal XVI-o secolo al XVIII-o*, Roma, 1909.
Puig y Cadafalch, J., *L'architectura romanica a Catalunya* (en collaboration), Barcelona, 1909—1918, 3 vol.
Le premier art roman, Paris, 1928.
Pugliese, S., *Condizioni economiche a finanziarie della Lombardia nella prima metà del secolo XVIII*, Torino, 1924.
Putzger, F, W., *Historischer Schulatlas*, ed. a 75 a; A, Hansel, Berlin și Hanovra, 1938.

Vicente Castañeda Alcover, Madrid, 1934.
Porchnev, Boris, *Les soulevements populaires en France de 1623 à 1648*, Paris, 1963, trad. franceză.
Porreño, Baltasar, *Dichos y hechos del senor rey don Philipe segundo el prudente . . .*, Cuenca, 1621.
Pose, Alfred, *La monnaie et ses institutions*, Paris, 1942, 2 vol.
Poullet Edmond şi Piot, Charles, vezi Granvelle, cardinal.
Pouqueville (F.- G.- H.-L.), *Voyage de la Grèce*, Paris, 1820—1821, 5 vol.
Presotto Danilo, *„Venuta Terra" e „Venuta Mara" nel biennio 1605—1606*, teză dactilografiată la Facultatea de Economie şi Comerţ, din Genova, 1963.
Prestage (E.), *The Portuguese Pioneers*, London, 1933.
Prévost, abbé A.-F. , *Histoire générale des voyages*, Paris, 1746, 20 vol.
Primeira Visitaçao do Santo Ofificio as partes do Brasil pelo Licenciado Heitor Furtado de Mendocsa . . ., deputado de Santo Officio; I: Confissoes de Bahia, 1591—1592, Sao Paolo, 1922; II: Denunciacoes de Bahia, 1592—1593, Sao Paolo, 1925; III: Denunciacoes de Pernambuco, 1593—1595, Sao Paolo, 1929.
Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen swischen Ost und Westeuropa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart, p.p. Karl Obermann, Berlin, 1960.
Ptasnik S., *Gli Italiani a Cracovia dal XVI-o secolo al XVIII-o*, Roma, 1909.
Puig y Cadafalch J., *L'architectura romanica a Catalunya* (en collaboration), Barcelona, 1909—1918, 3 vol. Le premier art roman, Paris, 1928.
Pugliese S., *Condizioni economiche e finanziarie della Lombardia nella prima metà del secolo XVIII*, Torino, 1924.
Putzger F. W., *Historischer Schulatlas*, ed. a 73-a A. Hansel, Berlin şi Hanovra, 1938.
Pyrard de Laval, François, Voyage . . . contenant sa navigation aux Indes orientales . . ., 3-e éd., Paris, 1619.
Quadt, M., Delicioe Gallioe sive itinerarium per universam Gallaim, Frankfurt, 1603.
Quarti (Guido Antonio), *La battaglia di Lapanto nei canti popolari dell'epoca*, Milano, 1930.
Queiros Vegoso (José Maria de), *Dom Sebastião, 1554—1578*, ed. 2-a Lisboa, 1935.
Quétin, *Guide en Orient, itineraire scientifique, artistique et pittoresque*, Paris, 1846.
Quevedo y Vellegas (Francisco Gomez), „Isla des los Monopantos", in: *Obras satiricas y festivas*, Madrid, 1558, t. II, Madrid, 1639.
Quinet (Edgar), *Mes vacances en Espagne*, Paris, 4-e éd., 1881.
Les Révolutions d'Italie, Paris, 1848—1851, 2 vol.
Quiqueran de Beaujeu (P.), *La Provence louée*, Lyon, 1614.

Rabelais (Francois), *Gargantua*, ed. „Les Belles Lettres", Paris, 1955. *Le Quart Livre du noble Pantagruel*, in „*Oeuvres de Rabelais*, éd. Garnier, Paris, 1962, 2 vol.

Rachfahl (F.), *Le registre de Franciscus Liscaldius, trésorier général de l'armée espagnole aux Pays-Bas de 1567 à 1576*, Bruxelles, 1902.

Raffy (Adam), *Wenn Giurdano Bruno ein Tagebuch geführt hätte*, Budapesta, 1956.

Rahola (Federico) *Economistas españoles de los siglos XVI y XVII*, Barcelona, 1885.

Ramel (François de), *Les Vallées des Papes d'Avignon*, Dijon, 1954.

Ranke (Leopold von) *Die Osmanen und die spanische Monarchie im 16. und 17. Jahrhundert, 4. Aufl. des Werkes „Fürsten und Völker von Südeuropa"*, Leipzig, 1877, 2 vol.; trad. fr.: *Histoire des Osmanlis et de la monarchie espagnole pendant les XVI-e et XVII-e siècles*, Paris, 1839.

Raphaël du Mans, *Estat de la Perse en 1660*, ..., p.p. Ch. Shefer, Paris, 1890.

Rau, Virginia, *Subsidios para o estudo das feiras medievais portuguesas*, Lisboa, 1943.

Raveau, Paul, *L'agriculture et les classes paysannes. La transformation de la propriété dans le Haut-Poitou au XVI-e siècle*, Paris, 1926.

Raynaud, E. Pellissier de, vezi Pellissier de Raynaud, E.

Razzi, Serafino, *La storia di Raugia*, Lucca, 1595.

Rebora, Giovanni, *Prime ricerche sulla „Gabella Caratorum sexaginta Maris"*, teză dactilografiată la Facultatea de Economie și Comerț din Genova, 1963.

Recherches et Matériaux pour servir à une Histoire de la domination française aux XIII-e, XIV-e et XV-e siècles dans les provinces démembrées de l'empire grec à la suite de la quatrième croisade, p.p. J.A.C. Buchon, „Panthéon littéraire", Paris, 1840, vol. III, 2 t. en 1 vol.

Recopilación de las leyes destos reynos hecha por mandado del Rey, Alcala de Hénares, 1581, 3 vol.

Recoly, Raymond, *Ombre et soleil d'Espagne*, Paris, 1934.

Recueils de la Société Jean Bodin; *V: La foire*, Bruxelles, 1953; VII: *Le ville*, Bruxelles, 1955, 3 vol.

Renaudet, Augustin, *Machiavel*, Paris, 1942.

L'Italie et la Renaissance italienne (curs profesat la Sorbonna), Paris, 1937, Vezi de asemenea Hauser, Henri și Renaudet, Augustin.

Reparaz, Gonzalo de, *Geografia y politica*, Barcelona, 1929.

Reparaz, Gonzalo de (fiul celui dinainte), *La época de los grandes descubrimientos españoles y portugueses*, Buenos Aires, 1931.

Retaña, Luis de Fernández, *Cisneros y zu siglo*. Madrid, 1929—1930.

Reumont, Alfred von, *Geschichte Toscana's seit dem Ende des florentinischen Freistaates*, Gotha, 1876—1877, 2 vol.
Reznik, J., *Le duc Joseph de Naxos, contribution à l'histoire juive du XVI-e siécle*, Paris, 1936.
Riba y Garcia, Carlos, *El consejo supremo de Aragòn en el reinado de Felipe II*, Valencia, 1914.
Ribbe, Charles de, *La Provence au point de vue des bois, des torrents et des inondations avant et après 1789*, Paris, 1857.
Ribier, Guillaume, *Lettres et mémoires d'estat*, Paris, 1666, 2 vol.
Ricard, Samuel, *Traité général du commerce*, ed. a 2-a, Amsterdam, 1706.
Richard, P., vezi Hefele, Charles-Joseph şi Hergen Roether (cardinal J).
Rilke, R. M., *Lettres à un jeune poéte*, trad. franceză, Paris, 1937.
Rivet, P. et Arsandaux, H., *La métallurgie en Amérique précolombienne*, Paris, 1946.
Riza Seifi, Ali. *Dorghut Re'is*, ed. a 2-a, Constantinopol, 1910 (ediţie în alfabet turco-latin, 1932).
Rochechouart, L.-V.-L. de, *Souvenires sur la Révolution, l'Empire et la Restauration*, Paris, 1889.
Rodocanachi, Emmanuel-P., *La réforme en Italie*, Paris, 1920.
Rodriguez, Domingos, *Arte de Cozinha*, Lisboa, 1652.
Rodriguez, Marín, Francisco, *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*, Madrid, 1916.
Roger, Noëlle, *En Asie Mineure: la Turquie du Ghazi*, Paris, 1930.
Röhricht, R., *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande, ed. nouă*. Innsbruck, 1900.
Romanin, Samuele, *Storia documentata di Venezia*, Venezia, 1853—1861, 10 vol.
Romano, Bartolomeo, Vezi Crescentio, Bartolomeo.
Romano, Ruggiero, *Commerce et prix du blé à Marseille, au XVIII-e siècle*, Paris, 1956.
Romano, Ruggiero, Spooner, Frank, C., Tucci, Ugo, *Le prix à Udine*, în curs de apariţie.
Romier, Lucien, *Les origines politiques des guerres de religion*, Paris, 1913—1914, 2 vol.
La conjuration d'Amboise, Paris, 1923.
Catholiques et huguenots à la cour de Charles IX, Paris 1924.
Le royaume de Catherine de Médicis, ed. a 3-a, Paris, 1925, 2 vol.
Rossi, E., *Il dominio degli Spagnuoli e dei Cavalieri di Malta a Tripoli* (1530—1551), Intra, 1937.
Roth, Cecil, *The House of Nasi*: I. *Doña Gracia*, Philadelphia, 1948; II. *The Duke of Naxos*, Philadelphia, 1948.

Roth, Johann Ferdinand, *Geschichte des nürnbergischen Handels*, Leipzig, 1800—1802, 4 vol.
Roupnel, Gaston, *Le vieux Garain*, ed. a 7-a, Paris, 1939.
Histoire et destin, Paris, 1943.
La ville et la campagne au XVII-e siècle. Étude sur les populations du pays dijonnais, ed. a 2-a, Paris, 1955.
Rousseau, baron Alphonse, *Annales Tunisiennes*, Alger, 1864.
Roveli, Giuseppe, *Storia di Como*, Milano, 1789—1803, 3 vol.
Rowlands, R., *The Post of the World*, Londra, 1576.
Rubio Ortega, Vezi Ortega y Rubio, Juan.
Ruble, Alphonse de, *Le traité du Cateau-Cambrésie (2 et 3 avril 1559)*, Paris, 1889, Vezi, de asemenea Aubigné, Théodore Agrippa d'.
Rubys, Claude, *Histoire véritable de la ville de Lyon*, Lyon, 1604.
Ruiz Martin, F., *Lettres marchandes échangées entre Florence et Medina del Campo*, Paris, 1965.
Les aluns espagnols, indice de la conjoncture économique d l'Europe au XVI-e siécle, în curs de apariţie.
El siglo de los Genoveses en Castilia (1528—1627); capitalismo cosmopolita y capitalismos nacionales, în curs de apariţie.
Rumeu de Armas, Antonio, *Piraterias y ataques navales contra las islas Canarias*, Madrid, 1947, 6 vol.
Rybarski, R., *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, Pozdan, 1928—1929, 2 vol, en 1.
Sachau, Eduard, *Am Euphrat und Tigris*, *Reisenotizen aus dem Winter, 1897—1898*, Leipzig, 1900.
Saco de Gibraltar, în: *Tres relaciones históricas*, „Collección de libros raros ó curiosos", Madrid, 1889.
Sagarminaga, Fidel de, *El gobierno y régimen foral del señorio de Viscaya*, reed. de Dario de Areitio, Bilbao, 1934, 3 vol.
Saint-Denys, Antoine Juchereau de, vezi Juchereau de Saint-Denys, Antoine.
Saint-Sulpice, vezi Cahié, E.
Sakâzov, Ivan, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, Berlin şi Leipzig, 1928.
Salazar, J. de, *Politica Española*, Logroño, 1617.
Salazar, Pedro de, *Hispania victrix*, Medina del Campo, 1570.
Salomon, Noél, *La campagne en Nouvelle-Castille à la fin du XVI-e siécle d'après les „Relaciones Topográficas"*, Paris, 1964.
Salva, Jaime, *La Orden de Malta y las acciones españolas contra Turcos y Berberiscos en los siglos XVI y XVII*, Madrid, 1944.
Salvestrini, Virgilio, *Bibliografia di Giordano Bruno*, 1581—1950, 2-e ed. a 2-a postumă, p.p. Luigi Firpo, Firenze, 1958.

Salzman, L. F., *English Trade in the Middle Ages*, Oxford, 1931.
Salamanes, Floristan, vezi Floristan Samanes, Alfredo.
Samazeuilh, Jean-François, *Catherine de Bourbon, régente du Béran...*, Paris, 1863.
Sánchez Alonso, Benito, *Fuentes de la historia española e hispano-americana*, éd. a 3-a, Madrid, 1946.
Sanderson, John, *The Travels of John Sanderson in the Levant (1584—1602)*, p.p. William Forster, London, 1931.
Sandoval, A., Vezi Gamir Sandoval, A.
Sansovino, Francesco, *Dell'historia universale dell'origine et imperio de' Turchi*, Venezia, 1564.
Sanudo, Marin, *Diarii*, Venezia, 1879—1903, 58 vol.
Sapori, Armando, *Studi di Storia economica medievale*, Firenze, 1946, 2 vol.
Saraiva, Antonio José, *L'inquisition et la légende des Marranes*, în curs de apariție.
Sardella, P., *Nouvelles et speculations á Venise*, Paris, 1948.
Sassetti, F., *Lettere edite e inedite di Filippo Sassetti*, p.p. Ettore Marcucci, Firenze, 1855.
Sauermann, George, *Hispanioe Consolatio*, Louvain, 1520.
Sauvaget, J., *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman*, Paris, 1943.
Alep. Essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origines au milieu du XIX-e siècle, Paris, 1941.
Savary, François, vezi Brèves, François Savary, sieur de.
Savary des Bruslons, Jacques, *Dictionnaire universel de commerce, d'histoire naturelle et des arts et métiers*, Copenhaga, 1759—1765, 5 vol.
Savous, A.-E., *Le commerce des Européens à Tunis depuis le XII-e siècle jusqu'à la fin du XVI-e*, Paris, 1929.
Scarron, P., *Le Roman comique*, Paris, 1651, ed. Garnier, Paris, 1939.
Schäfer, Ernst, *Beiträge zur Geschichte des spanischen Protestantismus und der Inquisition im 16. Jahrhundert*, Gütersloh, 1902, 3 t. în 2 vol.
Schalk, Carlo, *Rapporti commerciali tra Venezia e Vienna*, Venezia, 1912.
Scharten, Théodora, *Les voyages et séjours de Michelet en Italie, amitiés italiennes*, Paris, 1934.
Schefer, Ch., vezi Raphaël du Mans.
Schiedlauski, G., *Tee, Kaffee, Schokolade, ihr Eintritt in die europäische Gesellschaft*, München, 1961.
Schmidhauser, Julius, *Der Kampf um das geistige Reich. Bau und Schicksal der Universität*, Hamburg, 1933.
Schnapper, Bernard, *Les rentes au XVI-e siècle. Histoire d'un instrument de crédit*. Paris, 1957.
Schnürer, Gustav, *Katholische Kirche und Kultur in der Barockzeit*, Paderborn, 1937.

Schöffler, Herbert, *Abendland und Altes Testament. Untersuchund zur Kulturmorphologie Europas, insbesondere Englands*, ed. a 2-a Frankfurt-am-Main 1941.
Schulte, Aloys, *Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen Westdeutschland und Italien mit Ausscluss von Venedig*, Leipzig, 1900, 2 vol.
Die Fugger in Roma (1495—1523), *mit Studien zur Geschichte des Kirchlichen Finanzwesens Jener Zeit*, Leipzig, 1904, 2 t. în 1 vol.
Geschichte der grossen Revensburger Handelagesellschaft, 1380—1530, Stutgart şi Berlin, 1923, 3 vol.
Schumacher, Rupert von, *Des Reiches Hofzaun. Geschichte der deutschen Militärgrenze im Südosten*, Darmstadt, 1940.
Schumpeter, Joseph, *History of Economic Analysis*, London, 1954. Trad. italiană: *Storia dell'analisi economica*, Torino, 1959, 3 vol.
Schweigger, Salomon, *Ein neue Reissbeschreibung auss Teutschland nach Konstantinopel und Jerusalem*, ed. a 4-a, Nuremberg, 1639.
Schweinfurth, G., *Im Herzen von Afrika, Reisen und Entdeckungen im centralen Äquatorial-Afrika während der Jahre 1868 bis 1871*, Leipzig, 1874, 2 vol.
Sclafert, Th., *Cultures en Haute-Provence: déboisements et pâturages au Moyen Age*, Paris, 1959.
Scovazzi, Italo şi Noberasco, F., *Storia di Savona*, Savona, 1926—1928, 3 vol.
Sée, Henri, *Esquisse d'une histoire du régime agraire en Europe aux XVIII-e et XIX-e siècles*, Paris, 1921.
Sée, Julien, Vezi Ha Cohen, Joseph.
Segarizzi, A., *Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato*, t. III (*1—2*): Firenze, Bari, 1916.
Segni, B., *Storie fiorentine... dall'anno 1527 al 1555*, Augsburg, 1723.
Ségusson de Longlée, P. de, vezi Longlée, P. de Ségusson de.
Seidlitz, W. von, *Diskordanz und Orogenese der Gebirge am Mittelmeer*, Berlin, 1931.
Seignobos, Charles, vezi Milioukov, P., Seignobos, Charles şi Eisenmann Louis.
Sella, Domenico, *Commerci e industrie a Venezia nel secolo XVII*, Venezia—Roma, 1961.
Selve, Odet de, *Correspondance politique*... p.p. Germain Lefèvre-Pontalis, Paris, 1888.
Sens et usage du terme structure dans les sciences humaines et sociales, lucrare colectivă, Paris—Haga, 1962.
Sepúlveda, P. de, *Sucesos del reinado de Felipe II*, p.p. J. Zarco Cueva în *Historia de varios sucesos*..., Madrid, 1922.
Sercey, comte Félix-E. de, *Une ambasade extraordinaire. La Perse en 1839—1840*, Paris, 1928.
Sereni, Emilio, *Storia del paesaggio agrario italiano*, Bari, 1961.

Serra, Antonio, *Breve trattato delle cause che possono far abondare li regni d'oro argento..., con applicatione al Regno di Napoli*, Napoli, 1613.
Serrano, Luciano, *Correspondencia diplomática entre España y la Santa Sede durante el Pontificado de Pio V*, Madrid, 1914, 4 vol.
La Liga de Lepanto, Madrid, 1918—1919, 2 vol.
Serres, Olivier de, *Le Théâtre d'agriculture*, Lyon, 1675.
Le Théâtre d'agriculture et mesnage des champs (pages choisies), Paris, 1941.
Servier, Jean, *Les portes de l'année, rites et symboles: l'Algérie dans la tradition méditerranéenne*, Paris, 1962.
Sestini, dom, *Confronto della ricchezza dei paesi...*, Firenze, 1793.
Sicroff, Albert-A., *Les controverses des status de „pureté de sang" en Espagne du XV-e au XVII-e siècle*, Paris, 1960.
Siegfried, André, *Vue générale de la Méditerranée*, Paris, 1943.
Signot, Jacques, *La division du monde*, Paris, 1539.
Simiand, François-J,-Ch., *Cours d'économie politique*, Paris, 1930 și 1932, 3 vol.
Le salaire, l'évolution sociale et la monnaie, Paris, 1932, 3 vol.
Recherches anciennes et nouvelles sur le mouvement général des prix du XVI-e au XIX-e siècle, Paris, 1932.
Les fluctuations économiques à longue période et la crise mondiale, Paris, 1932.
Simon, Wilhelm, *Die Sierra Morena der Provinz Sevilla*, Frankfurt, 1942, trad. span.: *La Sierra Morena de la provincia de Sevilla en los tiempos postvariscios*, Madrid, 1944.
Simonsen, Roberto, *Historia economica do Brasil, 1500—1820*, São Paolo, 1937.
Simonsfeld, H., *Der Fondaco dei Tedeschi und die deutsch-venetianischen Handelsbeziehungen*, Stuttgart, 1887, 2 vol.
Singer, Charles ș.a., *A History of Technology*, Oxford, 1954—1958. 5 vol.
Sion, Jules, *La France méditerranéenne*, Paris, 1934.
Siri, Mario, *La svalutazione della moneta e il bilancio del Regno di Sicilia nella seconda metà del XVI-o secolo*, Melfi, 1921.
Soetbeer, Adolf, *Litteraturnachweis über Geld-und Münzwesen*, Berlin, 1892.
Sombart, Werner, *Krieg und Kapitalismus*, München, 1913.
Der moderne Kapitalismus, München, 1921—1928, 3 t. în 6 vol.
Die Juden und das Wirtschaftsleben, München, 1922.
Vom Menschen. Versuch einer geistwissenschaftlichen Anthropologie, Berlin, 1938.

Sorre, Maximillien-J., *Les Pyrénées méditerranéennes*, Paris, 1913.
Méditerranée. Péninsules méditerranéennes, Paris, 1934, 1934, 2, vol. (t. VII din *Géographie Universelle)*
Les fondements biologiques de la géographie humaine, Paris, 1943.
Sottas, J., *Les messageries maritimes à Venise aux XIV-e et XV-e siècles*, Paris, 1938.
Sources inédites de l'histoire du Maroc, p.p. Philippe de Cossé-Brissac, seria a 2-a: Dynastie, filalienne, Archives et Bibliothèques de France, t. V, Paris, 1953.
Souza, A. S. de, *Historia de Portugal*, Barcelona, 1929.
Soveral, Visconde de, *Apontamentos sobre relacões politicas a commerciaes do Portugal com a Republica di Veneza*, Lisboa, 1893.
Spenlé, Jean-Édouard, *Le pensée allemande de Luther à Nietzsche*, Paris, 1934.
Speziale, G. C., *Storia militare di Taranto*, Bari, 1930.
Spooner, Frank, C., *L'économie mondiale et les frappes monétaires en France*, 1493—1680, Paris, 1956.
Vezi de asemenea Romano, Ruggiero, Sponer, Frank C., Tucci, Ugo.
Sprenger, Aloys, *Die Post-und Reiserouten des Orient*, Leipzig, 1864.
Staden, H. von, *Aufzeichnungen über den Moskauer Staat*, p.p. F. Epstein, Hamburg, 1930.
Stählin, Karl, *Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Stuttgart, Berlin et Leipzig, 1923—1939, 4. t. în. 5 vol.
Stasiak, Stefan, *Les Indes portugaises à la fin du XVI-e siècle d'après la Relation du voyage fait à Goa en 1546 par Christophe Pawlowski, gentilhomme polonais*, Lvov, 1926—1928, 3 fasc.
Stefani, Fr., *Parere intorno al trattato fra Vnise e Spagna sul traffico del pepe e delle spezierie delle'Indie Orientali, di A. Bragadino e J. Foscarini*, ed. per nozze Correr-Fornasari, Venezia, 1870.
Stella, C. de *Poste per diverse parti del mondo*, Lyon, 1572.
Stendhal. *Promenades dans Rome*, Paris, 1858, 2 vol.
L'abbesse de Castro. Paris, 1931.
Sternbeck, Alfred, *Histoire des flibustiers et des boucaniers*, Paris, 1931.
Stochove, Chevalier Vincent, *Voyage du Levant*, Bruxelles, 1650.
Stone, Lawrence, *An Elizabethan: Sir Horatio Palavicino*, Oxford, 1956.
Storia di Milano, p.p. la Fondazione Treccani degli Alfieri: *L'età della Riforma cattolica, 1554—1630*, Milano, 1957.
Strachey, Lytton, *Elizabeth and Essex*, ed. a 2-a London, 1940.

Stubenrauch, Wolfgang, *Kulturgeographie des Deli-Orman*, Stuttgart, 1933.
Suárez, Diego, *Historia del maestre ultimo que fue de Montesa...*, Madrid, 1889.
Sully, Maximilien de Béthune, duc de, *Mémoires*, nouv. éd., Paris, 1822, 6 vol.
Šusta, Josef, *Die römische Curie und dans Konzil von Trient unter Pius IV*, Wien, 1904—1914, 4 vol.
Szekfü, J., *État et Nation*, Paris, 1945.
Taine, Hyppolite A., *Voyage aux Pyrénées*, ed. a 2-a, Paris, 1858.
La philosophie de l'art, ed. a 20-a Paris, 1926.
Tamaro, Attilio, *L'Adriatico, golfo d'Italia*, Milano, 1915.
Tassini, Giuseppe, *Curiostita veneziane*, Venezia, 1887.
Tavernier, Jean-Baptiste, *Les six voyages qu'il a faits en Turquie, en Perse et aux Indes*, Paris, 1681.
Tawney, R. H. et Power, E., *Tudor Economic Documents*, London, 1924, 3 vol.
Telbis, Hans, *Zur Geographie des Getreidebaues in Nordtirol*. Innsbruck, 1948.
Tenenti, A., *Naufrages, corsaires eu assurances maritimes à Venise, 1592—1609*, Paris, 1959.
Cristoforo Da Canal. La Marine vénitienne avant Lépante, Paris, 1962.
Termier, P., *A la gloire de la Terre*, Paris, 1922.
Turreros, M. R. de, Vezi Guiso, G. M. de.
Teulet, J.-B.-T.-Alexandre, *Relations politiques de la France et de l'Espagne avec l'Écosse au XVI-e siècle (1551—1588)*, nouv. éd., Paris, 1862, 5 vol.
Tevins, J., *Commentarius de rebus in India apud Dium gestis anno MDXLVI*, Coimbra, 1548.
Tharaud, Jérôme et Jean, *La bataille à Scutari*, ed. a 24-a Paris, 1927.
Marrakech ou les seigneurs de l'Atlas, Paris, 1929.
Theissen, J. S., vezi Gachard, L.-P.
Thénaud, J., *Le voyage d'Outremer*, Paris, 1884.
Thomazi, Cdt A.-A., *Histoire de la navigation*, Paris 1941.
Thumery, Jean de, vezi Laffleur de Kermaingant, P.
Tiepolo, Lorenzo, *Relazione del console Lorenzo Tiepolo (1560)*, p.p. Cicogna, Venezia, 1857.
Tocco, Vittorio di, vezi di Tocco, Vittorio.
Tollenare, L.-F., *Essai sur les entreves que le commerce éprouve en Europe*, Paris, 1820.
Tomič, S. N., *Naselje u Mletackoj Dolmaciji*, Niș, 1915.
Tommaseo, Nicolo, *Relations des ambassadeurs vénitiens sur les affaires de France au XVI-e siècle*, Paris, 1838, 2 vol.
Tongas, G., *Les relations de la France avec l'Empire ottoman durant la première moitié du XVII-e siècle et l'ambassade à Constantinople de Philippe de Harlay, comte de Césy, 1619—1640*, Toulouse, 1942.

Törne, P. O. von, *Don Juan d'Autriche et les projets de conquête de l'Angleterre, étude historique sur dix années du XVI-e siécle (1568—1578)*, Helsingfors, 1915—1928, 2 vol.

Torres, A., vezi Dragonetti de Torres.

Tott, Baron François de., *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 1784, 4 vol.

Tournon, cardinal François de, *Correspondance...*, p.p. Michel François, Paris, 1946.

Toynbee, A., *L'Histoire, un essai d'interprétation*; prescurtare de D. C. Somervell a volumelor I—VI din A *Study of History*, trad. din limba engleză, Paris, 1951.

Trasselli, Carmelo, vezi Della Rovere, Antonio.

Trevelyan, George Macaulay, *History of England*, ed. nouă London. 1946.

Tridon, M., *Simon Renard, ses ambassades, ses négociations, sa lutte avec le cardinal Granvelle*, Besançon, 1882.

Truc, Gonzague, *Léon X et son siécle*, Paris, 1941.

Tucci, Ugo, vezi Romano, Ruggiero, Spooner, Frank et Tucci, Ugo.

Tudela, Benjamin, vezi Benjamin de Tudela.

Turba, Gustav, *Venetianische Depeschen vom Kaiserhof*, Wien., 1889—1896, 3 vol.

Geschichte des Thronfolgerechtes in allen habsburgischen Länden, Wien, 1903.

Turquet de Mayerne, Théodore, vezi Mayerne, Théodore Turquet de.

Tyler, Royal, *Spain, a Study of Her life and Arts*, London, 1909.

Uccelli, Arturo, *Storia della tecnica del Mediaevo ai nostri giorni*, Milano, 1944.

Ugolini, L. M., *Malta, origini della civiltà mediterranea*, Roma, 1934.

Uhagon, Francisco K. de, *Relaciones históricas de los siglos XVI y XVII*, Madrid, 1896.

Ukers, William, H., *All about Coffee*, New York, 1922.

Ulloa, Modesto, *La hacienda real de Castilla en el reinado de Felipe II*, Roma, 1963.

Usher, A. P., *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, vol. I (singurul apărut), Cambridge, Mass., 1943.

Ustariz, Jerónimo de, *Theorica y practica de comercio y de marina* ... ed. a 2-a Madrid, 1742.

Vair, Guillaume du, vezi Du Vair, Guillaume.

Valle de la Cerda, Luis, *Desempeño del patrimonio de su Magestad y de los reynos, sin dano del Rey y vassallos y con descanso y alivio de todos*, Madrid, 1618.

Van der Essen, Léon, vezi Essen, Léon van der: vezi de asemenea Frangipani Ottavio Mirto.

Vander Hammen y León, Lorenzo, *Don Felipe el Prudente, segundo deste nombre, rey de las Españas*, Madrid, 1625.

Varenius, Bernardus, *Geographia generalis*, Amsterdam, 1664.

Varannes, Claude de, vezi Voyage en France...

Vasconcellos, L. Mendes de, vezi Mendez de Vasconcelos, L.

Vaudoncourt, Guill., vezi Guillaume de Vaudoncourt, Frédéric.

Vaudoyer, J. J., *Beautés de la Provence*, ediţia a 15-a, Paris, 1926.

Vaumas, G. de, *L'éveil missionnaire de la France d'Henri IV à la fondation du Séminaire des Missions étrangéres*, Lyon, 1941.

Vayrac, Jean de, *État présent de l'Espagne*, Amsterdam, 1719.

Vásquez de Prada, V., *Lettres marchandes d'Anvers*, Paris, 1960, 4 vol.

Verlinden, Charles, *L'esclavage dans l'Europe médiévale. I: Péninsule ibérique, France*, Bruges, 1955.

Vertot, René Aubert de, *Ambassades de MM. de Noailles en Angleterre*, p.p. C. Villaret, Leyde et Paris, 1763.

Vicens Vives, J., *História Social y Economica de España*, Barcelona, 1957, 3 vol.

Manuel de Historia Económica de España, Barcelona, f.d. (1959).

Vidal de La Blache, Paul, *États et nations de l'Europe*, Paris, 1889.

Tableau de la géographie de la France, ed. a 3 a, Paris, 1908.

Principes de géographie humaine, Paris, 1922.

Viet, Jean, *Les méthodes structuralistes dans les sciences sociales*, Paris, 1965.

Vilar, Pierre, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, Paris, 1962, 3 vol.

Villalón, Christóval de, *Viaje de Turquia..., 1555*, Madrid-Barcelona 1919, 2 vol.

Villamil, M., voir Catalina Garcia, Juan et Pérez Villamil, Manuel.

Villaret C., vezi Vertot, René Aubert de.

Vital, L., *Premier voyage de Charles-Quint en Espagne de 1517 à 1518*, Bruxelles, 1881.

Vitale, Eligio şi Brunetti, Mario, *Corrispondenza de Madrid di Leonardo Donà, 1570—1573*, Venezia—Roma, 1963, 2 vol.

Vitale, Vito, *Breviario della storia di Genova*, Genova, 1955, 2 vol.

Vitalis, A., *Correspondance politique de Dominique du Gabre (évêque de Lodéve), trésorier des armées à Ferrare*

(1551—1554), ambassadeur de France à Venise (1555—1557), Paris, 1903.

Vivoli, G., *Annali di Livorno*, Livorno, 1842—1846, 4 vol.

Voinovitch, L., *Depeschen des Francesco Gondola, Gesandten der Republik Ragusa bei Pius V. und Gregor XIII, 1570—1573*, Wien, 1909.

Histoire de Dalmatie, Paris, 1935, 2 vol.

Voyage de France, dressé pour l'instruction et commodité tant des François que des étrangers, ed. a 4-a, trad. de Cl. de Varennes, Rouen, 1647.

Wahrmund, I., *Das Ausschliessungarecht (jus exclusiva) der katholischen Staaten Osterreich, Frankreich und Spanien bei den Papstwahlen*, Wien, 1883.

Walcher, Joseph, *Nachrichten von den Eisbergen in Tyrol*, Wien, 1773.

Walsingham, Francis, *Mémoires et instruction pour les ambassadeurs*, Amsterdam, 1700.

Waltz, Pierre, *La Question d'Orient dans l'antiquité*, Paris, 1943.

Wätjen, Herman, *Die Niederländer im Mittelmeegebiet zur Zeit ihrer höchsten Machtstellung*, Berlin, 1909.

Weber, Erich, *Beiträge zum Problem des Wirtschaftsverfalls*, Wien, 1934.

Wee, Herman van der, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy, fourteenth-sixteenth centuries*, Louvain 1963, 3 vol.

Weiller, Jean, *Problèmes d'économie internationale*, Paris, 1946—1950, 2 vol.

L'économie internationale depuis 1950, du plan Marshall aux grandes négociations commerciales entre pays inégalement développés, Paris, 1965.

Weiss, Charles, *L'Espagne depuis le règne de Philippe II jusqu'à l'avénement des Bourbons*, Paris, 1844, 2 vol. Vezi de asemenea Granvelle, cardinal de.

Werth, Emil, *Grabstock, Hacke und Pflug*, Ludwigsburg, 1954.

Weulersse, Jacques, *Paysans de Syrie et du Proche-Orient*, Paris, 1946.

Wiet, G., vezi Ibn Iyàs.

Wilczek, Eduard Graf, *Das Mittelmeer, seine Stellung in der Weltgeschichte und seine historische Rolle im Seewesen*, Wien, 1895.

Wilhelmy, Herbert, *Hochbulgarien*, Kiel, 1935—1936, 2 vol.

Wilkinson. Maurice, *The Last Phase of the League in Provence, 1588—1598*, London, 1909.

Williamson, James A., *Maritime Enterprise, 1485—1588*, Oxford, 1913.

Wood, Alfred C., *A History of the Levant Company*, London, 1935.
Wright, I. A., *Documents concerning English Voyages to the Spanish, Main, 1569—1580*, Londra, 1932.
Wyrobisz, Andrzej, *Budownictwo Murowane w Malopolsce w XIV-e et au XIV wieku* (rezumat în franceză), Kraków, 1963.
Yver, G., *Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au XIII-e et au XIV-e siècles*, Paris, 1903.
Vezi de asemenea Gsel, S., Marcais, G., Yver, G.
Zanelli, A., *Delle condizioni interne di Brescia dal 1642 al 1644 e del moto della borghesia contra la nobilità nel 1644*, Brescia. 1898.
Zanetti, Armando, *L'ennemi*, Geneva, 1939.
Zanetti, Dante, *Problemi alimentari di una economia preindustriale*, Pavia, 1964.
Zarco Cuevas, père J., *Historia de varios sucesos y de las cosas*, Madrid, 1922.
Relaciones de pueblos de la diócesis de Cuenca, hechas por orden de Felipe II, Cuenca, 1925, 2 vol.
Zeller, Berthold, *Henri IV et Marie de Médicis*, Paris, ed. 2-a 1877.
Zeller, Gaston, *La réunion de Metz à la France, 1552—1648*, Paris—Strassbourg, 1927, 2 vol.
Le siège de Metz per Charles-Quint, oct.-déc. 1552, Nancy 1943.
Les Institutions de la France au XVI-e siècle, Paris, 1948.
La vie économique de l'Europe au XVI-e siècle (curs la Sorbonna), Paris, 1953.
Zierrer, Otto, *Bilder aus der Geschichte des Bauerntums und der Landwirtschaft*, München, 1954—1956, 4 vol.
Zinkeisen, J. W., *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, Gotha, 1840—1863, 7 vol.
Zweig, Stefan, *Les heures étoilées de l'humanité*, trad. franc. de. A. Hella, Paris, 1939.

Printre cărţile recente pe care n-am avut timpul să le utilizez din plin, semnalez:

Aymard, Maurice, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVI-e siècle*, Paris, 1966.
Gestrin, Ferdo, *Trgovina slovenskega Zaledja a Drimorskimi Mesti od 13. do Konga 16. stoletja*, Ljubljana, 1965.
Manolescu, Radu, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (secolele XIV—XVI)*, Bucureşti, 1965.
Randa, Alexander, *Pro Republica Christiana*, München, 1964.
Rougé, Jean, *Recherches sur l'organisation du commerce en Méditerranée sous l'empire romain*, Paris, 1966.

INDICE DE NUME PROPRII *

A

* Numele de persoane sau de familie sînt scrise cu verzale, denumirile geografice, cu litere drepte; numele de monumente, cartiere etc., cu cursive. Numerele paginilor cu cursive trimit la paginile de note (N. tr.).

B

C

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

P

S

Ş

T

U

W

X

Y

Z

CUPRINS

Redactor : VIOREL HAROSA
Tehnoredactor : ȘTEFAN TĂNASE

Bun de tipar : 18.II.1986.
Apărut : 1986. Coli de tipar : 14,5

Întreprinderea Poligrafică „13 Decembrie 1918"
Str. Grigore Alexandrescu, Nr. 89—97, București
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

Biblioteca de artă

422

Arte și civilizații

mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui filip al II-lea

Sinteza lui Fernand Braudel pune în lumină un inspirat mod contemporan de a aborda trecutul și un mod necesar de a reconstitui lumea apusă pentru a-i restabili relațiile cu lumea în care trăim noi. Istoria care știe să descifreze efemerul și permanența, declarația oficială și frământarea care plămădește acțiunea, unitatea și diversitatea modului de trai și a modului de existență dincolo de biologie devine, fără îndoială, o parte din viața sufletească a contemporaneității. O atare istorie nu mai este acceptată doar pentru motivul că ne arată ce s-a întâmplat acum câteva secole, sau ce putem noi învăța de la înaintații noștri, ci ne dezvăluie felul în care trecutul se insinuează în viața noastră și ne îndeamnă să-l depășim. Istoria devine știință a prezentului.

ALEXANDRU DUȚU